

ميرقاسيم چشم آذر

(ميرقاسيم ميكايل او غلو چشم آذر)

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين (آدف)

يارانماسي و فعاليتي

(جنوبی آذربايجان 1945 - 1946 جي ايللر)

«آذربايجان س.س.ر.ای. علملر آکادئمياسی شرقشوناسلیق اینستیتوتو - علم نشریياتی باکی 1986» اوزوندن عرب الیفباسینا کؤچورولموشدور.

آچیق سؤز

کیتابین دیزینی

اؤن سؤز

موقدیمه

1-جی فصیل

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانديغي سياسي، ايقتصادی و سوسیال شرایط

1941-جی ایل آقوست آیی نین 25-دن سونرا اولکه نین سیاسی وضعیتي

اولکه نین اساس ايقتصادی و سوسیال پروبلملري.

آزادلیق اوغروندا مباریزه نین یئنی مرحله سی و آذربایجاندا یئنی سیاسی پارتییانین یارانماسی ضرورتی

2-جی فصیل

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی و خالق آزادلیق حرکتی نین غلبه سی اوغروندا مباریزه

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین (آدف) یارانماسی

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین رهبر سیاسی قوه یه چئوریلمه سی

آدف-نین خالق حاکیمییتی اوغروندا سیاسی و سیلاحلی مباریزه یه رهبرلیگی

3-جو فصیل

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین خالق حاکیمییتی تدبیرلرینین حیاتا کئچیریلمه سی اوغروندا مباریزه سی

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین خالق حاکیمییتی نین مودافیعه سینه و مؤحکمنمه سینه رهبرلیگی

آذربایجان میلی حؤکومتی نین دموکراتیک ایصلاحاتلار پروقرامی نین حیاتا کئچیریلمه سینده آدف- نین رولو

آذربایجان خالق حاکیمییتی نین ماهیتی، ایرانین دموکراتیکلشدیریلمه سی اوغروندا مباریزه

ایران دؤولتی نین آذربایجان خالق حاکیمییتی اوزرینه هوجومو

نتیجه

اؤن سؤز

اوخوجولارا تقديم اولونان بو كيتاب مؤليفين گرگين آختاريشلاري نين نتيجه سيدير. گننيس منبع و ادبييات اساسيندا يازيلميش همين اثر جنوبي آذربايجانلارين ميلي آزادليق، دموكراتيا و سوسيال حوققلار اوغروندا موباريزه سي نين موهم مرحله سينده 1945-1946-جي ايللر حركاتيندا رهبر رول اويناينان آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين يارانماسي ضرورتيني اينانديريجي صورتده گؤسترير. مونوقرافيدا همين پارتيسان ماركسيزم-لنينيزمي جنوبي آذربايجان شرايطينده تطبيق ائتمكله، گننيس دموكراتيك كوتله ني اوز آرخاسينجا آپارماسي، ايران دؤولتي چرچيوه سينده آذربايجانلارين اوز ميلي حؤكومتيني (جمعي بير ايل عؤمور سورسه د) ياراتماسي، بونون اوچون سوسيال-ايقتيصادي و سياسي شرايطين يئتيشمه سي پروبلئمري علمي آرديجليليلا اساسلانديريلميشدير.

قلمه آلدغي حاديه لرين بيلواسيطه ايشتيراكچيسي اولان مؤليف بو اثر يوكسك وطنداشليق حيسي ايله، اوبينكتيو فاكنتلار اساسيندا يازميشدير.

اثر بوگونكو ايرانين هله ده حل اولونمايان بير چوخ كسكين پروبلئمرينه ياناشماق باخيميندان دا قيبمتليدير. 1978-1979-جو ايللرده ايراندا موهم بير اينقيلاب باش وئرسه ده سايجا چوخ اولمالارينا باخمايلاق آزيقدا قالان ميلت حوققوندا اولان آذربايجانلار، ائلجه ده كوردلره، توركمنلره، بلوچلارا و باشقا ميلت و ميلي قروپلارا وئرلين سوسيال-سياسي و معنوي و عدلر يئرینه يئتيريلمه ديگينه گؤره باشلانميش موباريزه نين يئني بير شرايطده، يئني مرحله ده، يئني فورما و واسيطه لرله داوامي گؤزله نيلير. مونوقرافيدا قويلان و ايران خالقلاريني ايندي ده ماراقلانديران (البته يئني ايجتيماعي-سياسي شرايط) موهم سوسيال و ميلي آزادليق پروبلئمري موباريزه نين حاضيركي و گله جك مرحله لري باخيميندان آكتوالدير. اثر هم ده آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين او دؤوركي فعاليتي نين جنوبي آذربايجانلارين ميلي آزادليق موباريزه سي نين اينديكي مرحله سي اوچون نومونه ويليگي باخيميندان اهميتليدير.

ش. ا. تاغيئووا

موقديمه

ايگيرمينجي عصرده ايران خالقلاري نين موطلقيت و ايمپرياليزم علنيينه، ميلي آزادليق و دموكراتيا اوغروندا اينقيلابي حركاتي نين درين ايقتيصادي، سوسيال و سياسي كؤكلي اولموشدور. بونولا ياناشي 1905-جي ايله روسيادا باش وئرميش بورژوا-دموكراتيك اينقيلابي، 1917-جي ايل بؤيوك اوكتابر سوسياليست اينقيلابي، خيلاصكار سوئت اوردوسونون 1945-جي ايله فاشيست آلمانياسي و ميليتاريسيت ياپونياسي اوزرينده عومومدونيا تاريخي غلبه لري و نهايت

س.س.ر.ي-نين سور عتلي ترقيسي ايران خالقارينا دا اينقيلاي تائير گؤستر ميش و بو اولكه ده آزادليق حرڪاتينا تكان وئرميشدير.

1911-1905-جي ايللر ايران اينقيلاي دؤوروندا باشلاياراق ايراندا و جنوبي آذربايجاندا خالق کوتله لري نين اينقيلاي حرڪاتينا ايران سوسيال-دموكرات فيرقه سي (1912-1905)، ايران عدالت پارتياسي (1917-1920)، آذربايجان دموكرات فيرقه سي (1917-1920)، ايران كومونيست پارتياسي (1920-1939) و خصوصيه 1941-جي ايلين اوكتيابريندان، ايران توده پارتياسي (ا.ت.پ.) رهبرليڪ انتميشدير.

آذربايجاندا (1) 1917-1920-جي ايللر ده شئيخ محمد خيياباني نين، 1945-1946-جي ايللر ده ايسه سئييد جفر پيشهوري نين باشچيليغي ايله اينقيلاي موباريزه باش وئرميشدير. 1945-جي ايلده آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين (آدف) رهبرليغي ايله، گئنيش کوتله لرين آزادليق حرڪاتي داها دا گولنميش و آذربايجاندا خالق حاكمييتي نين (12 دئكابري، 1945-20 دئكابري، 1946) غلبه سي ايله نتيجلنميشدي.

كومونيست و فهله پارتيالاري نوماينده لر نين 1960-جي ايل موشاويره سي نين بياناتيندا گؤستريلير كي، دنيا سوسياليزم سيستمي نين وارليغي و ايمپرياليزم مؤوقلري نين ضعيفله مه سي ايستيقلاليت الده انتمك اوچون مظلوم خالقار قارشيسيندا يئني ايمكانلار آچميشدير [1، 35]. كومونيست و فهله پارتيالارين 1969-جو ايل بئنيخالق موشاويره سي نين سندلرينده دئييلير: بيزيم دؤوروموز كاپتاليزمدن سوسياليزمه كنجيد دؤورودور. دنيا دا قودرتلي اينقيلاي پروسسلر گئنيشلنمكه دير [2، /].

ايران خالقاري دا 1947-1978-جي ايللر ده اينقيلاي موباريزه نين بو آخينيدان كناردا قالماميشدي. ايران خالقارينين آزادليق اوغروندا موباريزه سي ايلدن-ايله گئنيشلنميش و گولنميشدير. 1979-جو ايلين فئوراليندا ايراندا شاهليق علئيهينه، آنتي ايمپرياليست خالق اينقيلاي غاليب گلدي. لاکين آز سونرا حاكمييتدن سوي-ايستيقاده انندن ايفراط ساغ روحانيلر خالقين اينقيلابدان و رئسپوبليكادان گؤزله ديكلري آرزولاري پوچا چيخارتديلار. اولكه ده روحانيلرين ديكتاتوراسي ياراندي. خالق آزادليق و سوسيال ترقى اوغروندا موباريزه ني ايرتيجاع شرايطينده داوام اننديرمه لي اولدو. 1978-1979-جو ايللر ايران اينقيلاي 1905-جي ايلدن باشلاياراق موطلقته، شاهليق رئزيمينه و ايمپرياليزمه قارشي اينقيلاي موباريزه نتيجه سينده حاضيرانميشدي. آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين و آذربايجاندا خالق حاكمييتي نين يارانماسي و فعاليتي سون ايران اينقيلابيندا قدر باش وئرميش موهوم اينقيلاي حاديه لردن بيريدير.

1911-1905-جي ايللر ايران اينقيلاي دؤورو و 1918-1922-جي ايللر ميلي آزادليق حرڪاتي سوونت تاريخچيلري م. س ايوانوو، آ. داداشلي، م. ن. ايوانووا، ش. آ. تاغييوا، ز. ز. عابدوللايو، ت. ه. ايراهيموو (شاهين)، س. م. علي يئو، ق. م. پئتروو، س. ش. آسلاني، ن. آ. حسنوو طرفيندن اساسلي و هر طرفلي تدقيق انديلميشدير.

1945-جي ايلين سننتيابريندا آذربايجان دموكرات فيرقه سي داخلي و بئنيخالق شرايطي نظره آلاراق آذربايجاندا خالق حرڪاتي نين عموم دموكراتيک و ميلي آزادليق طلبيني ايره لي سوروردو. 1945-1946-جي ايللر ده آذربايجاندا ميلي

آزادلیق و دموکراتیک حرکاتین بوتون گنڈیشی موعین درجه ده آدف ایله باغلی اولموش، عئینی زاماندا عموم ایران آزادلیق حرکاتینا چوخ بؤیوک تاثیر گؤستر میشدیر. بو حرکات ایراندا، او جومله دن ده آذربایجاندا اینقیلابی قوه لر اوچون بؤیوک تجربه و درس اولدو، خالق کوتله لرینی داها دا فعاللاشدیردی. میلی بورژوازیانی ایمپریالیزم علئیهینه موباریزه یه جور آتاندیردی. 1941 - 1946-جی ایللرده آذربایجاندا سیاسی-ایجتیماعی موباریزه داها موتشکیل و داها شیدتلی خاراکتئر آلدی، اهالی نین داها چوخ کوتله لرینی احاطه ائندی، نهایت سیلاحلی عوصیان و خالق حاکیمیتی ایله نتیجه لندی. آذربایجان دموکرات فیرقه سی آذربایجاندا و ایراندا حاکیمیت باشینا کئچمیش ایلک مارکسیست پارتییا اولدو. بوتون یوخاریدا دئییلنلره اساسن «آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی و فعالیتی (جنوبی آذربایجان، 1945-1946-جی ایللر)» مؤوضوعسونون آیریجا و هر طرفلی تدقیق ائدیلمه سی نین آکتوال علمی و پراکتیک اهمیتی واردیر.

بیر سیرا مارکسیست تاریخچیلر و ائلجه ده بیر سیرا بورژوا مؤلیفلری اؤز اثرلرینده ایراندا و آذربایجاندا میلی آزادلیق حرکاتی پروبلئمینه توخونموشلار. لاکین ایندییه قدر آدف-نین یارانماسی، فعالیتی، اینقیلابی حرکات و آذربایجاندا خالق حاکیمیتینه (12 دئکابر 1945-20 دئکابر 1946-جی ایل) رهبرلیک کیمی موهم جهتینه آیریجا اثر حصر ائدیلمه میشدیر. بو اثرده ایلک دفعه اولراق 1945-1946-جی ایللرده آذربایجاندا میلی آزادلیق حرکاتی نین یوکسلیشی آدف-نین یارانماسی و فعالیتی نین قانونا اویغونلوغو، اونون تشکیلی، اینقیلابی حرکات و خالق حاکیمیتینه رهبرلیگی هر طرفلی تدقیق ائدیلمیشدیر.

ایندییه قدر ایران و آذربایجاندا 1941-1946-جی ایللر میلی آزادلیق و دموکراتیک حرکاتین بو و یا دیگر جهتینه عاید بیر سیرا اثرلر یازیلیمیشدیر.

مارکسیست تاریخچیلرین بو اثرلری سیراسیندا بیرینجی نؤویه ده آذربایجان دموکرات فیرقه سی مرکزی کومیته سی نین صدری (سنتیابر 1945-ایبون 1947-جی ایللر) و آذربایجان میلی حؤکومتی نین باش وضعیری (12 دئکابر 1945-ایبون 1946-جی ایللر) س. ج. پیشهوری نین اثرلرینی، نیطقرینی، بیانات و موصاحیبه لرینی گؤستریمک لازیمدیر.

سوونت تاریخچیلری، شرقشوناسلاری و پولیسیستلری، او جومله دن م. س. ایوانوو، آ. بش. باشکیروو، ا. آ. اورلوو، الاوسط قولیئو، م. ایبراهیموو، ق. محمدوو و باشقالاری 1945-1946-جی ایللرین آذربایجان میلی آزادلیق حرکاتینا دا اثرلر حصر ائتمیشلر. بو مؤلیفلر ایچریبسنده م. س. ایوانوو اؤز اثرلرینده ایران دؤولتی نین آذربایجان خالقینا ائندیگی میلی ظولمدن، بو دؤولتین ایرتیجاعچی ماهیتیندن، آذربایجان خالق نین موختاریت قازانماق اوغروندا موباریزه سیندن، آذربایجان میلی حؤکومتی نین یارانماسیندان، اونون رفورمالاریندان و بونلارین آنتی فئودال و آنتی ایمپریالیست ماهیتیندن گنڈیش بحث ائتمیشدیر [باخ: 3، 4]. الاوسط قولیئو اثرینده گؤستریر کی، آذربایجاندا 1945-جی ایللین سنتیابریندا یئنی سیاسی پارتییانین- آذربایجان دموکرات، فیرقه سی نین یارانماسی قوونلمکده اولان میلی آزادلیق حرکاتی نین ضروری نتیجه سی اولموشدور [5، 67]. م. ایبراهیموو یازیر کی، 1945-1946-جی ایللرده آذربایجاندا میلی آزادلیق و دموکراتیک حرکاتی نین قارشیی قویدوغو وظیفه لر آذربایجان خالق نین تاریخی اینکیشافی نین نتیجه سی اولموشدور [6، 3]. ق. محمدوو اؤز

تدقیقاتیندا 1945-1946-جی ایللر ده آدف- نین رهبرلیگی ایله آذربایجاندا خالق دموکراتیاسی قورولوشونون یارانماسی نتیجه سینه گلیمشدیر [باخ: 7].

علمی تدقیقاتچیلارین بیر قروپو ایران و ایران کوردوستانینا حصر ائتدیگری اثرلرینده میلی آزادلیق و دموکراتیک حرکات مساله لریندن بحث ائتمیشلر. بونلارین سیراسیندا ر. ه. قاضینی، ه. امینزاده، ه. آ. بهرامینی، ت. موسوی، ر. ناموری، ه. ای. شمیدنی و باشقالارینی گؤستریمک اولار.

مؤلفلردن باشقا بیر قروپو اؤز اثرلرینی 1945-1946-جی ایللر میلی آزادلیق و دموکراتیک حرکاتین بعضی موهوم پروبلملرینه حصر ائتمیشلر. بونا گؤره ده آدف- نین یارانماسی و فعالیتی مساله لریندن اولدوقجا آز و سطحی بحث ائتمیشلر. م. ه. عبداللایو (ویلاهی) آذربایجاندا دموکراتیک مطبوعاتین آزادلیق حرکاتیندا رولونو، خصوصیه آدف- نین مرکزی کومیتة سی نین اورقانی اولان «آذربایجان» قزتی نین (5 سننتیابر، 1945-10 دئکابر، 1946-جی ایللر) نشری و میلی آزادلیق حرکاتیندا رولونو [باخ: 8]؛ ه. ه. دوه لی محمد آذربایجان میلی حؤکومتی نین یارانماسینی، فعالیتینی و ایصلاحاتلارینی [باخ: 9]؛ ف. م. دستگوشاده آذربایجان میلی حؤکومتی نین ایقتیصادی تدبیرلرینی، خصوصیه آقرار ایصلاحاتینی [باخ: 10]؛ س. ق. میرزاده آذربایجان میلی مجلسی و اونون قانونوئریجیلیک فعالیتینی [باخ: 11]؛ اطرافلی صورتده تدقیق ائتمیشلر.

تدقیقاتچیلاردان ه. م. حسنوو، ای. ق. ایبراهیمی، چ. علسگروو، س. ای. صمدوو، آ. ای. میقونوو، ه. ای. بیللوری، ق. آ. کندلی-هئریسچی، ه. ر. محمدزاده و باشقالاری دا اؤز اثرلرینده آدف-نین فعالیتیندن بحث ائتمیشلر.

ایرانین بورژوا تاریخچیلری و مؤلفلری آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی و فعالیتی پروبلملرینی آیرجا تدقیق ائتمه میشلر. اونلار اؤز اثرلرینده پارتیانین یارانماسی نین اوبیئکتیو و تاریخی شرایطی نین تحلیلینه، آدف- نین و آذربایجان میلی حؤکومتی نین پروقراملاری نین و دیگر رسمی سندلرین تحلیلینه اساسلانمیشلار. بو مؤلفلرین تقریبین هامیسی ایرانین شاهلیق قورولوشونو، ایستیمارچی صینیفلری و ایمپریالیست دایره لرینی و اونلارین میلی آزادلیق حرکاتینی بوغماق سیاستلرینی مودافیعه ائتمیشلر. اونلاردان بعضیلری ده آذربایجان خالقی نین ایران دؤولتی داخیلینده اؤز موقدراتینی موختاریت یولو ایله تعیین ائتمه سینی کؤکوندن تحریف ائده رک بونو سئپاراتیزم آدلاندیریرلار. بورژوا مؤلفلرینین چوخو اثرلرینده میلی آزادلیق حرکاتینا عاید اولان بیر چوخ فاکتی، او جومله دن آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی نین گئدیسنی، بو پارتیانین عوضولرینین سایینی و سایره نی قصدن تحریف ائدیرلر.

ایرانین بورژوا تاریخچیلریندن ا. دهقان [باخ: 12]؛ م. موجتهیدی [باخ: 13]؛ 14، 15] و ش. جاوادی [باخ: 16]؛ آذربایجان میلی آزادلیق و دموکراتیک حرکاتی نتیجه سینده حیاتا کئچیریلیمیش تدبیرلرین بعضیلرینین موترقی لیگینی اعتبار ائتمه لی اولموشلار. لاکین اونلار دا بو دموکراتیک حرکاتین اساس و اوبیئکتیو سببلرینی گؤستریمه میس و بو حرکاتین بوغولماسیندا ایمپریالیست دؤولتلرین رولونو پردمله مگه چالیشمیشلار.

بورژوا مۇلىفلرىدىن اي. ن. بوشنېرى، ە. اميدى-نورى، ح. اوميد، س. ح. فدائي-علوي و باشقالارى 1945-1946-جي ايللار
آذربايجان دموكراتىك حرىكاتىنا بىر چوخ جھندن اوبىكتىو ياناشمىشلار. اي. ن. بوشنېرى اثرىندە آذربايجاندا باش وئرمىش
حرىكاتىن ايجتىماعى، داموكراتىك و خالق حرىكاتى اولدوغونو و ايران خالقلارىنىن مىلى حاكىمىيىتىنىه ضىد اولمادىغىنى
گۇسترمىشدىر [باخ 17]: ح. اميدى-نورى اثرىندە يازىر كي، آذربايجان دموكراتىك حرىكاتى ايران حۇكومتى نىن ظولمونون
كسكىنلشمە سي نتيجه سىندە باش وئرمىش و آذربايجان خالقي حاقلى اولاراق عوصيان انتمىشدىر. او، آذربايجان
دموكراتلارىنىن خالق ايجرىيىسىندە بۇيوك حۇرمتلري اولدوغونو خوصوصىيله قنىد انتمىشدىر [باخ 18]: ح. اوميد اثرىندە
آذربايجان مىلى حۇكومتى زامانى مەكتبلرە درسلىرىن آذربايجان دىلىندە كنجىلدىگىنى، آذربايجان دىلىندە درسلىكلر
حاضىرلاندىغىنى و تبرىزده آذربايجان دۇولت اونيوئرسىتنتى يارادىلدىغىنى قنىد انتمىشدىر [باخ 19]: س. ح. فدائي-علوي
اثرىندە گۇستىر كي، جمعيتىن عومومى اينكىشاف قانونو ايران اينقبلايىنا (1905-1911) سبب اولدو، 1917-جي ايلدىن
سونرا دا ايراندا خالق عوصيانلاري باش وئردى. بونلارنى چوخ قىيمىتلى نتيجه سي، داوامى كىمى و قانوناويغون اولاراق
آذربايجان دموكراتىك حرىكاتى ياراندى [باخ 20]:

ايران مۇلىفلرىدىن ن. سپىدە دم ايران و آذربايجانىن 1941-1946-جي ايللار دموكراتىك حرىكاتى نىن آنتى ايمپىريالىست و
آنتى فۇدال خاراكترده اولدوغونو يازىر و گۇستىر كي، 1946-جي ايلدىن سونوندا آمىرىكان و اينگىلىس ايمپىريالىست قووه
لرىنىن بىلاواسىطه كۇمگى ايله آذربايجان خالقي بىنىدىن فۇدال بورژوالارنى و حربچىلرىن حۇكمرانلىغى آلتىنا آلىندى [باخ :
21].

غربىن بورژوا تارىخچىلري ايرانا عايد كىتاب و مقاله لرىندە آذربايجان دموكراتىك حرىكاتىنا سطحى توخونموش، ايرانىن
شاهلىق قورولوشونو و ايمپىريالىست دايره لرىن منافعىنى مودافىعه انتمىشلىر. اونلار ايرانىن اوبىكتىو شرايطىنى، خالقىن
سىياسى حوقوقسوزلۇغونو، شىدتلى صىنفي و مىلى ظولم خالقي اينقبلايى موبارىزه يه تحرىك انتمىشلىرىنى گۇرمك اىستمه
مىشلىر. غربىن بورژوا مۇلىفلري اۇز يازىلاري ايله ايمپىريالىستلرىن تجاوزكارلىق و موداخىله چىلىك سىياساتلرىنه خىدمت
انتمىشلىر.

غربىن بورژوا تارىخچىلري و مۇلىفلرىدىن و. دوقلاس، و. اىقتون، ج. لىنچووسكى، ە. ك. لىمبتون، ر. روسوو، ر. ن. فراي
[باخ 22: ، 23، 24، 25، 26، 27، 28] و باشقالارى كىتابلارىندا 1945-1946-جي ايللارده آذربايجاندا اينقبلايى خالق
حاكىمىيىتى طرفىدىن موهوم سىياسى، اىقتىسادى و ايجتىماعى دموكراتىك اىصلاحاتلار حىاتا كىچىرىلدىگىنى قنىد و اعتراف
انتمىشلىر.

غربىن بورژوا تارىخچىلري آذربايجان دموكراتىك حرىكاتىنا عايد اولان بىر سىرا فاكتى و حادىته نى تحرىف انتمىشلىر. او
جومله دن و. اىقتون و چ. لىنچووسكى اثرلرىندە 1945-1946-جي ايللارده آذربايجاندا حرىكات، پارتنىيا و تشكىلاتىن
سپاراتىك اولدوغونو ايدىعا انتمىشلىر [باخ 23: ، 24]. لاكىن اونلار بو ايدىعالارنى ثوبوت انتمك اوچون ھىچ بىر سند و
فاكت گۇسترمىرلر.

اينگيليس ديلينده يازان ايرانلي بورژوا تاريخچيلر يندن سنپنهر زبيح آذربايجان دموكراتيک حرکاتي و آذربايجان دموكرات فيرقه سي باره ده بير سيرا مساله لره اوبيکتيو ياناشير. او، کيتابيندا گؤسترير كي، آد-ف- نين موراجيعتنامه سي نين طلبلري اوبيکتيو و موترقي سوسيال-ايقتيصادي ماهيته ماليکدير. آذربايجان خالق کونقرسي نين قرارلاري ايرانين اراضي بوتولوگونو تهلوکه يه سالمادان و ايرانين اساس قانونونا طرفدار اولماقلا آذربايجان خالقينا اوز موقدراتيني تعيين ائتمک حوقوق طلب انديردي. آذربايجان ميلي حؤکومتي اينقبلاي حؤکومت ايدي، خالق کوتله لر نين بيرليگيني تمثيل انديردي. آذربايجان دموكرات فيرقه سي آذربايجانا موختاريت وئريلمه سيني و آذربايجان ديلي نين رسمي صورتده تانينماسيني تاکيدله طلب انديردي. سنپنهر زبيح آذربايجان ايالت انجومي نين و ايران توده پارتياسي نين رسمي سندلرينه اساسلانا راق يازير كي، 1946-جي ايل دنکابرين اورتالاريندا ايران حؤکومتي ايله آذربايجان آراسيندا سيلاحي ووروشمالارين داوام ائتمه سي آيش و اينگيلتره ايمپرياليستلري نين موداخيله سينه سبب اولاجاغيني و بئله ليکله بئينلخالق صولح اوچون تهلوکه ياراناغيني نظره آلاراق آذربايجان ايالت انجومي سيلاحي ووروشمانين دايانديريلماسينا فرمان وئردي. سنپنهر زبيح چوخ دوزگون اولاراق يازير كي، آذربايجان اينقبلاي رنژيمي نين داخيلي موترقي پروگرامي اونون داغيلماسينا سبب اولاي بيلمزدي [باخ 29]:

آذربايجان خالقي نين 1945-1946-جي ايللر ميلي آزادليق حرکاتي مساله لري ايرانين سياسي دايره لر ينده ايندي ده قيزغين صورتده موداکيره اولونور و اينقبلاي قوه لر طرفيندن ديقتله اؤيره نيلير. عيني زاماندا گؤستريلن ايللرده آذربايجاندا باش وئر ميش اينقبلاي حرکاتين و يارانميش خالق حاکيمييتي نين اينقبلاي ماهيتي نين بورژوا مؤليفلري و سياسي سيمالاري طرفيندن تحريف اولونماسي داوام اندير. ايراندا 1978-1979-جو ايللر آنتي مونارخيست، آنتي ايمپرياليست خالق اينقبلاي نين غلبه سيندن سونرا دا آذربايجان خالقي نين سيياسي و ميلي حوققلارينين تامين اولونماسي قارشيدا دورور.

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانیدیغی سییاسی، ایقتیصادی و سوسیال شرایط

1941-جی ایل آوقوست آبی نین 25-دن سونرا اولکه نین سییاسی وضعیت

1941-جی ایلین پاییزیندا آذربایجاندا دموکراتیک و میلی آزادلیق حرکتی نین یئنیندن یوکسلیشی اوچون شرایط یارانیدی. ایکینجی دنیا موچارویه سی نین گئندیگی دؤورده عموم-ایراندا موهم اهمیتلی سییاسی دییشیکلیکلر باش وئردی. بو سییاسی دییشیکلیکلر، اساسن س.س.ر. نین و اینگیلتره دؤولتی نین سیلاحلی قوه لری نین ایراندا داخیل اولماسیندان (1941-جی ایل آوقوست)، ریضا شاه دیکتاتوراسی نین داغیلماسیندان و اولکه ده خالقین آزادلیق حرکتی نین یئنیندن، آچیق صورتده اینکیشاف ائتمه سی اوچون ایمکان یارانماسیندان عیبارت ایدی.

1941-جی ایل سننئیابری 16-نا قدر ایراندا ریضا شاه دیکتاتوراسی حؤکمران ایدی (2). هله 1929-جو ایله، ایران کومونیست پارتییاسی (اکپ) ریضا شاه دیکتاتوراسی نین ماهیتیندن بحث انده رک گؤستریردی: ایرانین حاضیرکی حؤکومتی نین مولکدار و بورژوازییا صینیفلرینه آرخالاندیغینا و اولکه نی اینگیلتره ایمپئریالیزمی نین نوفوذو آلتیندا دیکتاتورلوق و بوروکراتییا اوصولو ایله ایداره ائتدیگینه شوبهه یوخدور [باخ 30، : 60]. کپ- نین بو فیکری نین دوزگونلوگونو ایرانین سییاسی، ایقتیصادی و سوسیال حیاتی تصدیق ائتمیشدیر. ریضا شاهین حؤکمرانلیغی حاقیندا نوفوذلو بورژوا قزنتلریندن اولان «مهر ایران» یازیردی: «ایران تاریخینده دموکراتییا ایگیرمی ایل لنگیمیش و اونون یئرینی دیکتاتورلوق توتوشدو» [31، 7 دؤرد، 1942].

ایکینجی دنیا موچارویه سی عرفه سینده ایسه ریضا شاه حؤکومتی نین فاشیست آلمانییاسی ایله یاخینلاشماسی نتیجه سینده اولکه ده آلمان آگنتوراسی گوجلنمیش و ایراندان س.س.ر.یه قارشو هجوم تهلوکه سی یارانمیشدی. بونولا علاقه دار اولاراق 1941-جی ایل آوقوستون 25-ده (1320-جی ایل، 3 شهریور) عئینی واختدا س.س.ر. و اینگیلتره دؤولتلرینین سیلاحلی قوه لری ایراندا داخیل اولدولار.

دونیادا بیرینجی سوسیالیست دؤولتی اولان س.س.ر.، خالقلارین آزادلیغینی، ایستیقلاپیتینی و دنیا مدنیتینی فاشیستلردن قورویوردو. سوونت حؤکومتی 1921-جی ایل تاریخلی سوونت-ایران موقایله سی نین 6-جی ماده سینده او یغون اولاراق اوز قوشونلارینی ایرانین شمال ایالتلرینه داخیل ائتمه لی اولدو. همین 6-جی ماده ده یازیلیمیشدی کی، ایران اراضی سینده

اوپونجو اولكە طرفىندىن سىلاھلى موداخىلە يولو ايله ايشغاجلىق سىياسىتىنە و ياخود ايران اراضى سىنى سوونت روسىياسى
علىھىنە حربى ھوجوم اىستىنادگاھىنا چنۇبىر مگە جھد اولونار سا سوونت ھۆكۈمىتى طرفىندىن اندىلن خىردارلىقدان سونرا ايران
ھۆكۈمىتى اۈزو بو تھلوکە نىن قارشىسىنى آماغا قادىر اولماز سا روسىيا سوونت ھۆكۈمىتى اۈزۈنو مودافىعە مقصدىلە
ضرورى حربى تدبىرلر گۆرمەك اوچون اۈز قوشونلارنى موقىتى اولاراق ايران اراضى سىنە داخىل ائتمەك ھوقوقنا
مالىك اولماق قىلدىر [باخ 33 : 76].

س.س.ر. سىلاھلى قوۋە لرېنىن 1941-جى ایلدە ایرانا داخىل اولماسى نىن چوخ بۇيۇك حربى و سىياسى اھمىتى اولموشدور.
بىرىنجىسى، سوونت قوشونلارنى ایرانا داخىل اولماقلا بىر طرفدن آلمان-فاشىست ايشغالچىلارنى نىن ايران اراضى سىندىن
س.س.ر. يە ھوجوم پلانلارنى پوزدو، دىگر طرفدن دە ایرانى موحارىبە يە جلب اولونماق كىمى بۇيۇك بىر تھلوکە دن
خىلاص ائىدى. بونولا علاقەدار اولاراق تىرىزدە چىخان « آذربايجان » قزىتى يازمىشدىر: « اگر موتقىلرىن (س.س.ر. و
اىنگىلتىرە نىن- م. چ.) قوۋە لرى ایرانا داخىل اولماسىدى، يقىن فاشىست آگىنتلرىنىن تحرىكى نىتجە سىندە ايران حقىقى
موحارىبە مئىدانىنا چئورلردى » [باخ 2. 32 : . اىكى. 1942]. س.س.ر. قوشونلارنى نىن ایرانا داخىل اولماسى عىنى زاماندا
اىنگىلتىرە و آمىرىكا قوشونلارنىن ھىر بىرى نىن اىرلىقتا بوتون اولكە نى ايشغال ائتمەك پلانلارنى پوزدو [باخ 34 : 94].
بىلە لىكلە، سوونت قوشونلارنىن ایراندا اولماسى ایرانىن اىستىقلالىتىنى و سوورننلىگىنى قورودو. اىنگىلتىرە دۇولتى سىلاھلى
قوۋە لرېنىن ایراندا اولماسىندان اىستىفادە اندە رك بو اولكە دە مۇوقىلرىنى داھا دا مۇھىملىدىر. ایرانىن زىنگىن نىفت
ثروتىنى يىنە دە غارت ائتمەك دە داوام ائىدى. اىنگىلتىرە ھۆكۈمىتى يىنە دە ایرانىن اىستىمارچى سىنىفلرىنى و اىرتىجاع
قورولرىنى اۈز ھىمايە سى آلتىنا آلدى [باخ 35 : 12.1.1946] اىنگىلتىرە دىپلوماتلارنى و حربى مأمورلارنى ایرانىن داخىلى
اىشلىرىنە آچىق موداخىلە ائتمەك باشلايدىلار.

1942-جى ایلدە اۈز اوردو ھىصە لرېنى ایرانا داخىل ائتمىش اوچونو خارىجى دۇولت-آبش دا يارانمىش سىياسى وضعىتىدن
اىراندا اۈز مۇوقىلرىنى مۇھىملىك اوچون اىستىفادە ائىدى. آبش قوشونلارنى اىلە برابر آمىرىكادان ایرانا اوردو، ژاندارم،
پولیس، مالىيە و باشقا ساحە لره باشچىلىق ائتمەك اوچون « مصلحتچىلر » گىلدىلر. آمىرىكا ھۆكۈمىتى بو « مصلحتچىلر »
واسىطە سىلە ایرانىن داخىلى اىشلىرىنە موداخىلە اندىر، اولكە اىقتىسادىياتىنى و سىياسى-اىجتىماعى حىياتىنى اۈز اىمپىريالىست
منافىعە تاج ائتمەك چالىشىردى.

خارىجى سىلاھلى قوۋە لرېن ایرانا داخىل اولدوگو گون رىضا شاھ دىكتاتوراسى نىن داياغى اولان قوشون، ژاندارم و پولیس
قوۋە لرى خارىجى قوشونلارلا اوزلشدىگى بىرلردە جىدى موقاومەت گۆستىرمە دن داغىلدى. آذربايجاندا « 3-جو دىوبىزىيا
آجىناجاقلى وضعىتدە داغىلدى، عسکرلر سىلاھلارنى شىرمىن، عجبشیر و مېيانداب باغلارنىندا تۆكە رك، پىيادا اۈز
كندلرىنە، ياشادىقلارنى بىرلرە گىتدىلر » [36، 45، 102]. ایرانىن جنوبوندا و جنوب-غرىبنە دە وضعىت بىلە ایدى. آوقوستون
27-دە عالی منصورون باشچىلىق ائىدىگى ايران ھۆكۈمىتى (زو. او. 1. 1940-27. سىكىز. 1941) اىستىغا وئىرگە مجبور
اولدو. آوقوستون 28-دە م. فروغى يىنى ھۆكۈمىتى (نازىرلر شوراسىنى) ایرانىن اون اىكى مجلسىنە تقدىم ائىدى. سىنتىابرىن
8-دە ايران دۇولتى سوونت-اىنگىلتىرە دۇولتلىرىنىن نومايىندە لرى اىلە بو دۇولتلىرىن سىلاھلى قوۋە لرېنىن ایراندا بىرلشمە سى و
اىرانىن قورو، سو و ھاوا يوللارىندان اىستىفادە ائتمە لرى ھاقىندا موقاويلە اىمزالادى. رىضا شاھ اومىدىنى ھىر بىردن كسە

رک ایراندا یئنی یارانمیش وضعیتین تضييقي آلتیندا شاهلیقدان ایستعفا وئرمگه (16.دوققوز. 1941) مجبور اولدو و سننتیابرین 27-ده ایرانی ترک ائتدی، ولیعهد محمد ریضا ایران شاهي اولدو.

شهریور حادیته لرینده (3) دیکتاتور ایراندان گئتدی، لاکین « خاور نو» قزتی نین تعییری ایله دسک « دیکتاتورلوق آرادان گنتمه دي. دیکتاتورون ایستیفاده ائتدیگی چارخلار اولدوغو کیمی قالدی» [باخ 37:، 1941. 25.11.1945-جي ایل شهریور حادیته لری زامانی حاکمییتن یئنه ایرتیجاعچی حاکیم صینیفلرین الینده قالماسیندان بحث انده رک بورژوازییا پارتیاسی اولان ایران پارتیاسی نین اورقانی « جبهه » قزتی یازیردی: « گوزله نیلدیگی نین عکسینه اولاراق اینگیلتره پهلوی نین (ریضا شاهین-م. چ.) آداملارینین الیندن توتدو، اولارین حؤکمرانلیغینی و قودرتینی تامین ائتدی» [35، 12.1.1946] حاکیم صینیفلره منسوب اولان م. فاتح ده سونرالار بنله یازمیشدیر: « بو صینیفلرین حؤکمرانلیقدا قالماسی نین سیری اولارین اورتا شرقده کومونیزم نوفوذونون گنیشلمنه سیندن قورخانلارین کؤمگیندن فایدالانماسی اولموشدور» [38، 18]. « شاهباز» آدی آدیخاه قزنت ایسه بو باره ده بنله یازمیشدیر: « اساسلی دییشیکلیگه و اینکیشافا مؤحتاج ایدی. بنله بیر اینکیشاف خالق کوتله لرینی و آزادیخاهلارین تشکیلاتی سایه سینده الده اندیله بیلردي. لاکین بیزیم ضیبالاریمیزین، آزادیخاهلاریمیزین و فهله لریمیزین هنج بیر تشکیلاتی یوخ ایدی» [39، 18. اون ایکی. 1944]. 1941-جي ایل شهریور حادیته لریندن سونرا ایراندا حاکمییت یئنه ده ایرتیجاعچی ماهینده قالدی. کؤهنه لیگین، ایرتیجاعین و ایمپریالیستلرین ایراندا اساس داباغی اولان شاهلیق اوصولی ایداره سی توخونولماز ساخلاندی، ایستیمارچی صینیفلرین حؤکمرانلیغینا و منافعینه خیدمت اندن ایرتیجاعچی قانونلار شهریور حادیته لریندن سونرا دا قوه ده قالیردی.

1941-جي ایل نویابرین 13-ده شهریور حادیته لری زامانی ایرانین عالی قانوننریجیلیک اورقانی اولان اون اوچونجو مجلس آچیلدی. اون اوچونجو مجلسه سئچکیلر هله ریضا شاه ایراندان گنتمه میش، اونون مو عین ائتدیگی سییاهی اوزره باشلانمیشدی. اون اوچونجو مجلس نوماینده لرینین (134 نفرین) 59%-ای، یعنی 79 نفری مولکدار، 16%-ای، یعنی 21 نفری تاجیر، یئنه قالانی ایسه قوللوقچو، روحانی و دیگر موختلیف پئشه ساحیبلری ایدی [40، 7. او 11.1965]. خارجی قوشونلار ایرانا داخل اولدوقدان سونرا یارانان حؤکومتلر ده ایش باشیندا اولدوقلاری مودتده هر واسیطه ایله خالقین آزادلیق حرکتی نین قارشیسینی آماغا و ایستیمارچی صینیفلرین حاکمییتینی مؤحکملتمگه چالیشمیشلار.

ایران حؤکومتی آذربایجاندا شهریور حادیته لریندن سونرا سارسیلمیش مؤوقلرینی تنزلیکله مؤحکملتمگه باشلادی. سننتیابرین ایکینجی یاریسیندا تهراندان آذربایجانا یئنیند حاکمیلر (والیلر) ایداره ریسلری و ان ایرتیجاعچی مأمورلار گؤندریلدی. ریضا شاه دؤورونده کومونیست و فهله تشکیلاتلارینی تعقیب ائتمکده « بؤوک تجروبه سی اولان» پولیس پولکونیکی عبداللا سنیف ده تبریزه گؤندریلدی [باخ 32:، 1. اون بیر. 1941]. 1941-جي ایلین اوکتیابر آییندا ژاندارم قوه لری ده آذربایجانا قاییتدی.

بونلارلا یاناشی، ریضا شاه دیکتاتوراسی طرفیندن حبس و سورگونلرده ساخلانان، تعقیب اندیلن کومونیستلردن، فهله حرکتی رهبرلریندن، دمکرات و آزادیخاهلاردان بیر دستمسی 1941-جي ایلین سننتیابریندا حبس، سورگون و تعقیبند آزاد اولدوقدان سونرا تهران شهرینه توپلاشاراق ایران خالق نین آزادلیغی اوغروندا اینقیلابی مباریزه سینه رهبرلیک انده

1941 - جي ايل اوکتيابرین ايکينجي ياربيسنندا تبريز شهرينده آزاديخواه لارين بير دسته سي طرفيندن **آذربايجان جمعيتي** آدلي جمعيت ياراديلدي (4). نويابرين 1-ده ايسه همين جمعيتين اورقاني اولان « آذربايجان » قزنتي نشره باشلادي (5). بو جمعيت خالقي ايران کونستيتوتوسيياسيندا يازيلميش ايالت و ويلايت انجومنلرينين تشکيلي، خالقا دموکراتيک آزادليقلار وئريلمه سي اوغروندا موباريزه يه چاغير يردی. او، آذربايجانين ايقتيصادي و مدني اينکيشافيني طلب انديردي. « آذربايجان » قزنتي اوز صحيفه لرینده فهله لرین حوقوقونو مودافيعه اندير و کندليلره انديلن طولمه قارشي چيخيردي. « آذربايجان » قزنتي ايراندا فاشيزم و ايرتيجاع علنيهينه گننیش تبليغات آپاران ايلک قزنت ايدي (6). آذربايجان جمعيتي ايران دوولتي نين آذربايجان خالقينا انتديگي ميلي طولم علنيهينه شهر يور حاديهه لریندن سونرا اينقيلابي موباريزه آپاران بيرنجي اجتيماعي تشکيلات ايدي. بو جمعيت آذربايجان کندلرينده ژاندارملارين جينايتلرينه شيدتلي اعتراض اندير. ايران حوکومتي نين آذربايجاندا تاختلي داشيداراق اورادا صونعي قحطليک يار اتماسيني، آذربايجان خالقينا انديلن ميلي طولمو ايفشا اندير، آذربايجان ديلي و مدنيتي نين اينکيشافي اوغروندا موباريزه آپار يردی. خالق کوتله لري طرفيندن بويوک رغبتله قارشيلانديغينا، بير سيرا دموکراتيک ميلي مدني تدبيرلره باشلانديغينا گوره ايران حوکومتي 1942-جي ايل آپرئلين اول-لرينده آذربايجان جمعيتيني داغيدي و « آذربايجان » قزنتيني باغلادي.

کندلي چيخيشلاري. شهر يور حاديهه لري ايران کندلرينده مولکدارين طولمو علنيهينه کندليلرين حرکتله گلنه سبب اولدو. آذربايجاندا 1941-جي ايلين سون آيلاريندا مرند، ساراب، ماراغا، شيشوان، نير، کلئير، ورزقان، آلانبروش و بوستاناباد ماحاللاريندا کندلي چيخيشلاري باش وئردي. کندليلر مولکدارلاري و اونلارين نومابنده لريني کندلردن قورودولار، داهامولکدارا وئرگي وئرديريلر [باخ 32، : 15. خ 1942-11-1941]. کندليلر اونلاري سيخيشديران ايرتيجاع قانونلارينا تابع اولموردولار. بو کندلي چيخيشلاري کورطبييعي خاراکتئر داشيبيردی و بير-بيري ايله علاقه سيز ايدي. کندليلر قارشيلارينا ايدين مقصد قويماميشديلار. بو نوقصان جهتلرينه باخمايaraq کندلي چيخيشلاري دموکراتيک ماهيت داشيبيردی. کندلي چيخيشلاري بيرنجي نوبه ده مولکدارلار صينفي علنيهينه ايدي. بو چيخيشلار زاماني اون مينلره کندلي مولکدار طولموندن قورتارماق اوغروندا موباريزه ده فعال صورنده ايشتيراک انديردي. ايرانين ايرتيجاعجي حوکومتي 1942-جي ايلين ماي آيندا آذربايجاندا کندلي چيخيشلاريني سيلاح گوجونه ياتيردي. اونلار لا کندلي اولدورولدو، يوزلره کندلي حبس انديلدي.

آذربايجان زحمتکنشله تشکيلاتي. 1942-جي ايلين يانوار آيندا تبريزده آزاديخواه کلوبلارين بيرلشمه سي نتيجه سينده آذربايجان زحمتکنشله تشکيلاتي ياراندی [باخ 43، : ايش 12، سه 1]. تبريز شهرينده بو تشکيلات اوز سيرالاريندا فهله لري و شهر يوخسوللاريني بيرلشديرميشدي. زحمتکنشله تشکيلاتي دا آذربايجاندا ايالت انجومه ني يار اتماسيني و مدني-ماعاريف ايشلرينين آذربايجان ديلينده اولماسيني طلب انديردي. بو تشکيلات فهله و يوخسوللارين سوسيال-ايقتيصادي طلبلرينين تامين انديلمه سينه چاليشيردي. زحمتکنشله تشکيلاتي آذربايجاندا ياشايان کورد، اثرمني، آيسوري و باشقا خالقلار آراسيندا دوستلوقو مؤحکملتمگه چاليشيردي. بو تشکيلات فاشيزم و ايرتيجاع علنيهينه موباريزه آپاراراق س.س.ر. ايله دوستلوقو تبليغ انديردي. زحمتکنشله تشکيلاتي نين اساس فعاليت يئري و مرکزي کوميته سي ده تبريزده ايدي (7). او، آز بير مودنده تبريز فهله لري و يوخسوللاري آراسيندا بويوک نوفوذ قازانميشدي. لاکين بو تشکيلات عملي فعاليتينده بير سيرا سهولره يول

وئردى. ايران حۆكومتى نىن گۆندردىگى بىر نىچە جاسوس و تحريكچى اونون مركزى كومىتە سىنە سوخولاراق پوزوجولوق فعالىيىتى گۆستىرىدىلر. بونا گۆره ده ايرتيجاچى ايران حۆكومتى 1942-جى ايل اپرئىلن ايكىنچى يارىسىندا ژاندارم و پوليس قووه لرى واسىطه سى ايله سىلاھلى هوجوم انده رك آذربايجان زحمتكئشلر تشكىلاتىنى داغىتماغا موفق اولدو.

دموكراتىيا طرفدارلارى مركزى. 1943-جو ايلين يازىندا يارانمىش بو تشكىلاتىن اساس فعالىيت ىنرى و مركزى تبرىز شىهرى ايدى (8). او، باشلىجا اولاراق ايران كونستىتوسىياسىندا يازىلمىش دموكراتىك آزادلىقلارنىن حىاتا كىچىرىلمە سى اوغروندا موبارىزه آپارىدى. بو تشكىلات آذربايجاننىن اىقتىسادى و مدنى اىنكىشاف مساله لرىنه بۆيوك اهمىت وئره رك آذربايجاندا ايالت انجومنى يارانمىشنى طلب اندىردى. دموكراتىيا طرفدارلارى مركزى 1944-جو ايلين سونوندا ايران توده پارتىياسى نىن آذربايجان ايالت تشكىلاتىنا بىرلشدى.

مىلى-مدنى جمعيتلر. 1942-جى ايلين اوللرىنדה آذربايجاندا انرمنلرىن و آيسورىلرىن مىلى جمعيتى ياراندى. ايران دۆولتى بو خالقلاردا مىلى طولم اندىردى. يىنى سىياسى شرايطدن اىستىفاده انده رك بو جمعيتلر آذربايجاندا انرمنلرىن و آيسورىلرىن ياشادىقلارى رايونلاردا بىر سىرا مىلى-مدنى تدبىرلر حىاتا كىچىرىلمە باشلادىلار.

آذربايجان جمعيتى، آذربايجان زحمتكئشلر تشكىلاتى و دموكراتىيا طرفدارلارى مركزى 1941-جى ايلين اوكتىابرىندا 1944-جو ايلين سونوندا قدر اولان دۆور عرضىنده فعالىيت گۆستىرىشدىر. بوتون موثبته جهتلرله ياناشى بو تشكىلاتلارنىن نۆقصان جهتلرى ده اولموشدور. آذربايجان جمعيتى انلجه ده دموكراتىيا طرفدارلارى مركزى تبرىز شىهرى نىن اورتا طبقه لرى طرفىندن يارادىلمىشدى و بو طبقه لرى تمثىل اندىردى. آذربايجان زحمتكئشلر تشكىلاتى ايسه اساسن تبرىزىن شىهر يوخسوللارىندا عىبارت ايدى. بو اوچ تشكىلاتىن فابرىك-زاوود فهله لرى ايله و كندىلرله لازىمى علاقه سى يوخ ايدى. آدلارى چكىلن تشكىلاتلارنىن هنج بىرى آذربايجاننى سىياسى، اىقتىسادى و سوسىيال پروبلئملىرىنى، احتىياجلىرىنى اوزونده عكس اندىرىن مرامنامه يه مالىك دئىلدى. اونلارنى هنج بىرى اولكه ده خالق حاكىمىيىتى يارادىلماسى مساله سىنى ايره لى سورمه مىش و خالقىن آزدلىغا چىخماق يولونو گۆستىره بىلمە مىشدىر. بو تشكىلاتلار باشلىجا اولاراق تبرىز شىهرىنده و اونون بىر نىچە اطراف قصبه سىنده فعالىيت گۆستىرىدى. اونلارنى هنج بىرى بوتون آذربايجانى احاطه اندن تشكىلات شىكه سىنە مالىك دئىلدى. آدلارى چكىلن آزدىخاه تشكىلاتلارنى يارانمىش و فعالىيىتى آذربايجان خالقى نىن ايران دۆولتى نىن مىلى طولموندن قورتارماق جهدى ايله داها چوخ باغلى ايدى.

ايران توده پارتىياسى. ايتىپ- نىن يئرلى تشكىلاتلارى آذربايجاندا 1941-جى ايلين اوكتىابر آينىندا يارانماغا باشلادى. ايران حۆكومتى ايلك گوندن آذربايجاندا بو پارتىيانىن قارشىسىنى آلماعا چالىشىردى. بونا باخمايلاق 1941-جى ايلين اوكتىابر آينىندا ايتىپ- نىن تبرىز كومىتە سى، 1942-جى ايلين اوللرىنדה اورمو، اردبىل، آستارا، ماراغا، ميانداب، خوي و باشقا كومىتە لرى ياراندى (9). 1942-جى ايلين سونوندا ايتىپ- نىن تبرىز تشكىلاتى نىن بىرىنچى كونفرانسىندا تبرىز كومىتە سى سىچىلدى. ايتىپ- نىن آذربايجان تشكىلاتى نىن ايالت كونفرانسىندا قدر آذربايجاندا پارتىيا ايشلرىنه باشچىلىق انتمك بو كومىتە يه تاپشىرىلدى (10). 1943-جو ايلين اولىندا آذربايجاننى هر يىرىنده ايتىپ گىنىش فعالىته باشلادى. زحمتكئش كوتله لر ايران توده پارتىياسىنى روح يوكسلكلىگى ايله قارشىلادىلار و بو پارتىيا قىسا مودتده سىياسى و تشكىلاتى جهتن چوخ ايره ليله دى.

آزادلیق او غروندا مباریزه نین گنڈیشنده ایتپ- نین آذربایجان تشکیلاتی گنڈیشلندی و مؤحکمندی. 1944-جو ایلین اولینده آذربایجاندا ایتپ عوضولری نین سایي 5 مین نفره چاندي [باخ 43 :، ایش 5، س. 9].

تقریبین بیر ایل اوچ آی (1942-جي ایلین سونونا قدر) اوپورتونیسترلر ایتپ- نین تبریز کومیتة سی نین ایشینه مانع اولدوقلاریندان بو پارتییا آذربایجاندا کوتله لر آراسیندا گنڈیش فعالیتة یالینز 1943-جو ایلدن باشلایا بیلدی. ایتپ- نین تبریز کومیتة سی 1941-1944-جو ایللرده آزادیخه تشکیلاتلاری و مولکدارلار علئیهیه چیخمیش کندیلیری ایرتیجاغنین هوجوملاریندان قطعیتله مودافیعه انتدی. آذربایجاندا ایرانین اون دوردونجو مجلسینه سئچکیلر زامانی (خ 1943-). دورد. 1944) ایتپ سئچکی مباریزه سینه موفقیته رهبرلیک انده رک آذربایجانین دیگر دموکراتیک قوه لر ایله بیرلیکده اون دوردونجو مجلسه 3 نفر خالق نوماینده سی نین ده (تبریزدن . ج. پیشهوری، اردبیلدن ش. ه. لنگرانی و آذربایجان اثرمنیلری طرفیندن آ. اووانسیان) سئچیلمه سینه نایل اولدو. ایتپ آذربایجان شهرلرینده، خصوصیتله تبریزده فهله لرین ایش ینرلرینده ایلك پارتییا تشکیلاتلاری یاراداراق فهله لرین اینقیلابی شعورونون یوکسلمه سینه، اونلارین تشکیلات باجاریغی نین آرتیریلماسینا، عئینی زاماندا قاباقچیل فهله لر واسیطه سی ایله فهله همکارلار ایتیفاقلارینا رهبرلیک اندیردی. 1941 - 1944-جو ایللرده آذربایجاندا فهله و کندیلرین اؤز حقوق و آزادلیقلاری اوغروندا مباریزه سینه رهبرلیک انتمک ساحه سینده ایتپ چوخ ایش گورموشدور.

ایتپ-نین تشکیلاتلاری زحمتکش کوتله لرین ایرتیجاغ، ایمپریالیزم و فاشیزم علئیهینه مباریزه سینه موفقیته رهبرلیک اندیردی. بوتون بو موئبت جهتلریله باناشی 1941-1944-جو ایللرده ایتپ-نین آذربایجان تشکیلاتی نین شهر و قصبه لرده اورتا طبقه لر آراسیندا فعالیتی ضعیف اولموشدور. ضعیبالار، دولت قوللوقچولاری و طلبه گنجرلر آراسیندا ایش آپاریلما میشدیر. بو وضعیت اورتا طبقه لرین تردودو و ایتپ-نین اؤز فعالیتینده اونلاری لازیمی درجه ده نظره آلماسی ایله باغلی اولموشدور.

فهلہ همکارلار ایتیفاقی. 1941-جي ایلین سونوندا تبریزین «کلکته چی» آدلی آگیرچی-توخوجو فابریکی نین و «ایران» آدلی گون زوودونون قاباقچیل فهله لر ای همکارلار ایتیفاقی یاراتماق اوچون گنڈیش فعالیتة باشلادیلار (11). او زامان آذربایجاندا فهله لرین ایش شرایطی چوخ آغیر و امک حاقلاری اولدوقجا آز ایدی. فهله لر سیاسی، ایقتیصادی و ایجتیماعی حوققلاردان محروم ایدیلر. 1942-جي ایلین فنورالیندا تنهراندا ایتپ- نین رهبرلیگی ایله ایران فهله لرینین مرکزی شوراسی- افمش آدی ایله ایران فهله لرینین همکارلار ایتیفاقی یاراندي. همین ایلین فنورال آییندا تبریزین قاباقچیل فهله لرینین ایشتیراکی ایله آذربایجان فهله همکارلار ایتیفاقی نین ایالت شوراسی- آفهبش یارادیلدی. همین تاریخدن آذربایجان والیسی فهیم اولمولک، اوندان سونرا ظفر والدوله و ووثوق اولسلطنه حقیقی فهله تشکیلاتی نین فعالیتی نین قارشیسینی آماغا، اونو اؤز لرینه تابع انتمگه و داغیتماغا جهد اندیلر. بونا گوره ده 1944-جو ایلین آقوست آیینا قدر آذربایجاندا ایکی فهله همکارلار ایتیفاقی وار ایدی. بونلاردان بیري دموکراتیک تشکیلاتلارین کومک انتدیگی، او بیري ایسه ایرتیجاغچی ایران حوکومت دایره لرینه خدمت اندن، اوپورتونیسترلرین باشچیلیق انتدیگی همکارلار ایتیفاقی نین تبریز شعبه سی ایدی. آذربایجان فهله لرینین همکارلار ایتیفاقی یارانديگی گوندن فهله لرین امک حاقلارینین آرتیریلماسی، ایش شرایطلرینین یاخشیشدیریلماسی و دیگر سوسیال-ایقتیصادی حوققلارینین تامین اولونماسی اوغروندا مباریزه آپار میشدیر. 1943-جو

ایله اهالی نین دیگر زحمتکنش طبقه لری کیمی فهله لرین ده یاشاییشی اولدوقا پیسلشدی. چونکی 1941-جی ایله نیسبتن یاشاییش خرچلری 4 دفعه آرتمیشدی [44، 1952، № 127-128، 5]. فهله لرین امک حاقلاری ایسه 1941-جی ایله کی سوییه ده قالمیشدی. بئله بیر شرایطده آذربایجان فهله لرینین تزییقی ایله ایرانین صنایع نازیرلیگی نوماینده سی دوکتور شیخ 1943-جو ایلین یاییندا تبریزین فابریک زوود ساحیلری ایله فهله لر آراسیندا بیر موقایله حاضیرلاماغا و اونو ایران حؤکومتی نین تصدیقیندن کچیرمگه مجبور اولدو. بو موقایله یه اویغون اولاراق 1941-جی ایل سننتیابر داکینا نیسبتن فهله لرین امک حاقی 50%، بعضی یئرلرده 100% آرتیریلدی، فهله لرین ایش گونو 8 ساعاتا آندیریلدی. بو، آذربایجان فهله لرینین موباریزه نتیجه سینده الده آنتیکلری بؤیوک غلبه ایدی. بو موقایله سونرا ایرانین اون دوردونجو مجلسینه سئچکیلرده آذربایجانداکی هر ایکی فهله همکارلار ایتیفاقی دیگر دموکراتیک تشکیلاتلارلا امکداشلیق آنتدی. بو سئچکیلردن [خ. 1943-دورد. 1944] سونرا دموکراتیک قوه لر آذربایجاندا واحید همکارلار ایتیفاقی یارانماسی اوغروندا موباریزه نی داوام آنتدییلر.

آذربایجان آنتی فاشیست جمعیتی. 1941-جی ایل آقوستون 25-ده خارجی قوشونلار ایرانا داخل اولاندان سونرا دا بئرلین رادیوسو و ایرانین فاشیست پرست پارتیبالاری ایراندا فاشیزم تبلیغاتی آپاریردی. 1941-1943-جو ایللرده ایراندا قالمیش فاشیست عوصورلر س.س.ر. یه حربی یوکلر گؤندریلن لیمانلاردا، دمیر یولو و شوسه یوللاریندا تخریباتلا مشغول اولوردولار. او دؤورده ایرانی هر هانسی ایمپریالیزمدن داها چوخ هیتلر آلمانیا سی طرفیندن اولان تهلوکه هدهله بیردی. خارجی قوه لر ایرانا داخل اولدوغو گوندن ایران و آذربایجان آزادیخاهلاری س.س.ر. ایله دوستلوقا و امکداشلیغا بؤیوک اهمیت وئیر، فاشیزم علیهینه شیدتلی موباریزه آپاریردی. ایران و آذربایجان خالقلارینین فاشیزم علیهینه موباریزه سینه ایران توده پارتیاسی رهبرلیک آندیردی. ایتپ سوسیالیزمین منافعینی هر شئیدن یوکسک توتاراق یئرلرده آنتیفاشیست کومیته لری یاراتدی. اؤز مطبوعات اورقانلاریندان اول تهران، رشت، تبریز و اردبیلده آنتیفاشیست قزنتلر نشر آنتدی. 1942-جی ایل فورالین 1-دن تهراندان «مردم» آدلی عموم ایران آنتیفاشیست قزنتی نین نشر اولونماسی ایله فاشیزم علیهینه موباریزه داها موتشکیل خاراکتئر آلدی. 1942-جی ایلین یازیندا تبریزده آذربایجان آنتیفاشیست جمعیتی یارانندی (12). 1943-جو ایلین اورتالارینا قدر اردبیل، ماراغا، اورمو، ساراب و اهر شهرلرینده آنتیفاشیست جمعیتین کومیته لری و کلوبلاری تشکیل اولوندو. تبریز و اردبیلده آذربایجان دیلینده «یومروق» آدلی آنتیفاشیست قزنت نشر آندیلمگه باشلادی. آنتیفاشیست جمعیت، فاشیزمین بوتون خالقلارین آزادلیق و مدنیتی نین دشمنی اولدوغونو کوتله لره چاتدیریردی. بو جمعیت فهله لری، یوکلےبیجی و سوروجولری، س.س.ر. یه گؤندریله جک ماللاری و سوراتی داها تنز و داها چوخ گؤندرمگه چاغیریردی. فاشیست آلمانیا سی علیهینه آپاریلان موحاریبه جبهه سینه، سوونت اوردوسو اوچون سورات داشینماسی ایشینده ایران و آذربایجان فهله لرینین خیدمتلری 1943-جو ایل دئکابری 1-ده تهران کونفرانسیندا س.س.ر. اینگیلتره و آتش دؤولت لری طرفیندن ایضالانان دئکلاراسیادا رسمی صورتده بؤیوک راضیلیق و تشکورله قنید آندیلیمشدیر [باخ: 45، 99]. ایتپ- نین آنتیفاشیست موباریزه سی نین اهمیتینی قنید آنده رک «آذربایجان» قزنتی بئله یازمیشدیر: «ایران توده پارتیاسی نین مخصوصن فاشیزم علیهینه آپاردیغی موباریزه سینی بیز همیشه ایفتیخارلا خاطرلامالی بیق» [46، 17. دو قوز. 1945]. بو موباریزه ده ایران و آذربایجان سوونت اوردوسونون دوستو کیمی چیخیش آنتدییلر.

مطبوعات. ديكتاتور دؤورونده (1925-1941) مطبوعات اوزرينده يارانميش شيدتلي سنزورا نظارتي ارادان
قالديريلديقدان سونرا ايراندا آزاديخواه و دموكراتيک قزنتلر نشره باشلادي، ايرتيجاچي قزنتلرين سايب چوخالدي. آذربايجاندا
1941-جي ايلين اوکتيابر آييندان 1945-جي ايلين سننتياير آيينا قدر اولان 4 ايل مودتینده 21 آدا قزنت نشر
اندليميشدي(13). او جمله دن 14 قزنت فارس ديلينده، 3 قزنت فارس و آذربايجان ديلرينده(14)، 3 قزنت آذربايجان
ديلينده(15) و 1 قزنت ائرميني ديلينده چيخميشدي. ايران حؤکومتی هنج بير قزنتين آذربايجان ديلينده چيخماسينا ايجازه وئرمه
ميشدي. او زامان تبریزده چيخان « آذربايجان » [1.XI.1941-2.IU.1942]، « آريا » (X. 1941)، « خاور نو » (IX. 1943-
XII. 1945)، « ستاره آذربايجان » (XII. 1944-1945)، « ادبييات صحيفه سي » (VI. 1943-1946)، «
يومروق » (1943-1945)، « غوغای زندگی » (VII. 1943-اوج. 1944) و « هاقافاشيست » (ائرميني ديلينده، 1943-
1945) قزنتلري؛ اربيلده نشر ائديلن « جؤودت » (1942-1946) و « يومروق » قزنتلري آزادليق و دموكراتيا قوه لري
مؤوقعيبندين ايرتيجاچ و ايمپرياليزم علنيهينه چيخيش ائديرديلر. قزنتلردن بير نچه سي، او جمله دن: تبریزده چيخان
« شاهين » (X. 1941-اون ايکي. 1945)، « مهتاب » (XI. 1941) « صدای آذربايجان » (XI-XII. 1941) و « فرياد »
(1942، 1946-1944) قزنتلري؛ انلجه ده اورمودا چيخان « كيوان » (خي. 1944-اون ايکي. 1945) قزنتي آزادليق و
دموكراتيا قوه لرینه طرفدار اولسالار دا سياسي مباريزه ده ترددود گؤستريرديلر. 1944-جو ايلين ياييندا « شاهين »،
« فرياد » و « كيوان » قزنتلري ده « آزادليق جبهه سي » آدلي دموكراتيک تشکيلاتا بيرلشدیلر (16). آذربايجاندا نشر ائديلن
قزنتلردن تبریزده چيخان « گفتار و کردار » (1942-1943)، « تبریز » (1942-1944)، « اختر شمال » (1942-سککيز.
1945)، « پرتو اسلام » (1944) و « کلید نجات » (1944-سککيز. 1945)، قزنتلري و خوي شهرينده چيخان « ندای
حق » قزنتي ايرتيجاچي مؤوقع توتاراق آزادليق قوه لرینه قارشي چيخيردي.

1945-جي ايلين سننتيايرينا قدر اولان مودتده آذربايجاندا چيخان « آذربايجان »، « خاور-نو » و « يومروق » قزنتلري
آزادليق اوغروندا، ايرتيجاچا، فاشيزمه و ايمپرياليزمه قارشي يورولمادان مباريزه آپارميشلار.

ايرتيجاچي پارتيا لار و تشکيلاتلار. 1941-جي ايلين سننتيايريندان ايراندا بير سيرا ايرتيجاچي پارتيا و تشکيلاتلار
ياراندي. اولاردا ايستيمارچي صينيفلرين نوماینده لري، حؤکومتين يوکسک روتبه لي مولکي و حربي مأمورلاري
بيرلشميشديلر. فاشيست تيپلي « کبود »، « پیکار »، « ميهنپرستان »، « مليون ايران » و « نهضت ملي » کيمي پارتيا لار
س.س.ر. علنيهينه ايراندا فاشيزم تبليغاتي آپاريرديلر. « پیکار » و « مليون ايران » پارتيا لاري س.س.ر.يه سيلاح و ديگر
حربي لوازمات گؤندريلن يوللاردا تخریبات تشکيل ائديرديلر [47، 253، 259]. « نهضت ملي » پارتيا سي ايران
قوشونوندا موترقی فيکیرلي ظابطلر علنيهينه مباريزه آپاريردي [48، 1967، 25 №، 10]. ايرتيجاچي پارتيا لاردان
« همراهان »، « عدالت »، « مردم »، « ميهن »، « وطن »، « اراده ملي » و باشقالاري هاميسي، اساسن خالقين آزادليق
حرکاتي نين قارشيسيني آماق اوچون تشکيل اولونموشدولار. ايرتيجاچي پارتيا لار بوتون قوه لريني ايرانين ايرتيجاچي،
سياسي، ايقتيصادی و ايجتيماعی قورولوشونو ساخلاماغا صرف ائديرديلر (17). بو پارتيا لارين آرخاسيندا ايران حؤکومتی
دورموشدو. بو پارتيا لار موختلېف واسيطه لرله ايمپرياليزم داييره لره باغلي ايدیلر. ايرتيجاچي پارتيا لارين هنج بيری

اؤلکه اوزره تشکیلات شبکه سینه مالیک دنییلدی. اونلارین چوخونون عوضولری نین سایه حتا بیر نچه یوز نفر دن آرتیق اولمامیشدیر [49، 20.بش. 1945].

1941 - 1942-جی ایللرده تبریز شهرینده « آذربایجان خالق پارتنیاسی» و « ایران بیدار» آدی ایرتیجاعچی پارتنیالار فعالیت گؤستریردی. بو پارتنیالار ایری مولکدارلارین و ایری تاجرلرین منافعینه خیدمت اندیردی. اونلار اساسن اینگیلتره و فاشیست آلمانیا سی طرفدارلاریندان تشکیل اولونموشدو. ایستیمارچی صنیفلر و ایران حؤکومتی بو پارتنیالار واسیطه سیله آذربایجان ایرتیجاعچیلارینی بیرلشدیرمگه و هر واسیطه ایله دمورکراتیک حرکاتین قارشیسینی آماغا چالیشیردیلار. لاکین بیر طرفدن آذربایجاندا ایتم- نین و دمورکراتیک تشکیلاتلارین آزادلیق اوغروندا مباریزه سی، او بیری طرفدن ایستالیقرا ادا سووت قوشونلارینین آلمان فاشیست اوردولاری اوزرینده بؤیوک تاریخی غلبه لرینین تاثیر نتیجه سینه یوخاریدا آدی چکیلن قاتی ایرتیجاعچی و فاشیستپرست پارتنیالار 1943-جو ایلین اوللرینده داغیلدی. 1944-جو ایلین سونوندا آذربایجاندا ایرتیجاعچی تشکیلاتلار یئنیند باش قالدیرماغا باشلادیلار. سنید ضییاالدین کیمی مشهور ایرتیجاعچیلار اوز آگنتلرینی آذربایجانا گؤندره رک « مشروطه طلب»، « ایستقلال»، « وطن»، « جمعیت آزاد آذربایجان»، « جمعیتی خیریه» آدی ایرتیجاعچی « پارتنیا» و جمعیتلر یار اددیلار. اونلاردان « مشروطه طلب»، « وطن» و « استقلال» آدی تشکیلاتلار آنجاق تبریزده، « جمعیت آزاد آذربایجان» تبریز و اوسکو قصبه سینه، « جمعیت خیریه» ایسه گنرمی و میانا ماحاللاریندا تشکیل اولونموشدو. « بو ایرتیجاعچی تشکیلاتلارین هر بیرینین عوضولرینین سایه کومیته عوضولریندن چوخ اولمامیشدیر» (37، 25.11.1945). اونلارین هنج بیرینین مرانامه سی؛ اؤلکه نین سیاسی، ایقتیصادی و ایجتیماعی قورولوشو باره ده خالقین منافعینه اویغون، خالقی جلب انده جک هنج بیر شو عاری و سوزو یوخ ایدی. بو ایرتیجاعچی تشکیلاتلارین هامیسی خالقان گیزلی فعالیت گؤستریردی. چونکی اونلار ایستیمارچی صنیف و طبقه لرین قاتی ایرتیجاعچی دسته لرینی تمثیل اندیردیلر. ایرتیجاعچی تشکیلاتلارین هنج بیری سوسیال-سیاسی قوه دنییلدی. خالقین، دمورکراتیک قوه لرین مباریزه سی نتیجه سینه ایرتیجاعچی تشکیلاتلار 1945-جی ایلین اکینجی یاریسیندا تامامیله سیخیشدیریلیب آرادان چیخاریلدیلار.

اؤلکه نین اساس ایقتیصادی و سوسیال پروبلملری

40-جی ایللرده ایران ایقتیصادی جهتن گنری قالمیش کند تصروفاتی اؤلکه سی ایدی. 1940-جی ایله اؤلکه ده ایستحصال اولونان محصولون 70،5%-نی کند تصروفاتی و 23%-نی صنایع موسیسه لر ایستحصال ائتمیشدی [40، 12.خ- 1 1941]. کند تصروفاتیندا فئودال ایستحصال موناسیبتی نین قوتلی قالیقاری و صنایعه کاپیتالیزت ایستحصال موناسیبتی حؤکمران ایدی. اؤلکه نین زنگین معدنلریندن خالقین خیرینه و ایقتیصادیباتین اینکیشافی اوچون لازیمی شکیلده ایستیفاده اولونموردو. 1941 - 1945-جی ایللرده ایرانین ایستیمارچی حاکیم صنیفلری بوتون قوه لرینی بو اؤلکه ده خصوصی مولکیته و ایستیمارا اساسلان ایستحصال موناسیبتلرینی ساخلاماغا صرف اندیردیلر. بنله لیکه ده ایقتیصادیباتین گنریلیگینه سبب اولوردولار.

آقرار پروبلمي. 1941-1945-جي ايللرده ده ايران و آذربايجانين سوسيال-اقتصادي حياتيندا بيرينجي نؤوبه ده حل انديلمه سي ضروري اولان اساس مساله تورپاق و کندلي مساله سي ایدی. 1943-جو ایلده ايرانين 16.549.837 نفر اهالیسيندن 12.849.837 نفری، یعنی 78 فایزي کندلرده یاشاییردی [50، 98]. بوندان باشقا شهرلرین اهالیسی نین مو عین حیصه سی ده کند تصروفاتی ایله مشغول اولوردو. ایراندا اکینه یارایان 45.5 میلیون هکتار تورپاقدان آنجاق 6 میلیون هکتاری، او جومله دن آذربايجاندا 1 میلیون هکتار تورپاق اکیلیردی [51، 24].

آذربايجاندا دا اکیلن تورپاقلارین چوخ بؤیوک حیصه سی ایري مولکدار لارین ایدی. آذربايجانین 7 میندن چوخ کندیندن زنجان ویلايتینده دولفقار یلر ایله سی 300، افشارلار 160، مییانا و ساراب ماحاللاریندا فرمان-فرمالار ایله سی 253، ماراغا ویلايتینده موقدم و موسویلر، خالخال ماحالیندا پناهیلر، اردبیل ویلايتینده واهبزاده لر ایله سی هر بیري 40-دان 100-ه قدر کندین ساحیبي ایدیلر [52، 1963، №1، 109-110]. لاکین ایراندا اولدوگو کیمی آذربايجاندا دا کندیلرین 60 فایزي نین اصلن تورپاغي یوخ ایدی. 1 هکتارا قدر تورپاغي اولانلار ایسه کندیلرین 23 فایزینی تشکیل اندیردی [53، 1952، №2، 16]. دؤولتین، شاهین، زیبارتگاه و مسجدیلرین تورپاقلاریندا دا کندیلرله مولکدار تورپاقلاریندا اولدوگو کیمی رفتار اندیلیردی [26، 259-260]. کندیلرین 83-93 فایزي مولکدار لاردان تورپاق ایجاره یه گؤتورمگه مجبور اولوردولار. تورپاق و سو مولکدار لارین الینده اولدوگوندان محصولون 45 فایزي اونلارا چاتمالي ایدی. کندیلرین چوخونون قوشقو و توخومو اولمادیغیندان چوخ یئرده کندلییه محصولون آنجاق 40 فایزي چاتیردی. بوندان دا کندیلر غنیریقانونی وئرگیلر وئریمگه مجبور اندیلیردی. بنله لیکله، کندلی نین بئجریگی محصولون 80 فایزدن چوخونو مولکدار لار اونلارین الیندن آلیردی. کندلییه قالان محصول ایسه اونون ایله سی نین 3-4 آی یاشاییشینا دا کیفایت ائتمیردی [54، 28، خ-1952]. آذربايجاندا جمعی 6-7 تراکتور وار ایدی. اونلار دا حؤکومتین ایدی. کند تصروفاتی ایشلری اورتا عصرلر آلترلی ایله گؤرولوردو. کند تصروفاتیندا فنودال ایستحصال موناسیبتی نین قالیقلاری حؤکمران اولدوگوندان و مو عاصیر آقروتئخنیکی تدبیرلر تطبیق اندیلمه دیگیندن آذربايجاندا محصولدارلیق آشاغي ایدی. آذربايجان کندیلرلی سییاسی حوقوقسوزلوق، شیدتلی ظولم، یوخسوللوق و جهالت ایچرییسنده یاشاییردی. آذربايجانین 7340 کندی نین هئج بیرینده طبیب منطقه سی، حکیم، یاخود فنلشئر یوخ ایدی. 20-30 کئددن آنجاق بیر-ایکیسینده 1-2 صینیفلی مکتبه راست گلیمک اولاردی [باخ: 55، 247]. آذربايجاندا ایرانین اون اوچونجو مجلسینه «سئچیلیمش» 23 نفر نوماینده دن 23 نفری اون دوردونجو مجلسیه «سئچیلیمش» 23 نفر دن 19 نفری مولکدار ایدی. کندیلر اوزرینده مولکدار لارین حؤکمرانلیغی ایرتیجاچی قانونلارلا تامین اولونوردو.

1941 - 1946-جي ایللرده ایرانین اون ایکی، اون اوچ و اون دوردونجو مجلسلری و اونلارین ایش باشینا گئیردیکلری حؤکومتلر بوتون قوه لرینی تورپاق اوزرینده مولکدار مولکییتینی و کئنده مولکدار حؤکمرانلیغینی مؤحکملتمگه صرف ائندیلر. همین ایللرده فعالیت گؤسترن ایرتیجاچی پارتییلارین هامیسی مولکدارلیغی و مولکدار لاری مو دافیعه اندیردی. میهن پارتییاسی نین مراننامه سینده ظاهرین تورپاق اوزرینده مولکییتی محدودلاشدیرماق طلبی قویولموشدو [باخ: 56، 27، آلتی. 1944]. ایراده ملی پارتییاسی مولکدار لارین همیشه کندیلرین مو دافیعه چیسی اولدوگو ایدیعا اندیردی [باخ: 57، 24، دؤرد. 1945]. عدالت پارتییسینا گؤره ایسه دؤولت تورپاقلاری و خام تورپاقلار آقرونوملارا ساتیلسا و هر کئنده 3-4

آقرونوم ياشاسا كند تصروفاتي ايشلري قايداسينا دوشر، حنا مولكدار لار و كندليلر آراسيندا موناسيبت ده ياخشىلاشاردي [باخ : 58، 3. دوققوز. 1945]. ايرتيجاچي پارتيالارين هنج بيري كندليلرين تورپاقلا تامين اولونماسينا طرفدار چيخميردي. بونا گوره ده اونلار كندليلر ايجرييسنده هنج بير تشكيلات ايشي آپارا بيلميرديلر.

ايتپ- نين تورپاق اوزرينده مولكيبت مسالهسنه موناسيبتيني اونون مرانامه سي موعين انتميشدي. ايران توده پارتياسي نين 1 قورولتاييندا (1944-جو ايل آقوست آيندا) قبول اولونموش مرانامه نين « كندليلر » بولمه سينده تورپاق مسالهسي حاقيندا دئييلير: « 1. دولت تورپاقلاري عوضسيز اولاراق كندليلرين ايختيارينا وئريسين. 2. دولت طرفيندن ايري املاك (يري مولكدار تورپاقلاري-م. چ.) پوللا آيناراق حيصه -حيصه اودهكم شرطي ايله كندليلرين ايختيارينا وئريسين» [59، 3]. ايتپ مرانامه سي نين تورپاق مسالهسنده كي بو ياريمچيق طلبلري كندليلري تورپاق اوغروندا مولكدار لار علئيهينه اينقيلابي موباريزه به سؤوق انده بيلمزدي. لاکين ايتپ- نين كندليلر ايجرييسنده فعاليتي مرانامه سيني بو طلبلردن چوخ-چوخ قاباغا گنده رك درين اينقيلابي مضمون كسب انتميشدي. ايتپ كندليلري ده ايراندا خالق حاكيمييتي و حقيقي دموكراتيک قورولوش ياراتماق اوغروندا اينقيلابي موباريزه به سفربر انندي. آذربايجاندا كندليلر 1941-1945-جي ايللرده ده دموكراتيک حرکاتدا چوخ فعال ايشتيراک انديرديلر. آذربايجان كندليلرينين شيدتلي صينفي و ميلي ظولم آلتيندا اولماسي و ايکينجي دونيا موحاربييه سي ايله علاقمندار اولاراق آذربايجاندا خصوصي سيياسي وضعيت يارانماسي نتيجه سينده ايتپ آذربايجان كندليلري ايجرييسنده داها بؤيوك سيياسي، تبليغاتي و تشكيلاتي موفقيتلر الده انتميشدي. بو پارتييا آذربايجاندا كادارلارين چوخ بؤيوك حيصه سيني ماحاللارا كندليلر ايجرييسنده ايشله مگه گؤندر ميشدي. قاباچيل و موباريز كندليلر پارتييا سيرالارينا قبول اولونور، كندلرده ايلک پارتييا تشكيلاتلاري يارانيردي. بئله ليكله، 1945-جي ايلين اوللرينده آذربايجاندا ايتپ- نين 44 مين نفر عوضوندن 32 مين نفر كندلي ايدى [43، ايش 5، 9]. ايتپ گنئيش كندلي كوتله لريني اؤز حوقوق و آزادليقلاري اوغروندا موباريزه به جلب انتميشدي. بونون نتيجه سينده ده كندليلرين مولكدار لارا بيدعت (مولكدار لارين قويدوقلاري غنيري-قانوني وئركيلر) وئرمه مه سي و مولكدار بهره سي اوستونده باش وئرن ايختيلافا ژاندارملارين قارشىماماسي باره ده 1945-جي ايلين ياييندا آذربايجان واليگي و پروكورورلوغو طرفيندن گؤستريش وئريلدي. بو، كندليلرين موفقيتلريندن بيرى ايدى. موفقيتلرله ياناشي، ايتپ- نين كندليلر آراسيندا آپارديغي ايشده نوقصان جهتلر ده وار ايدى. بو باره ده ايتپ- نين ايکينجي قورولتايي نين (اپرئل 1948-جي ايل) كندليلر حاقيندا قطعنامه سينده بئله يازيلميشدير: « پارتيانين مركزي كوميته سي نين كندليلر ايجرييسنده فعاليتي چوخ واخت سطحي تبليغاتدان عيبارت اولموشدور. حنا بعضي حالدا سهلري ده اولموشدور. گؤستريلن فعاليتين عموميتله تعليماتي و تشكيلاتي اساسي اولماميشدير» [60، 1948، № 1، 97].

صنايع و فهله صينفي نين وضعيتي. 1940-جي ايللرده ايران صنايعسي يونگول صنايعدن عيبارت ايدى. صنايع موسيسه لرينده باشليجا اولاراق كند تصروفاتي و مالدارليق محصوللاري اعمال اولونوردو. اولكه ده داش كؤمور، دمير، ميس و سايره نين چيخاريلماسي گنريده قالميشدي. صنايع ساحه لري ايجرييسنده خالچاچيلىق و نئفت صنايعسي بيرينجي يئرده دوروردو. خصوصيه ايرانين اينگيلتره ايمپرياليستلري طرفيندن ايسنتيئمار اولونان جنوب نفتي چوخ بؤيوك اهميته ماليک ايدى. او زامان صنايع موسيسه لري اساسن كاپيتاليستلرين، دؤولتين و خاريجي كاپيتالين مولكيبتينده ايدى.

1941 - 1945-جي ايللرده آذربايجان صنايعسي ده يونگول صنايعدن عيبارت ايدى. آذربايجاندا صنايع موسيسه لري اساسن تبريز شهرينده يئرلشميشدي. تام اولمايان معلوماتا گوره 1944-جو ايلده تبريزده 7313 نفر فهله سي اولان 227 خالچا توخونان اعمالاتخانا، 2435 فهله ايشله ين 7 آگيريحي-توخوجو فابريك، 654 فهله سي اولان 2 گون زاوودو، 1128 فهله سي اولان 2 كيبريت فابريكي، 52 فهله سي اولان 3 صابون فابريكي؛ بونلاردان باشقا اون دگيرماني، پيوه و شراب زاوودلاري، تاختا فابريكي، حلاجليق و سايره صنايع موسيسه لري وار ايدى. آذربايجانين دگر شهر و قصبه لرينده ده موختليف صنعت اعمالاتخانالاريندا، تيكينتي و يول ايشلرينده، اوتوموبيل و دميريول نقللياتيندا و سايره يئرلرده اون مينلرله فهله ايشله بيردي. آذربايجاندا بير نچه يئرده داش كومور، دوز، اوخرا، داش و ساير معدنلرده يوزلرله فهله چاليشيردي. ايران حوكومتي نين آذربايجاندا آنجاق 2 صنايع موسيسه سي-ميباندا قند زاوودو و تبريز توتون فابريكي واردى.

ايران فهله لري كيمي آذربايجان فهله لري ده 1941 - 1945-جي ايللرده ده سياسي، ايقتيصادى و سوسيال حوققلاردان محروم ايديلر. فهله لري سيخيشديران ايرتيجاچي قانونلارين هاميسي اوز قوه سيني ساخلايميشدي. ايرتيجاچي ايران حوكومتي ايسته ديگي واخت فهله تشكىلاتلاريني داغيدير و موباريز فهله لري حبس و سورگون انديردي. ايرانين اون ايكي و اون اوچونجو مجلسلرينده بير نفر ده فهله لري تمثيل انتميردي. اون دوردونجو مجلسده ايتپ- نين عوضو اولان 8 نفر نوماينده بوتون ايران خالقلارينين، او جومله دن ده فهله لرينين منافعيني مودافيعه انديردي. آذربايجاندا دا فهله لرين امك حاقلاري آز، ايش و ياشاييش شرايطلري اولدوقجا آغير ايدى. اوشاق و قادين امگي شيدنتلي صورته ايسيتيمار اولونوردو. توخوجولوقدا فهله لر 10-12 ساعات ايشليه رك گونده 6-10 قيران (ريبال) موزد آيرديلار. عئينى ايش موقابيلينده قادينلارا داها آز امك حاقى وئريليردي. خالچاچيليقدا، ائولرده پارچا، شال، جوراب و سايره توخونماسيندا ايش ساعاتلاري گون چيخانان گون باتانا قدر داوام انديردي. بو ساحه ده ايشله ينلرين 80 فايزدن چوخو 8-14 ياشلي اوشاقلار ايدى. اونلارا گونده 5، 1-2 قيران (ريبال) (1943-جو ايلدن سونرا 3-4 قيران (ريبال)) موزد وئريليردي. تيكينتي و يول ايشلرينده فهله يه گونده 5 قيران (ريبال) وئريليردي [32، 9.11.1942]. فهله لر قوجاليجا و شيكستليگه گوره سيغورتا انديلميرديلر. آذربايجان فابريك-زاوودلاريندا فهله لره خيدمت انتمك اوچون طيبب منطقه سي و يئمكخانا(18) يوخ ايدى. فهله لرين سوسيال-ايقتيصادى و باشقا حوققلاريني قورويان ايش قانونو دا يوخ ايدى.

1941 - 1945-جي ايللرده ايران دؤولتي آذربايجان ايقتيصادياتيندا قصدن بويوك چتينيكلر ياراديردي. 1941-جي ايلين پايزيندا ميبانا-تبريز دمير يولونون چكيلي شي، زجان ميس و قارداغ دمير معدنلرينين ايسيتيماري دايانديريلدي، تبريز توتون فابريكي باغلاندي. 1943-جو ايلين اولينده آمريكا موشاويره لريندن ويونان ايقتيصاد ايداره سينده، آللنن ارزاق ايداره سينده ايشلري اوز اللرينه آلميشديلار. اونلار آذربايجاندا چوخلو بوغدا و ارزاق چيخاريب آپاريرديلار. عئينى زاماندا آذربايجاندا قند، چاي، پارچا و ساير ضروري ماللارين گنيريلمه سي ايشيني قصدن پوزوردولار. آمريكالي موشاويرلرين و حوكومتين بو جور پوزوجو فعاليتى نتيجه سينده 1943-جو ايلين يازيندا آذربايجانين تبريز، اورمو، اردبيل، ماراغا شهرلرينده بير نچه آي قحطلنك و باهاليق اولدو. ملسپو باشدا اولماقلا آمريكالي موشاويرلر ايراندا قصدن قحطلنك ياراتدقلاري « 1942-1943-جو ايللرده س.س.ر. حوكومتي تهراندا 25 مين تون، خوزيستاندا 4، 5 مين تون و ايرانين شمال ايلتلرينه 100 مين تون بوغدا وئردي» [61، 31].

1944-جو ایلین سووندا آذربایجاندا شوسه یوللاریندا-تبریز-جولفا و زنجان-میانا دمیر یول یوکلہ مه منطقه لرینده ایشله میش، مینلرله سوروجو ایشسیز قالدی. ایران حؤکومتی نین ایجازه سی ایلہ آمئریکا-اینگلیس شیرکتلری ایران بازارینی حاضیر پالتار، باشماق، یون و پامبیق پارچا، آدیال و س. ماللارلا دولدوردوغونا گؤره چوخلو باشماقچی، درزی و باشقا صنعتکارلار دا ایشسیز قالدیلار. 1945-جی ایلین اولیندن تبریز شهرینده «پشمینه»، «بوستان» و «شایان» توخوجو فابریکلری، «ایران» گؤن زاوودو باغلانندی. نتیجه ده 1945-جی ایلین پاییزیندا آذربایجاندا ایشسیزلرین سای 10 مین نفری کئچمیشدی [46، 15/11.1946]. آذربایجان والیسی و وثوق اولسلطنه دادور 1945-جی ایلین ماییندا تئهراندا مطبوعات کونفرانسیندا دنمیشدی: «ایقتیصادی بؤحران و ایشسیز لیگین باش وئرمه سی ایلہ علاقه دار اولاراق آذربایجان فابریک-زاوودلارینا حؤکومت قطعی فیکیر وئرمه لی ایدی. عملی لایحه لر حاضیر لانیب تئهرانا گؤندریلدی. تأسوفلر اولسون کی، هنج بیر اهمیت وئرلمه دی» [49، 27.بئش. 1945].

1941 - 1945-جی ایللرده ایرانین اون ایکی، اون اوچ و اون دوردونجو مجلسلری امک قانونو وئرمه دیلر. اون اوچونجو مجلسین فهله لرین سیغورتا اندیلمه سی حاقیندا (20.خ.1943) وئردیگی قانونا گؤره ایسه سیغورتا پولونون اوچده بیرینی فهله لر اؤدمه لی ایدیلر. ایران حؤکومتی صنایعین حتا عادی قایدادا ایشله مه سی و زحمتکنشلرین یاشاییشی نین آراجیق دا اولسا یاخشیشماسی اوچون هنج بیر تدبیر گؤرمه دی. 1941 - 1945-جی ایللرده ایران حؤکومتی اساسن اینظیباطی-ایداره ایشلری ایلہ مشغول اولموشدور. 1942-جی ایلین نوایبر آییندان اولکه نین مالییه و ایقتیصادی ایشلری میلسونون باشچیلیق انتدیگی آمئریکالی موشاویرلرہ تاپشیریلدی. بو موشاویرلرین تخریباتچی فعالیتی نتیجه سینده دؤولتین فابریک، زاوود و معدنلرینده اولدوقجا آز محصول ایستحصال اندیلیردی [باخ: 62، 85]. اولار هر ایل زییان وئریردی [63، 32، 42]. خصوصی صنایع موسیسه لری ده ایری ایمپئریالیست شیرکتلری ایلہ رقابته تاب گتیرمه بیب باغلانیر، مینلرله فهله ایشسیز قالیر دی..

ایران مجلسلرینین و اولارین ایش باشینا گتیردیکلری حؤکومتلرین صنایع و فهله صیغینه عاید سییاستلری عینی زاماندا ایستیمارچی صیغینفره منسوب اولان پارتیالارین سییاستی ایدی. قاتی ایرتیجاعچی ایرادیی میلی پارتیاسی نین باشچیسى سنیید ضیبالدین طباطبایی 1944-جو ایلده یازیردی: «...بیزیم اولکه کند تصروفاتی اولکه سیدیر، بیز آنجاق بو ساحه نی اینکیشاف انتدیرمکه ترقییه دوغرو گنده بیلریک، بیزه صنایع لازیم دنیلدیر» (18). «وظیفه» قزنتی ایسه ایدیعا اندیردی کی، سرمایه ساحیلری فهله لرین منافعینی مودافیعه اندیرلر [64، 1. او. 1945]. ایرتیجاعچی «وطن» پارتیاسی فهله لر آراسیندا کاپیتالیزم علنیهینه اولان احوالی روحیه سینین گنیش یاییلماسیندان چوخ ناراحت اولدوغونو بیلدیریردی [64، 15. او. 1945]. «میهن» پارتیاسی فهله لرین تعطیللریندن چوخ ناراحت اولموشدو. اونا گؤره ده مرانامه سینده ایستحصالاتدا «اینظیم» یارادیلماسینی طلب اندیردی [56، 27. آلتی. 1944]. بورژوازییا منسوب اولان ایران پارتیاسی نین، انلجه ده موصدیق طرفدارلارینین صنایع و فهله لر حاقیندا اهمیتلی پروقرام طلبلری یوخ ایدی.

ایران توده پارتیاسی 1941 - 1945-جی ایللرده ایراندا صنایع نین قارشیسیندا دوران پروبلنلر و فهله صیغینی نین احتیاجلارینا دوزگون یاناشمیشدیر. ایتپ-نین 1944-جو ایل آقوست آییندا قبول اندیلیمیش مرانامه سینده ایراندا موترقی ایقتیصادی قورولوش یارادیلماسی، صنایع نین اینکیشاف انتدیریلمه سی، آغیر صنایع یارادیلماسی، طبیعی ثروتلردن ایستیفاده

اولوناسي، فابريک و زاوودلارين تکميللشديريلمه سي و گننیشلنديريلمه سي؛ ايقتيصادی ایشلره حؤکومت طرفیندن رهبرليک اولوناسي، اولکه صنایع سینه حاميلیک گؤستريلمه سي و س. قنید انديلمیشدير [باخ 59: 6-5]. ایتپ- نین مرانامه سینده فهله و زحمتکنشله مورتقی امک قانونو وئرمک، سوسیال سیغورتانی حیاتا کئچیرمک، 8 ساعاتلیق ایش گونو؛ همکارلار ایتیفاقی عوضولرینه، فهله لره تعطیل ائتمک، کوللنکئیو موقاویله لر باغلاماق، فهله قادینلارا کیشیلرله برابر موزد وئريلمه سینی قانونلاشدیرماق و س. طلب اولونوردو [باخ 59: 4]. ایتپ بو پروبلنملرین حیاتا کئچیريلمه سي اوغروندا موباریزه ده فهله صینفی نین واحید موباریز همکارلار ایتیفاقی نین یارانماسینا، فهله لرین تعطیل ائتمک و کوللنکئیو موقاویله باغلاماق کیمی موباریزه اوصوللاریندان ایستیفاده ائتمه لرینه موفوق اولدو. ایتپ آمريکا، موشاویلرلرین ايراندان چيخاريلماسيني قطعیتله طلب ائدن ينگانه سياسي قوه ایدی. ايران فهله و زحمتکنش همکارلار ایتیفاقی (ایفزهي) ايران توده پارتياسي ايله بيرليکده مورتقی امک قانونو لایحه سي حاضیرلايلاق 1944-جو ایلین سونوندا اون دوردونجو مجلسه تقدیم ائتدی [65، 26.1.1945]. لاکین مجلس بو قانون لایحه سینی موداکیره ائتمه دي. ایفزهي- نین بیرلشمیش مرکزي شوراسي 1944-جو ایلین سونوندا اولکه ده باشلانمیش ایشسيزليگی آرادان قالدیرماق اوچون صنایع نین، کند تصروفاتی و نقلیاتین اینکیشاف ائتدیريلمه سي، مورتقی امک قانونو وئريلمه سي و س. تدبیرلرین گؤرولمه سینی تکلیف ائتمیشدي [66، 5.111.1945]. ايران حؤکومتي بو تکلیفلره ده هنج بیر اهمیت وئرمه دي.

میلی مساله 1941-1945-جي ایللرده ده ايران و آذربایجانین سوسیال-سییاسی حیاتیندا قارشیدا دوران موهم پروبلنلردن بیری اولموشدور. ايران چوخ میللتلی دؤولتدیر. بورادا موختلیف میلتلر و خالقلار، او جومله دن: فارسلا، آذربایجانلیلار، کوردلر، بلوجلار، لورلار، عربلر، تورکمنلر و باشقالاری یاشاییر. بونلارین هر بیرینین اوز آنا دیلی، عادت و عنعنه لری، مدنیتی، تاریخی و عصرلردن بری یاشادیقلاری موعین اراضیلری واردیر. اوزون عصرلر ایراندا قونشولوق شرایطینده یاشایان بو میلّت و خالقلار آراسیندا سییاسی ایقتیصادی و مدنی علاقه لر، دوستلوق یارانیب. بو علاقه لر میلتلرین حیاتیندا، آزادلیق موباریزه سینده تاریخن بویوک رول اوینامیشدیر.

ایراندا حاکیمیت اساسن فارس ایستیتمارچی صینیف و طبقه لرینین الینده توپلانديغیندان اونلار دیگر میلتلر اوزرینده آغالیق ائدیئرلر. 1941-جي ایلین آوقوست-سنتیابر آیلاریندا، ریضا شاه دیکتاتوراسی داغیلدقدان سونرا دا ايران دؤولتي آذربایجان، کورد، تورکمن و باشقا میلتلره شیدتلی میلی ظولم ائدیردی. آذربایجاندا واختاشیری ایران ایرتیجاسینا قارشی، حاکیم صینیفلرین اؤزباشینالیغینا قارشی اینقیلابی چيخیشلار اولوردو.

آذربایجان خالقینا قارشی شیدتلی میلی ظولم 1941-1945-جي ایللرده ده داوام ائدیردی.

ایران دؤولتي آذربایجان خالقینی سییاسی جهندن حوقوقسوز ساخالیدیردی. آذربایجان خالقی ایراندا فارسلاردان سونرا سایجا ایکنچی یئرده دورور. بونا باخمایلاق، بو خالقا حاکیمیتده و اولکه نین ایداره اندیلمه سینده ایشتیراک ائتمگه ایمکان وئريلمه میشدی. ایرانین اون ایکی، اون اوچ و اون دوردونجو مجلسلری و اونلارین ایش باشینا گنیردیکلری حؤکومتلر ایراندا ایستیتمارچی صینیفلرین سییاستینی-باشقا میلتلره و خالقلارا قارشی شیدتلی میلی ظولم سییاستینی حیاتا کئچیریردیئر. ایران دؤولتي آذربایجان خالقینی کونستیتوسیادا تثبیت اولونموش ایالت و ویلايت انجمنلری تشکیل ائتمک حوقوقوندان و

دموکراتیک آزادلیقلاردان دا محروم ائتمیشدی. او وار قوه سی ایله آذربایجان خالقی نین سیاسی جهتن موشکیل اولماسی نین قارشیسینی آیردی.

ایران دؤولتی 1941-1945-جی ایلرده ده آذربایجانی ائقتصادی جهتن گنریده ساخالیر و آذربایجان خالقی نین ائقتصادی حیاتی نین بیریگینی پوزوردو. بو، ریضا شاهین 20 ایلیک حؤکمرانلیغی زامانی آذربایجاندا یئریتدیگی میلی ظولم سیاسی نین داوامی ایدی. 1941-جی ایل شهر یور حادیته لریندن سونرا ایران دؤولتی نین آذربایجانداکی ائقتصادی سیاسی نتیجه سینده اورادا بیر سیرا فابریک و زاوودلار باغلاندی، ایشیزلر آرتدی و آذربایجان تیجارتینده دور غولوق یاراندى. ایران حؤکومتی 1941-جی ایلین پاییزیندا آذربایجاندا دایاندریلیمیش ائقتصادی اهمیتلی ایشلری ده برپا ائتمه دی.

ایران دؤولتی آذربایجانین اراضی بیریگینی ده پوزموشدور. بو، نتیجه اعتباریله آذربایجان خالقی نین سیاسی، ائقتصادی و مدنی بیریگی نین پوزولماسینا آیریردی. ریضا شاه دیکتاتوراسی 1941-جی ایلین سننتیابرینا قدر آذربایجان اراضی سینی آشاغیداکی حیصه لره پارچالامیشدی:

1- تبریز و اردبیل ویلائیتلریندن عیبارت 3-جو ایالت.

2- اورمو، خوی، ماراغا، بیجار و ماهاباد (کوردوستان اراضی سیدیر) ویلائیتلریندن عیبارت 4-جو ایالت.

3- آذربایجانین زنجان ویلایتی ایرانین 1-جی ایالتینه تابع ائدیلیمیشدی.

4- قزوین، همدان، قوم، ملایر، توسرکان و سنندج ویلائیتری اطرافینداکی اونلارلا آذربایجان ماحالی و 2500-دن چوخ کندی ایرانین 1-جی، مرکزی و بشینجی ایالتلرینه وئریمیشدی. ایران دؤولتی آذربایجان اراضیسینی پارچالاماق سیاسی سینی 1941-جی ایل سننتیابری آییندن سونرا دا داوام ائدیریردی. بو سیاست تبریز شهرینین سیاسی، ائقتصادی و مدنی مرکز اولماق اهمیتینی آلتماغا و فارسلاشدر ما سیاسی سینه خیدمت ائدیردی.

ایران دؤولتی و حاکیم فارس میلتچی دایره لری آذربایجان خالقی نین میلی وارلیغینی اینکار ائدیردیلر. بونولا اونلار بو خالقین میلی-مدنی اینکیشافی نین قارشیسینی آیردیلار. ایران دؤولتی نین 1946-جی ایل تاریخی رسمی سندلرینین بیری بئله یازیلیمیشدیر: «**آذربایجان مساله سی**». آذربایجان ایران تاریخی نین باشلانغیجیندان بو طرفه ائتتوقرافیک، ایدئولوژی (ایرق و سیاسی آمال)، بوتون میلی عادت و قایدالار جهتن کامیل صورتده ایرانلی اولوبدور. بو اولکه نین تاریخینده بورادا ایرانلیلقدان باشقا بیر خصوصی میلتن صؤحبت گنندیگی گورونمه بییدیر» (67، 84). بو سندده آذربایجان دیلی، بو دیلده هر هانسی بیر کیتاب یازیلدیغی و مکتب اولدوغو دا اینکار ائدیلیمیشدیر. ایرانین اون اوچ و اون دوردونجو مجلسلرینده ده آذربایجان میلتینی و آذربایجان دیلینی اینکار ائدن بیر سیرا نطقلر سؤیله نیلمیشدیر. ایران دؤولتی نین حاکیم فارس میلتچیلیک سیاسی سینه اوغون اولراق آذربایجاندا بوتون ایداره لرده و محکمه لرده ایشلر، حربی حیصه لرده تعلیمات، بوتون مکتبلرده تحصیل آنجاق فارس دیلینده آیریلیردی. آذربایجان دیلینده کیتاب، ژورنال، قزنت و سایر نشر ائتمگه ایجازه وئریمیردی. آذربایجان دیلینده بیر دنه ده اولسون تئاتر، فیلامونییا، موزئی، عالی مکتب یوخ ایدی. حؤکومتین آذربایجان

معاريف ايداره سي تحصيلدن داها چوخ آذربايجاندا فارس ديلىني يايماق، آذربايجان ديلى نين و مدنيتي نين قارشيسيني آلماق تدبيرلري گوروردو [55، 251؛ 68، 699]. 1941-جي ايلين اوقوستوندا سونرا دا آذربايجان رسمي اولاراق 3-جو و 4-جو اوستان (يالت) آدلانيردي. آذربايجانين بير سيرا شهر، كند، قصبه و ماحال، داغ، چاي و تاريخي يئر آدلاري فارسلاشديريلميش شكيلده يازيليردي. آذربايجانين تاريخي آبيده لري برباد ساخلانيليردي. ايران حؤكومتى قصدن آذربايجان و كورد خالقلاري آراسيندا دوشمنچيليك يايير، آذربايجان خالقينا موناسيبته آيريسنچكيليك اندير و اعتمادمسيزليق گؤستريردي. ايران دؤولتي نين بوتون بو ميلي ظومو و حاكم فارس ميلتچيليك سياستي ايندي ده چوخ شيدتله داوام انتمكده دير.

ايرانين ايستيمار چي صينيفلرينه منسوب اولان ايرتجاعچي « مليون ايران»، « عدالت»، « مردم»، « اراده ملي»، « نهضت ملي» و « دمكرات ايران» پارتيالاري تاريخي، علمي و اوبيكتيو اساسي اولمايان: « ايراندا بير ميلت وار-ايران ميلتي، ايراندا بير ديل وار-فارس ديلى»-ايديعاسي اوزره 1941-1946-جي ايلرده حاكم فارس ميلتچيليجي موقعيندن چيخيش انديرديلر. اولار ميلي آزادليق حركاتيني درحال، سلاح گوجونه بو غولماسيني طلب انديرديلر. ايران بورژوازياسي نين موترقي نوماينده سي اولان دوكتور م. موصديق و اونون طرفدارلاري نين دا ميلي مساله ده ثابت، آيدين مؤقعلري بوخ ايدى. « ايران» آدلي پارتييا ميلي مساله ده ميلت و ديل مساله سيندن صرف نظر انديلمه سيني، لकिन ميلي آزادليق حركاتي نين ديگر طلبرينين بوتون ايراندا تطبيق اولونماسيني طلب انديردي [35، 20، 19461.1].

ايران توده پارتياسي نين 1941-1945-جي ايلرده ميلي مساله ده حركات خطيني پارتيانين پروگرامي موعين ائتميشدي. بو پارتييا فاشيزم علنيهينه محاربه ايله علاقه دار، هم ده ايراندا يارانميش كونكرنت سياسي وضعيتي نظره آلاق اوزونون بيرنجي-مووقتي پروگراميندا (1941-جي ايل سننتيابرين سونوندا) ميلي مساله يه آريجا پروبلئم كيمي قارشيا قويمايشدي [باخ: 41، 25.11.1942]. ايتپ- نين بير-جي قورولتايي (اوقوست 1944-جو ايل) طرفيندن قبول اولونموش ايكنيجي پروگراميندا ايسه آشاغيداكي طلبلر ايره لي سورولوردو: « 9. مذهب و عيرفيندن آسيلي اولمايلاق ايران ميلتي فردلرينه (يران اهالي سي نين هر بير نفرينه م. چ.) تام سوسيال حقوق برابرليغي؛ 10. آزليقدا قالانلارا (18) اوز معاريف و مذهب ايشلرينده تام آزادليق» [59، 2]. همين ماده لر يئني داخيلي و بيئخالق شرايطده- 1948-جي ايلين آپرلينده، ايتپ- نين ايكنيجي قورولتايي طرفيندن قبول اولونموش اوچونجو پروگراميندا دا عيني ايله ساخلانميشدي [69، 21]. گوروندويو كيمي بو ماده لرده ده آذربايجان، كورد، توركمين و ساير ميلتلره و خالقلارا ميلي آزادليق طلب اولونموردو. لकिन ايتپ يارانديغي گوندا ايراندا ياشايان ميلتلر بين فهله لريني، كندليلريني و ديگر زحمتكنش طبقه لريني حقيقي دمكراتيک قورولوش ياراتماق اوغروندا اينقيلابي موباريزه يه سفر بر انديردي.

آزادلیق اوغروندا موباریزه نین یئنی مرحله سی و آذربایجاندا یئنی سیاسی پارتییانین یارانماسی ضرورتی

1944-جو ایلین ایکینجی یارییسندا ایراندا آزادلیق حرکتی گوجلندی. بو، اوزونو، همین ایلین مای آییندا ایران فهله و زحمتکشلری نین و احدی همکارلار ایتیفاقی نین یارانماسی، آقوست آییندا ایتپ بیرینجی قورولتایی نین کنچیریلمه سی، نهایت ایراندا آزادلیق و ایرتیجاج قووه لری آراسیندا موباریزه نین شیدتلمه سی ایله گؤستریدی.

1944-جو ایلین ایکینجی یارییسندا آذربایجاندا آزادلیق حرکتی گوجلندی. 1944-جو ایلین ماییندا «ایران آزادلیق جبهه سینین» آذربایجان ایالت شوراسی تشکیل اولدو (19). سننتیابردا ایتپ آذربایجان ایالت تشکیلاتی، آذربایجان فهله و زحمتکش همکارلار ایتیفاقی، دموکراتییا طرفدارلاری مرکزی، آذربایجان آنتی فاشیست جمعیتی، تبریزده نشر ائدیلهن دموکراتیک قزنتلر، آزادیخه دسته لر آزادلیق جبهه سی نین آذربایجان ایالت شوراسیندا بیرلشدیلر.

آذربایجاندا دا فهله و زحمتکشلرین و احدی همکارلار ایتیفاقی یارادیلماسی اوغروندا موباریزه شیدتلندی. بو ایشه مانع اولماق اوچون 1944-جو ایل اییولون 13-ده (22 تیر 1323-جو ایل) حؤکومتین سیلاحلی پولیس و قوشون دسته لری تبریزده همکارلار ایتیفاقی بیناسینی و اوراداکي فهله لری گوله یه توتدولار. 7 نفر فهله اولدورولدو، 28 نفر یاراناندا [43، ایش 5، 24]. لاکین فهله لرین، ایتپ-نین و دیگر دموکراتیک تشکیلاتلارین موباریزه سی داها شیدتله داوام ائتدی. نتیجه ده 1944-جو ایل آقوستون ایکینجی یارییسندا فهله تشکیلاتی اولان آذربایجان فهله و زحمتکش همکارلار ایتیفاقی آ.ف.ز.ه.ای. و اونون بیرلشمیش شوراسی-ب.ش. یاراناندا (20). همین ایل سننتیابری 28-ده تبریزده فهله لرین نوماینده لری ایله فابریک-زاوود ساحیلری آراسیندا موقایله ایضالانندی. بو موقایله اوزره فهله لر بیر سیرا موهوم سوسیال-ایقتیصادی طلبلرینین اؤدهنمه سینه موقوف اولدولار. او جومله دن: امک حاقلاری 50% آرتیریلدی، همکارلار ایتیفاقی رسمی تانیندی و سایره. و احدی تشکیلات و کوللکتیو موقایله اوغروندا موباریزه فهله لرین سیاسی شو عورونون یوکسلمه سینه و همکارلار ایتیفاقی نین مؤحکلمه سینه سبب اولدو. و احدی تشکیلات یارانانا قدر همکارلار ایتیفاقلارینین عوضولرینین سایه 6700 نفر اییدسه بیرلشمه دن بئش آی سونرا، 1945-جی ایلین اولینده آ.ف.ز.ه.ی-نین عوضولری نین سایه 11.000 نفره چاتدی. [43، ایش 5، سه. 301].

1944-جو ایلین مای-ایلی ریندا ایتپ-نین آذربایجان تشکیلاتلاریندا حنسابات-سنچکی ایجلاسلاری کنچیریلدی. اییونون 10-12-ده تبریز تشکیلاتی نین کونفرانسی اولدو. بو کونفرانسیدا 185 نفر نوماینده ایشتیراک ائتمیشدی (هر 20 نفر عوضون بیر نوماینده). 1945-جی ایل یانوارین 11-ده تبریزده 142 نفر نوماینده نین ایشتیراکی ایله ایتپ-نین آذربایجان تشکیلاتی نین بیرینجی ایالت کونفرانسی کنچیریلدی. بو کونفرانس همکارلار ایتیفاقی اوزرینده پارتییا رهبرلیگینی گوجلندیرمک، گنجلر و عسکرلر آراسیندا ایشی قوتلندیرمک و سایره باره ده قرار قبول ائتدی. کونفرانس ایتپ-نین آذربایجان ایالتی کومیته سینی (25 نفر) و تفتیش کومیسیونونو سئجیدی (21). بو کونفرانسی قدر «دموکراتییا طرفدارلاری مرکزی» و باشقا آزادیخه دسته لر ایتپ-ایین آذربایجان تشکیلاتینا بیرلشمیشدی. بونا گؤره ده 1945-جی ایلین اولیندن ایتپ

آذربایجاندا ینگانه سییاسی تشکیلات اولدو. او زمان اینتپ-نین آذربایجاندا 44 مین نفر عوضو وار ایدی. بوندان 32 مین نفری کندلی، 4900 نفری فهله، 4500 نفری صنعتکار و 200 نفری ایسه ضیالی ایدی [43، ایش 5، 9].

1944-جو ایلین پاییزیندا آذربایجاندا ایزدیهمالی نوماییش و میتینقلر اولدو. تکجه تبریزده همین ایل اوکتیابرین 20-دن دنکابرین 15-نه قدر اولان مودته 242.800 نفرین ایشتیراکی ایله 17 بؤیوک میتینق و نوماییش اولدو [43، ایش 9، /-46]. آذربایجان آزادلیق جبهه سی نین تشکیل انتدیگی بو بیغینجاقلارین شوعارلاریندا یازیلیمیشدی: «آزادیاها لاردان و وطنرورلردن عیبارت حؤکومت تشکیل اولونسون»، «تاخیره سالینمادان ایالت و ویلایت انچومنلری سئچکیلرینه باشلاسن»، «اینگیلیس-ایران نئفت کونسئسییاسی لغو اولونسون». خالق کوتله لری آمریکا موشاویرلرینین ایراندان چیخاریلماسینی و س.س.ر. ایله دوستلغو و ایقتیصادی امکداشلیغی یاخشیشدیرماغی طلب اندیردی [43، ایش 9، /-46].

1945-جی ایلین اوللرینده ایران حؤکومتی و ایرتیجاعچیلار آذربایجاندا آزادیخواه ایجتیماعی-سییاسی تشکیلاتلارین فهله و کندلیلرین اوزرینه هوجوم و تعقیب لری شیدتlendirدی. بو هوجوما خالق ایزدیهمالی چیخیشلارلا جاواب وئردی. ناتمام معلوماتا گوره 1945-جی ایلین یانوار-آپرئل آیلاریندا آذربایجانین تکجه 22 شهر و قصبه سینده 40-دان چوخ میتینق و نوماییش اولموش، بونلاردا 262.200 نفر ایشتیراک ائتمیشدیر [باخ 37:، بیر-دورد. 1945]. خالق اوزونون سییاسی، ایقتیصادی و سوسیال طلبلرینی گؤندر دیگی تئلفراملار واسیطه سیله، حؤکومتینه و مطبوعاتا چاتدیراراق اونلارین حیاتا کئچیریلمه سینده تاکید اندیردی.

1945-جی ایلین ماییندا س.س.ر.- نین فاشیست آلمانسییاسی اوزرینده عموم دونیا تاریخی غلبه سی ایران خالقلارینا چوخ بؤیوک اینقیلابی تاثیر گؤستردی، آزادلیق حرکاتینا قودرتلی تکان وئردی. غلبه گونونو ایران و آذربایجان خالقلاری دا چوخ بؤیوک شادلیقلا بایرام ائتدیلر. بو تاریخی غلبه کوتله لرین اینقیلابی شو عورونون و احوالی-روحیه سی نین داها دا یوکسلمه سینه؛ زحمتکنش صینفلرین و طبقه لرین آزادلیق مباریزه سی نین قوتلنمه سینه، دموکراتیک تشکیلاتلارین هر طرفلی مؤحکملمه سینه سبب اولدو. بو تاریخی غلبه اهالی نین اورتا طبقه لرینین، او جومله دن اورتاباب کندلیلرین، صنعتکارلارین، آزاد پئشه ساحیبلری نین، ضیالیلارین و خیردا بورژوازییانین تردودلرینه سون قویدو. بو طبقه لر ده اوز سوسیال-ایقتیصادی وضعیتلرینی یاخشیشدیرماق اوچون آزادلیق اوغوروندا مباریزه یه قوشولدولار.

1941 - 1946-جی ایللرده ایراندا ایش باشینا گلن حؤکومتلرین هامیسی نین داخیلی سییاستی نین اساسینی خالقین آزادلیق حرکاتینی زورلا یاتیرماق تشکیل ائتمیشدیر. بو مورجع سییاسته او یغون اولاراق 1942-جی ایلین اوکتیابر آییندا ایران قوشونلارینین ایختیاری گئنرال کلورننس ریدلی باشدا اولماقلا آمریکا حربی هنیاتینه، ژاندارم قوه لرینین ایختیاری پولکونیک نورمان شووارسکوپون، پولیس قوه لری نین ایختیاری ایسه پولکونیک ایستغفان سیممنرمانین باشچیلیق ائتدیکلری موافیق آمریکان هنیاتلرینه تاپشیریلیمیشدی. هر ایل دؤولت بودجه سی نین بؤیوک بیر حیصه سی آسایشی تامین ائتمک باهاناسی ایله قوشون، ژاندارم و پولیس قوه لرینین ساخالناماسینا صرف اولونوردو. ایرانین ایرتیجاعچی حؤکومتلری آزادیخواه و دموکراتیک تشکیلاتلاری باغلاماق اوچون بو سیلاحلی قوه لردن ایستیفاده اندیردی.

1945-چي ايل ايونون 5-ده ايرانين اون دوردونجو مجلسي نين قاتي ايرتيجاچي اڪثريتي مؤحسون صدر (صدر ولاشراف) حؤكومتي حاكميت باشينا گنيردي. او گونلر تهرآن قزنتلر يندن بير ي يازيردي: « مجلسين اڪثريتي صدر حؤكومتي تعيين ائتمكله ايران خالقينا موحاربيه اعلان ائتي» [70، 9 او 1-1945]. بو حؤكومت بوتون ايراندا آزادليق قوه لري اوزرينه هوجوما كنجدي.

م. صدر حؤكومتن آزادليق حركاتيني بو غماق اوچون آذربايجاندا داها شيدتلي هوجوما كنجدي. او، بؤيوك اڪثريتي آزاديخاهلاردان سؤچيلميش تيريز شهر انجومي ني رسمي تانيما دي. كندليلرين مولكدار لارا بيدهت (مولكدار لارين قويدوغو غنيري- قانوني وئرگيلر) وئرهمهسي و فؤودال وئرگيلر اوستونده باش وئر ايتيلافا ژاندارملارين قاريشماماسي باره ده 1945- جي ايلين ياييندا آذربايجان واليگي و پروكورورلوقو طرفيندن وئريلميش گؤستريش لري م. صدر حؤكومتي لغو ائتي. «اونلارين ماهيتي مولكدارليق اوصولونون علئيهينه اولدوغو قئيدي ائيلدي. مولكدار وئرگيسيني آماق اوچون مركزدن آغايي صدر طرفيندن آذربايجانا باشقا بير گؤستريش تئلقرام اولوندو.» [71، 19]. م. صدرين بو تئلقرام يندان سونرا آذربايجان كندلرينده مولكدار لار و ژاندارملار طرفيندن آزاديخاه كندليلرين دؤيولمه سي، غارت ائيلمه سي، كنددن قولماسي، حبسه ساليئماسي و بير چوخ حاللاردا اولدورولمه سي عادي حاديئه يه چؤريلدي.

1945-جي ايلين اوقوست آييندا اولكه ده سياسي موباريزه داها دا شيدتلندي.

اوقوستون 5-ده ايران كونسئيتوسياسي گونو آذربايجانين بوتون شهرلرينده بؤيوك ميئيئق و نوماييشلر كنجيريلدي. بو خالق چيخيشلاريندا تيريزده اوقوستون 5-ده 50 مين نفر، اوقوستون 12-ده 60 مين نفر دن چوخ آدم ايشتيراك ائتميشدير. اوقوستون 16-دا ماراغادا، 26-دا اورمودا، 31-ده اهر و منشكين شهرده اون مينلره آدامين ايشتيراك ايله ميئيئقلر اولدو. خالق كوتله لري قاتي ايرتيجاچي م. صدر حؤكومتي نين ايبستعا وئرهمه سيني، ايراندا آزاديخاه و وطنپرور شخصلردن عيبارت خالق حؤكومتي يارناماسيني، تئلليكله ايالت و ويلايت انجومنلرين تشكيل اولونماسيني، كونسئيتوسيانين حياتا كنجيريلمه سيني طلب ائديردي. ايرانين اون دوردونجو مجلسي و م. صدر حؤكومتي آذربايجان خالقي نين بو حاقلي طلبلريني ده رد ائتي. حؤكومت باشچيسي خالقين تئلقراملارينا جاواب اولاراق اوقوستون 13-ده مجلسده دانيشاركن دئدي: « من نه بو تئلقراملارا و نه ده اونلارين يوزدن بيرينه اهميت وئريرم » [67، 115]. خالقين طلبلرين قضي صورتده رد اولونماسي آذربايجاندا سياسي وضعيتي داها دا كسكينلشديردي.

بنله بير شرايطده 1945-جي ايل اوقوستون 15-ده مشهد شهرينده ايران قوشونلارينين اينقيلابچي ظابيطلارين بير دستهسي حؤكومتن ظولمو علئيهينه عوصيان ائتي. ايران حؤكومتي خوراسان ايالتينده كي بوتون سيلاحلي قوه لري اينقيلابچي ضابيطلره ديوان توتماق اوچون ايشه سالدې.

ريضا شاه ديكتاتوراسي دؤورونده و اوندان سونرا دا شيدتلي ميلي ظولمه معروض قالان كورد ميلتي نين قاضي محمد باشدا اولماقلا ترقي پرور و اينقيلابچي خادimler ي اوقوستون 16-دا ايران كوردستاني نين شمال ويلايتينده-ماهابادا كوردستان دموكرات پارتياسيني ياراتديلار. بو پارتييا نشر ائتيديگي بيرينجي تاريخي بياننامه ده ايران دولتي داخيلينده كورد ميلتينه

موختاریت و ئریلمه سینی، کوردوستان مکتبلرینده تحصیلین کورد دیلینده کئچیریلمه سینی، ایداره لرین کورد دیلینده ایشله مه سینی، کوردوستان ویلایت انجومي سئچیلمه سینی و سوسیال-اقتصادی ایصلاحات کئچیرمگی اوزونون شو عاری اعلان ائتدی [باخ 72]:]. کوردوستان دموکرات پارٹیاسی نین یارانماسی ایله ایراندا کورد خالق نین میلی آزادلیق حرکاتی داها موتشکیل و اینقیلابی ماهیت کسب ائتدی.

تئهراندا آقوستون 27-ده حربی حؤکومت مأمورلاری دموکراتیک قزئتلردن «رزم»، «شهباز»، «نجات ایران»، «مردم»، «دماوند» و باشقالارینی باغلادیلار. آقوستو 28-ده ایران فهله و زحمتکش همکارلار ایتتیفاقلارینین رهبرلریندن ریضاروستا، علی شمیده و حکمی حبس اولوندولار. آقوستون 29-دا تئهراندا ایتپ-نین و همکارلار ایتتیفاقی نین مرکزی کلوبلاری حؤکومتین قوشون و پولیس قوه لری طرفیندن باغلاندى. بیر نچه گون سونرا ایتپ مرکزی کومیتة سی عوضولریندن بیر دستةسی حبس اولوندو. بوتون بو وضعیتله علاقه دار تئهراندا چیخان «آرمان ملی» قزنتی 1945-جی ایل آقوستون 30-دا یازیردی: «ایراندا آزادلیق و دموکراتییا تامامیله تهلوکه یه دوشموشدور. بو ایرتیجاچی حؤکومتین و مجلسین ایرتیجاچی نوماینده لرینین تحریکی داوام ائتدی که اولکه ده داخلی محاربه، قان تۆکولمه سی و ووروشمالار گۆزله نیلیر».

1945-جی ایلین ایکنجی یاریسندا آزادلیق اوغروندا مباریزه نین یئنی مرحله سینده ایرانین سیاسی قوه لرینی شرطی اولاراق اوچ اساس قروپا بۆلمک اولاردی:

1. قاتی ایرتیجاچیلار؛

2. «ایصلاحات طرفدارلاری»؛

3. دموکراتیک قوه لر.

بیرینجی سیاسی قروپا-قاتی ایرتیجاچیلار سیراسینا شاه، شاه ساری، 1945-جی ایل ایبونون 5-ده اون دوردونجو مجلسده 60 نفر مجلس نوماینده سیندن تشکیل اولونموش «اکثریت» (22)، بو اکثریتین ایش باشینا کئیردیگی م. صدر حؤکومتی؛ «ایراده ملی»، «نهضت ملی» و «عدالت» پارٹیالاری و اونلارا منسوب اولان قزئتلر؛ «وطن» و «میهن» پارٹیالاری آدی ایله تئهراندا، ایسفاهاندا، شیرازدا و مازاندرانین بیر نچه شهرینده فعالیت گؤسترن دسته لر داخل ایدیلر. ایری مولکدارلار، کومپرادور بورژوازییا، ایرتیجاچی روحانیلر، یوکسک روتبه لی حربی و مولکی قوللوقچولار قاتی ایرتیجاچی سیاسی قروپون سوسیال-صینفی اساسینی تشکیل ائدیردیلر. بو دؤرده اولکه ده سیاسی حاکیمیت تامامیله، ایقتیصادی قودرت ایسه اهمیتلی درجه ده بو سیاسی قروپون ایختیاریندا ایدی. قاتی ایرتیجاچیلار موجود سیاسی و سوسیال-اقتصادی قورولوشو ساخلاماق و داها دا مؤحکمتمک اوغروندا مباریزه ائدیردیلر. اونلار خالقا هنج بیر آزادلیق

و حقوق و نرمرک فیکرینده دئییلدیلر. قاتی ایرتیجاعچیلار آزادیخه پارتیبالاری، تشکیلات، جمعیت و قزنتلری سیلاح گوجونه داغیدیر و قاداغان اندیردیلر.

ایکینجی سیاسی قروپا- « ایصلاحات طرفدارلاری » سیراسینا 1945-جی ایل اییونون 13-ده اون دورد مجلسده 32 نفر مجلس نوماینده سیندن تشکیل اولونموش اقلیت (23)، دوکتور موصدیقین مجلسدن کنارداکی طرفدارلاری، « ایران » پارتیاسی، نهراندا « مردم » و مشهده « میهن » پارتیبالاری آدی ایله لیبرال مؤوقعدن چیخیش ائندن دسته لر و قزنتلر داخل اییدیلر. اولکه ده ایری بورژوازیانین ایرانین داخلی ایقتیصادیاتیبا باغلی اولان حیصه سی، فابریک-زاوود ساحیلری و شهرلرین اورتا طبقه لری « ایصلاحات طرفدارلارینین » سوسیال-صینفی اساسینی تشکیل اندیردیلر. بو سیاسی قروپون او دورد اولکه ده سیاسی حاکیمینده جیدی رولو یوخ ایدی؛ لاکین موعین ایقتیصادی قودرته مالیک ایدی. « ایصلاحات طرفدارلاری » موجود ایقتیصادی و سیاسی قورولوشو بیخماق فیکرینده دئییلدیلر. اولار ایستیتماری صینفلرین حاکیمیتینی و ایستیتماری ساخلاماقلا، ایری مولکدارلارین-رولونو آزالتماقلا حاکیمینده ایشتیراک انتمک ایسته بیردیلر. « ایصلاحات طرفدارلاری » حاکیمینده اساس سیاسی قوه اولماق اوچون بویوک سعی گؤستریدیلر. اولار « هامینین » ایناندیغی بیر حؤکومتین ایش باشینا گلمه سینی و سچکی قانونون دیشدیریلمه سینی تکلیف اندیردیلر. « ایصلاحات طرفدارلاری » اوز مقصدلرینی اون دوردونجو مجلس و اونون ایش باشینا گنیردیگی حؤکومت واسیطه سی ایله حیاتا کچیرمک ایسته بیردیلر. اولار خالقا قارشی نامحدود زوراکلیق ایشله دیلمه سی نتیجه سینده آزدلیق حرکتی اینقیلابا چئوریله جگیندن قورخوردولار. بونا گوره ده م. صدر حؤکومتی نین علنییه چبخیردیلر.

اوچونجو سیاسی قروپا-ایرانین دموکراتیک قوه لری سیراسینا اون دوردونجو مجلسده ایران توده پارتیاسی نین 8 نفرین عیبارت فراکسیاسی، مجلسدن کناردا ایتم، ایران فهله و زحمتکش همکارلار ایتیفاقی، موترقی ایجتیماعی تشکیلاتلار و ایران آزدلیق جبهه سینه منسوب اولان قزنتلر (40 قزنت) داخل اییدیلر. اولکه نین فهله صینفی، کندیلر، صنعتکارلار و آزادیخه ضیباللار دموکراتیک قوه لرین سوسیال-صینفی اساسینی تشکیل اندیردیلر. ایرانین دموکراتیک قوه لری او زمان اولکه ده سیاسی حاکیمینده ایشتیراک انتمیردیلر، اولکه ایقتیصادیاتیبدا قودرته مالیک دئییلدیلر. دموکراتیک قوه لر ایراندا حقیقی دموکراتیک رژیم قورولماسی؛ سوز، مطبوعات، عقیده و دیگر سوسیال آزدلیقلار اوغروندا؛ دیکتاتورلوق و ایستیداد رژیملری، ایمپریالیزم علنییه موباریزه اندیردیلر [59، 2]؛ باخ 731. دموکراتیک قوه لر قاتی ایرتیجاعچی م. صدر حؤکومتی نین ایستعفا و نرمره سینی و خالق قوه لرینه آرخالانان کوالیسیون بیر حؤکومت یارانماسینی طلب اندیردیلر.

ایرانین دموکراتیک قوه لری ایچریبسنده ایران توده پارتیاسی زحمتکش صینیف و طبقه لرین پارتیاسی اولدوغونان [59، 2] اینقیلابی نظریه نی الده رهبر توندوغونان، نهایت ایران اوزره تشکیلات شبکه سینه مالیک اولدوغونان ایراندا آزدلیق حرکتی نین موباریزه رهبر سیاسی قوه سی ایدی. 1945-جی ایلین ایکینجی یاریبسندا بنیخالق عالمده سوسیالیزمین و خالقلارین خئیرینه تاریخی دؤنوش یاراندي. ایراندا آزدلیق اوغروندا موباریزه ده دموکراتیک قوه لرین خئیرینه صینفی قوه لرین بیئی قروپلاشماسی باش وئردی. آزدلیق و ایرتیجاع قوه لری آراسیندا موباریزه بیئی مرحله یه کچدی. بنله بیر شرايطده آزدلیق حرکتینا موفقیته رهبرلیک انتمک اوچون ایران توده پارتیاسی اورتا طبقه لره و میلی

بورژوازیایا مونا سبیتینه، مبارزه تاکتیکاسینا، مرانامه نین بعضی طلبلرینه یئیندن باخمالی ایدی. مرانامه ده تورپاق مسالہسی و کندلیله تورپاق وئرلمه سی آردیجیل دموکراتیک پرنسیپلر اساسیندا قویلار دیسا ایراندا، او جومله دن آذربایجاندا آزادلیق حرکاتی داها دا گوجلنردی و بونون بویوک سیاسی، ایتقصادی اهمیتی اولار و آذربایجاندا آزادلیق حرکاتی اینقیلابی خاراکنر آراددی. شیدتلی میلی طولمه معروض قالان آذربایجان، کورد و باشقا میلتره گنیش سیاسی، سوسیال و میلی حوقوقلار وئرلمه سی، بو میلترن ایتقصادی و مدنی اینکیشافی اوچون کونکرت ایشلر گورولمه سی ایرلی سورولمه لی ایدی. بو تدبیرلرین حیاتا کنجیرلمه سی اوچون آردیجیل مبارزه آپارلمالی ایدی. بئله لیکله شیدتلی میلی ظولم اندیلن میلترن داها گنیش کوتله لری آزادلیق حرکاتینا جلب اولوناردی. بو حرکات خطی آذربایجاندا دموکراتیک حرکاتی اینقیلابیلشدیردی. 1944-جو ایلین سونوندا اولکه ایتقصادیاتیندا باشلانمیش بویوک چتیلکیر و 1945-جی ایلین اییون آییندا اولکه ده ایرتیجاج دیکتاتوراسی یارانماسی تهلوکه سی اورتا طبقه لری ده فعال سیاسی مبارزه مئیدانینا جلب انتمیش و میلی بورژوازیانی دا حرکت کنیر میشدی. بو حالدا صنایع ساحیلرین دموکراتیک آزادلیقلارا رغبت گوسترمه سی و اورتا طبقه لرین آزادلیق میتینقلرینده و نوماییشلرینده ایشتیراک ائتمه سی ایله کیفایتلنمک اولمازدی. بو سوسیال قوه لره یول تاپماق و اولارلا عومومی اساسدا امکداشلیق یاراتماق چوخ ضروری ایدی. ایرتیجاعتین شیدتلی و سیلاحی هوجومو قارشیسیندا فهله صینفی و کندلیله بیرلیکده عومومخالق قوه سینی تشکیل ائتمک لازیم ایدی. بونا گوره ده اورتا طبقه لره و صنایع ساحیلرینه مونا سبیته دموکراتیانین عومومی منافی نؤقتمی-نظریندن یئیندن باخمالی ایدی. ایران توده پارتیاسی خالق حؤکومتی و حقیقی دموکراتیک قورولوش قورولماسی اوغوندا مبارزه اندیردی. بو پارتیانین 1944-جو ایلین آوقوستوندا قبول اولونموش مرانامه سینده دئییلیردی کی، ایتپ اوزونون آزادلیق مقصدینی « افکاری عومومینی ایشیقاندیرماق، پارتییا-تشکیلاتلارینی گنیشلندیرمک و پارلامنت مبارزه سی واسیطه سی ایله حیاتا کنجیره جکدیر» [59، /]. بو مبارزه تاکتیکاسی 1945-جی ایلین ایکنجی یاریسینا قدر دوزگون ایدی. لاکین 1945-جی ایلین ایکنجی یاریسیندا حؤکومت آزادلیق حرکاتینی بوغماق اوچون سیلاحی قوه لرینی ایشه سالدی و دموکراتیک قوه لرین 1941 - 1945-جی ایللرده الدهه اندیکلری موققیتلرین هامیسینی لغو ائتمگه باشلادی. بئله بیر شرايطه ایتپ- نین مبارزه تاکتیکاسینا یئیندن باخماسی ضروری ایدی. 1945-جی ایلین یاییندا ایراندا، خصوصییله آذربایجاندا سیاسی وضعیت سون درجه گرگین ایدی. بو باره ده ایران توده پارتیاسی نین ایکی قورولتایینا (اپرئل 1948) وئرلمیش حساباتدا بئله دئییلیمیشدیر: « ایرتیجاج آذربایجانا هر یئردن آرتیق تضییق گوستیردی. باشدانباشا حؤکومت ایداره لری آذربایجاندا خالق کوتله لری ایله دوشمنچیلیک اندیردی. بوتون ایراندا، خصوصن آذربایجاندا ریضا خانین قدار حؤکومتی نین کابوسو اوزونو گوستیردی» [60، 1948، No 1، 19]. خالق آزادلیغی اوچون بئله بیر تهلوکه لی وضعیتده آذربایجاندا ایرتیجاعتین هوجومونون قارشیسینی آتماق اوچون بویوک ایمکان وار ایدی. ایران توده پارتیاسی مرکزی کومیته سی ایجرائیه هئیاتی نین آذربایجاندا 21 آذر حرکاتی باره ده تنزیسلرینده قئید اندیلدیگی کیمی، او زمان دموکراتیک و آنتی ایمپریالیست مبارزه یه ایران داخیلینده دایق نؤقته سی یاراتماق اوچون آذربایجان داها الوئریشلی شرايطه مالیک ایدی. « بو شرايط آذربایجان کندلیلری ایله فئوداللار آسیندا مبارزه نین گرگینلیگیندن، آذربایجان خالقی اوزرینده میلی ظولمون موجود اولماسیندان، آذربایجان زحمتکنشیرین اینقیلابی عنعه لره مالیک اولماسیندان و ایمپریالیزمین آذربایجاندا بیلاواسیطه موداخیله ائتمک ایمکانی نین اولماسیندان عیبارت ایدی» [74، 7]. آذربایجاندا فهله لرین، کندلیلرین و اورتا طبقه لرین

ایچر بیسنده میلی آزادلیق و دموکراتییا او غروندا اینقیلابی موباریزه احوال-روحیه سی وار ایدی. موناسیب بئینخالق و داخلی شرایط بو احوال-روحیه نی دها دا اینقیلابیلاشدیر میشدی. اهالی نین موختلیف صنیف و طبقه لرینی میلی آزادلیق، ایقتیصادی و مدنی ترقی شو عارلاری آلتیندا عومومی منافع بیرلشدیریردی. خالق قاتی ایرتیجاعچی اوصولی-ایداره دن قورتولوش یولو آختاریردی. تنهراندا نشر اولونان «بشر» فزنتی 1945-جی ایل آقوستون 23-ده یازیردی: «حاکیم صنیفلرین اؤزباشینالیغی حدینی کچنده چاره خالقین همین موتشکیل عوصیانیندان عیبارتدیر. بو عوصیانین علامتتری، باشلانغیچی ایراندا گورونمکده دیر. آذربایجان تلاتومده دیر و اینقیلابا حاضریدیر».

یوخاریدا گؤستریلن کونکرئت تاریخی شرایطده آذربایجاندا انله بیر یئنی سیاسی پارتییانین یارانماسی ضروری ایدی کی، او پارتییا سیاسی حرکت خطینده و فعالییتنده آذربایجان خالقی نین میلی آزادلیق حرکتی ایله ایران خالقلارینین دموکراتیک حرکتی نین سیخ علاقه سینی یارادا بیلسین. انله بیر سیاسی پارتییا لازیم ایدی کی، او پارتییا دها گنیش طبقه لری و سوسیال قوه لری اوزونون طلب و شو عارلاریندا نظره آلاق اوز رهبرلیگی آلتینا آلا بیلسین. آذربایجاندا میلی آزادلیق حرکتی اوز مرامنامه سی، سیاسی حرکت خطی؛ اهالی نین موختلیف صنیف و طبقه لرینه یاناشماق طرزنی؛ تشکیلات قورولوشو و موباریزه فورمالاری ایله فرقلنن یئنی سیاسی پارتییا یارانماسینی ضروری ائتمیشدی. آذربایجاندا او پارتییا موافقت قازانا بیلردی کی، او آذربایجان خالقی نین اینقیلابی عنعنه لرینی داوام ائتدیره بیلسین. نهایت، آذربایجاندا انله بیر یئنی سیاسی پارتییانین یارانماسی ضروری اولموشدو کی، او پارتییا آذربایجان خالقی نین اینقیلابی یارادیجیلیغیندان، موباریزه نین موختلیف فورمالاریندان، کونکرئت شرایط و فرصتدن واختیندا ایستیفاده انده بیلسین. یوخاریدا گؤستریلن ماهیتده یئنی سیاسی پارتییانین یارانماسینا آذربایجانین 1941-1945-جی ایللرده کی سیاسی، ایقتیصادی و سوسیال حیاتی گنیش زمین حاضرلامیشدی. بو یئنی سیاسی پارتییا آذربایجان دموکرات فیرقه سی اولدو. بو پارتییانین بیرینجی موراجعتنامه سینده (3.دوقوز. 1945) دئییلیردی: «ایللردن بریدیر کی، مینلرله آذربایجان آزادیخاهلاری و موتفکیرلری آذربایجانین و ایرانین حقیقی آزادلیق و ایستیقالاتینی نین اساسی اولان موقدس فیکیر و عالی مقصد یولوندا موباریزه ائتمیش، گیزلی و آچیق صورتده آذربایجانلیلاری موختاریت الده ائتمک اوغروندا موباریزه یه چاغیرمیشلار. فاشیزمین اساسی نین سارسیلدیغی و میلترین آزاد صورتده اوز موقدراتلارینی تعیین ائتمه لری اعلان اولوندوغو بیر واختدا آذربایجان آزادیخاهلاری تک تک داغینیق حالدا اوز موباریزه لرینی داوام ائتدیره بیلمزديلر. بو موباریزه یه رهبرلیک ائتمک اوچون مؤحکم و موتشکیل بیر پارتییا لازیم ایدی. آذربایجان دموکرات فیرقه سی بو احتیاجدان دوغولموش بیر تشکیلاتدیر. بو تشکیلات آذربایجان خالقینی آزادلیغا دوغرو آپاراجاق و ایران خالقلارینین ترقی و تکامل یولونو آچاجادیر» [6، 75].

- 1- آذربايجان ياز يلديقدا جنوبي آذربايجان نظرده توتولاجاق.
- 2- ريضا شاه (1877-1944) 1921-جي ايلين فنور اليندا ايران سيلاحي قوه لري سيرا لاريندا پودپولكوونيك اولموش، اينگيليسپرست سنييد ضيبالدينه البير اولوب، تهراند حربي چنوريليش انتميش و 1925-جي دنكابرين 12-دن 1941-جي ايل سننتيابرين 16-نا قدر ايراندا شاه اولموشدور.
- 3- شهريور حاديته لري دنديكده ايران تقويمي اوزره 1320-جي ايلين شهريور آييندا (1941-جي ايل اوقوستون 23-دن سننتيابرين 23-نه قدر) باش وئرميش حاديته لر نظرده توتولور. بو حاديته لر سيرا سينا خارجي قوشونلارين ايراندا داخيل اولماسي (25. سكيكيز. 1941). ايراندا ديكتاتور اوصولى-ايداره سي نين داغيلماسي، ريضا شاهين شاهليقدان ايستعفا وئره رك ايراني ترك انتمگه مجبور اولماسي و ايراندا دموكراتيكي سياسي-ايجتيماعي تشكيلاتلارين و مطبوعاتين آچيق فعاليتينه ايمكان يار انماسي و س. داخيلدير.
- 4- آذربايجان جمعيتيني يارادانلار: ج. اخگري، م. هيلال ناصيري، آ. رحيمي، ه. رضوان، م. چاووشي، م. ع. شبوستري، ا. شمس، اي. شمس و باشقالاري.
- 5- تبريز شهرينده 1859-جو ايلدن باشلاياراق «آذربايجان» آدلي قزئت نشر اولونور. بو دوردونجو دفعه ايدى كي، «آذربايجان» قزنتي نشر انديليردي.
- 6- 1942-جي ايل فنورالين 1-دن تهراند «مردم» آدلي انتيفاشيست قزئت چيخدي.
- 7- آذربايجان زحمتكش لر تشكيلاتي نين مركزي كوميته سينه س. بادقان، م. ويلايي، اي. قاديري، شوكت خانيم علمدوست، آ. ميزاني، م. نونكراني، پ. هامبارسوميان، س. حاجيزاده و باشقالاري عوضو ايديلر.
- 8- دموكراتيا طرفدارلاري مركزيه: خليل آذربادقان، ج. اخگري، م. هيلال ناصيري، ا. رضوان، ا. روجي، م. چاووشي و باشقالاري باشچيليق انديرديلر.
- 9- ايران توده پارتياسي نين كوميته لر نين يار انماسيندا تبريزده-س. بادقان، م. ويلايي، ا. اسدي، ا. ايسكنداني، ج. كاويان، م. شبوستري و باشقالاري؛ اورمودا-بيد د. يوشيعا، م. وثوق، م. تمدون، م. چشماذر و باشقالاري؛ اردبيل و آستارادا- ف.

- دهقاني، صادق زماڻي، م. نونهڪراني، ق. روبنڌر و باشقالاري؛ ماراغا و ميباندا-باق. صوبحي، د. تقيزاده، آ. صادقان، حاجي قاسيمي و باشقالاري؛ خويدان- يڪاني، آ. سرڪاري و باشقالاري، مرندده م. ڪ. علم، صادق حسنزاده و باشقالاري، سارابدا ق. جاويدان، ا. سوماي زاده، آ. ا. زوزي، م. چئسمآذر، ه. شاندارمني و باشقالاري؛ سلماسا ا. برادران آهنگر، آ. شاخيبان و باشقالاري، ميبانا دا ق. دانشيان، ق. رنجبر، آ. پنبه‌اي و باشقالاري ياخيندان و فعال ايشيراک انتميشلر.
- 10- ايتپ-نين تبريز کوميته سینه س. بادقان، م. بيري، م. ويلايي، ا. اسدي، ا. احمدي، ا. ايسپهاني، ج. کاويان، اي. کلنتر، د. گئورگيان، آ. رحيمي، م. سفايي و م. چئسمآذر عوضو ايديلر.
- 11- بو قاباچيل فهله لردن مشدي قودرت (« کلکته چي » فابريکيندن)، سورنن مناساکانيان (گون زاوودندان)، قولام آدمپرا، عباسعلي زوزي، کاظم هاشيم نيا، ايسرافيل قادري و باشقالاريني گوسترمک اولار.
- 12- آذربايجان آنتيفاشيست جمعيتي نين کوميته سینه: س. بادقان م. ويلايي، ا. اسدي، د. گئورگيان، م. نونهڪراني، ق. جاويدان م. شپوستري و باشقالاري عوضو ايديلر.
- 13- بونلاردان علاوه جنوبي آذربايجاندا يئرلشميش سوونت اوردوسو اوچون آذربايجان ديلينده « وطن يولوندا » (تبريزده) و « قيزيل عسکر » (اورمودا) آدلي قزنتلر ده چيخيردي.
- 14- « آذربايجان »، « ستاره آذربايجان » و « خاور نو » قزنتلري ايکي ديلده: فارس و آذربايجان ديللرينده نشر انديليردی.
- 15- « يومروق » و « ادبيات صحيفه سي » قزنتلري (تبريزده) و « يومروق » قزنتي (اردبيلده) آذربايجان ديلينده چيخيردي.
- 6- دموکراتيک ايجتيماعي-سيياسي تشکيلاتلاري و مطبوعاتي اوز سيراالاريندا بيرلشديرميش « ايران آزادليق جبهه سي » نين آذربايجان شوعبه سي 1944- جو ايلين مابيندا يارانميشدير.
- 17- ايرانين سيياسي، ايقتيصادی و ايجتيماعي حياتي نين موهوم پروبلنملري حاقيندا بو پارتييالارين مؤوقعلري باره ده اثرين گله جک بولمه و فصيللرينده بحث انديلير.
- 18- بو سيتات ا. شميدهنين « ايراندا فهله و همکارلار حرکاتي » (1941-1946) کيتابيندان گوتورولموشدور. باکي، 1961، س. 118.
- 19- آزليقدا قالانلار دندیکده ديني جهتن آزليقدا قالانلار نظرده توتولور.
- 20- دموکراتيک ايجتيماعي-سيياسي تشکيلاتلاري و مطبوعاتي اوز سيراالاريندا بيرلشديرن « ايران آزادليق جبهه سي » 1943- جو ايلين اييون آييندا تتهراندا يارانميشدير.

21- آف. ز. ه. ي-نين يارناماسيندا قاباقچيل فهله لردن، قولام بابايي، ن. بشاورد، بير. قادري، ه. عليئزاده، ا. احمدي، ا. اخبارده، ا. كيرماني، آ. زنوزي، مشدي قودرت، م. نيكنام، ع. پژوهيده، ا. صغيري، صديقيور، ن. سهامزاده، ا. جدي، ك. هاشيم نيا و باشقالاري فعال ايشتيراك انتميشلر.

22- ايتپ-نين آذربايجان ايالت كوميته سينه م. ه. آزادوطن، اون. آذربادقان، ا. احمدي، ا. س. عمراناي، ن. يكاني، ق. صوبحي، د. تاغيزاده، س. بادقان، م. ويلايي، ق. دانشيان، س. زاماني، د. گنورگيان، م. نونهكراني، م. شبوستري، م. چنشمآذر، آ. هيداييت، ا. بورهاني، ا. مورادي، م. بيريا، اي. كلنتري، ا. برادران آهنگر و باشقالاري عوضو سنجيلميشديلر.

23- اون دوردونجو مجلسين بو قاتي ايرتيجاچي اكثر يتينه علي دشتي، سئييد ضيياددين طباطبايي، جلال عبده، هادي طاهري و باشقالاري باشچيليق انديرديلر.

23- اون دوردونجو مجلسين بو اقليتينه دوكتور موصديق، ريضا حكمت (سردار فاخر)، قولامعلي فريور و باشقالاري باشچيليق انديرديلر.

آذربایجان دموکرات فیرقهسی نین یارانماسی و

خالق آزادلیق حرکاتی نین غلبهسی او غروندا موباریزه

آذربایجان دموکرات فیرقهسی نین (آ.د.ف.) یارانماسی

آذربایجان دموکراتیک ایجتیماعییتی 1945 جی ایل اوقوست آیین اولیندن عملی صورتده آذربایجاندا یئنی بیر موترقی سیاسی پارتییا یارتماغا باشلادی. بو ساحهده گورولن ایشلره ایراندا کومونیست و فهله حرکاتی نین گورکملی رهبرلریندن و 1943 جو ایلدن تهراندا چیخان «آزیر» آدلی قزنتین ناشیری و رنداکتورو سنیید جعفر بیشموری باشچیلیق اندیردی.

1945 جی ایل سننتیابرین 3 ده 1324 جو ایل شهر یور آیین 12 ده آذربایجان بوتون شهر و قصبه لرینده آذربایجان دموکرات فیرقهسی نین موراجیعتنامهسی («آذربایجان دموکرات فیرقهسی نین موراجیعتنامهسی») نشر اولدو (1). موراجیعتنامه نی اهالی نین موختلیف صنیف و طبقه لرینه منسوب اولان گورکملی آزادیخاها لاردان 77 نفر ایضالامیشدی. بو موراجیعتنامه واسیطهسی ایله آذربایجاندا یئنی بیر سیاسی پارتییا- آذربایجان دموکرات فیرقهسی یارادیلدی. همین پارتییا نین مقصد و وظیفه لری خالقا چاتدیریلدی.

آذربایجان دموکرات فیرقهسی نین موراجیعتنامه سینده بیربیری ایله عوضوی صورتده باغلی آذربایجان خالقی نین میلی آزادلیغی و ایرانین سیاسی اوصول ایدارهسی نین دموکراتیکلشدیریلمهسی مساله لری ایره لی سورولموشدو.

آذربایجان دموکرات فیرقهسی نین موراجیعتنامه سینده ایران دؤولتی نین آذربایجان خالقینا ائتدیگی میلی ظولم هر طرفلی ایفشا اولونموشدو. اورادا قنید ائدیلمیشدی کی، ایران دؤولتی نین سیاستی نتیجه سینده آذربایجان خالقی بوتون آزادلیقلاردان و ایختیاردان محروم ائدیلمیشدیر. آذربایجان خالقی اوز زنگین، ثروتلی تورپاقلاریندا یابانچیلار و اسیرلر کیمی، بیچاره و یوخسول حالدا یاشاماقدادیر [باخ 77:].

آذربایجان خالقی نین میلی آزادلیغی یولوندا گورولهجک ایشلر موراجیعتنامه ده 12 ماده دن عیبارت شو عارلار شکیلینده وئر یلمیشدیر. اورادا «بیزیم شو عارلاریمیز بونلاردیر» باشلیغی آلتیندا یاز یلمیشدیر:

1. «ایرانین ایستقلال و تامامیتینی (اراضی بوتؤولویونو- م. چ.) ساخلاماقلا برابر آذربایجانا داخلی آزادلیق و مدنی موختاریتی وئرلمه‌لیدیر کی، اوزونون فرهنگی (مدنییتی- م. چ.) یولوندا و آذربایجانین آبادلاشماسی و ترقیسی اوچون عموم مملکتین عادیلانه قانونلارینی گؤزله‌مکله برابر اؤز سرنوشتینی (موقدراتینی- م. چ.) تعیین ائتسین».

2. بو مقصدی حیاتا کئچیرمک اوچون چوخ تنزلیکله ایالت و ویلایت انجمنلرینی اینتیخاب اندیب (سئجیب-م. چ.) ایشه باشلامالیدیر. بو انجمنلر اساس قانون اوزره دؤولت ایشچیلرینین هامیسینین فعالیتینی تفتیش اندیب اونلارین دگیشدیرلمه‌سی و باشقا ایشه کئچیرلمه‌سی باره‌ده نظرینی بیلدیرمکدیر [باخ: 77؛].

موراجعتنامه‌نین دیگر شو عارلاریندا دئییلیر دی کی، پارتییا آذربایجاندا مکتبلرده درس لرین آذربایجان دیلینده آپاریلماسی، آذربایجاندا دارولفونون تشکیل اندیلمه‌سی، مؤوجود فابریک زوودلارین تکمیلی و یئنیلرینین یارانماسی، تیجارتین گئنیشلندیرلمه‌سی و آذربایجان امتعلرینین خارجه چیخاریلماسی اوچون ترانزیت یوللار آختارماق، ایشسزلیگی آرادان قالدیرماق، آذربایجان اهالیسینین سایننا گؤره ایران مجلسینه نوماینده گؤنده‌مگه حاقی اولماق، شهرلری آبادلاشدیرماق، آذربایجاندا بیغیلان وئرگیلرین یاریسندن چوخونو آذربایجانین اؤز احتیاجلارینا صرف ائتمک و س. اوغروندا جیدی تشبوث گؤسترمکدیر [باخ: 77].

پارتیانین موراجعتنامه‌سینده کندلی و تورپاق مساله‌لرینه بؤیوک اهمییت وئرلمیشدی. اورادا گؤستریلیر دی کی، کندلی ایله مولکدار آراسیندا موعین بیر حودود تعیین ائتمک و کندلیلردن آلینان غنیری قانونی وئرگیلرین قاباغینی آلماق دموکرات فیرقه‌سینین تاخیره سالینماز وظیفه‌لریندیر و آ.د.ف. آذربایجان کندلیلرینین اکثریتینی تورپاق و اکین آلتلری ایله تامین ائتمگه چالیشماقایدیر. پارتییا دؤولت تورپاقلارینی و آذربایجانین ترک اندیب قاچان مولکدارلارین تورپاقلارینی قئیدسز شرتسز کندلیلرین ایختیارینا وئرملگی نظرده توتوردو.

موراجعتنامه‌ده ایراندکی مؤوجود دیکتاتورلوقا و زوراکلیغا اساسلانان مرکزیتین علئیهینه چیخیلیر و ایراندا مرکزیتین دموکراتیک اساسلار اوزره قورولماسی طلب اندیلیر دی. موراجعتنامه‌ده یازلمیشدی: «آیری بیر چاره یوخدور. چوخ تنز بیر صورتده گرک قانونی اساسینین ایجرا و تکمیلی یولوندا حیدن ایشه باشلایب، میلی حؤکومتی (خالق حؤکومتینی— م. چ.) آشاغیدان یعنی خالق ایچیدن و جامعاتین گئنیش کوتله‌لرینین احتیاجی اوزرینده، ایالت و ویلایتده یاشایان خالقلارین خصوصیتلری اساسیندا قورماق لازیمدیر» [باخ: 77].

آ.د.ف. نی یارادانلار اساس مقصدلرینی اعلان ائتمکله برابر خالقی «طبقه و صینفی فرقی نظره آلمایراق» بو پارتییا عوضو اولماغا و میلی آزادلیق موباریزه‌سینده ایشتیراک ائتمگه چاغیریردی. بو چاغیری: میلی آزادلیق موباریزه‌سینه داها گئنیش کوتله‌لری جلب ائتمک اوچون نظرده توتولان دوزگون تاکتیکی ایدی.

1945 جی ایل سئنتیابرین 5ده آذربایجان دموکرات فیرقه‌سینین اورقانی اولان «آذربایجان» قزنتی‌نین بیرینجی نؤمره‌سی چاپدان چیخدی. «آذربایجان» قزنتی بیرینجی نؤمره‌سیندن باشلایراق آذربایجان دیلینده چیخیردی. 2-3 آی مودتینده بو قزنتین هر نؤمره‌سینده بیر ایکی مقاله فارس دیلینده وئریلیردی. بو واسیطه ایله قزنت بیر طرفدن آذربایجان خالقی‌نین

ایستکلرینی، آ.د.ف. - نین مرام و مقصدینی ایرانین بوتون خالقارینا چاتدیریر، دیگر طرفدن ایراندا 40دان چوخ آزادیخه قزئتین حؤکومت طرفیندن باغلانديغي بير شرايطده ايران خالقارینین آزادلیق حرکاتینی مودافیعه اندیردی.

«آذربایجان» قزئتی خالفا پارتیانین مرام و مقصدینی آذربایجان دبلینده چوخ آیدین و منطیقی صورتده چاتدیریردی. پارتیا موراجیعتنامه سینده اولدوغو کیمی «آذربایجان» قزئتی ده کونستیتوسیادا گؤستریلن ایالت و ویلایت انجومنلرینین تشکیل اندیلمه سینده چوخ بویوک اهمییت وئریردی. قزئت یازیردی: «بیز بوتون ایراندا حقیقی دموکراتیک اصولون برپاسینی، آذربایجان خالقینا داخلی آزادلیق و موختاریت وئريلمه سینی، بوتون مملکتین عادیلانه قانونلارینی گؤزله مکله برابر آذربایجانین اؤز موقدراتینی اؤزو تعیین ائتمه سینی ایستهبیریک» [46, 5, 09, 1945].

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی ولدوقجا موهم، مورتقی و اینقیلابی حادیثه ایدی. موراجیعتنامه نین نوسخه لری آذربایجانین هر یئرینه گؤنده ریلدیگی اوچون خالق کوتله لری تئلئقرا ملار و اسیطه سی له دموکرات فیرقه سینده قوشولماق آرزوسونو بیلدیریردی [76, 3].

«آذربایجان» قزئتی نین بیرینجی نؤمره سینده، پارتیا یاراناندا ایکی گون سونرا (1945) جی ایل سننتیابرین 5ده) تبریز، ماراغا، اهر، جولفا و مرند شهرلریندن گؤنده ریلیمیش تبریک مکتوبلاری و تئلئقرا ملاری درج اندیلیمیشدی. اولاری 93 نفر ایمضالامیشدی. قزئتین ایکنجی نؤمره سینده اردبیل، ماکي، تبریز، ماراغا و سالماسدان 220 نفر پارتیا تبریک گؤندرمک عوضولوگه قبول اولونمالارینی خواهیش اندیردی. «آذربایجان» قزئتی نین 3جو نؤمره سینده (سننتیابرین 12ده) موختلیف شهرلردن گؤنده ریلیمیش 23 تبریک مکتوبو چاپ اولونموشدو. بو مکتوبلاری 550 نفردن چوخ آدم ایمضالامیشدی. اولاردان بیر دسته سی ماکي نین بیر نچه ماحال و کندینین 14 مین نفر یاشلی اهالیسی طرفیندن فیرقه یه تبریک گؤنده ریر و بو جامعاتین فیرقه یه قبول اولونمالارینی خواهیش اندیردی.

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی خیری کندیلر آراسیندا بویوک هیجانا سبب اولدو. سننتیابرین 12ده ماکي نین باباجیک ماحالیندا و سننتیابرین 16دا اورمانون بکوشلوچای ماحالی نین 25 کندینده بویوک میتینقرا اولدو. اورادا کندیلر آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین موراجیعتنامه سینده ماده اوخویراق تانیس اولدولار. «آذربایجان» قزئتی بو بارده خبرده یازیردی کی، موراجیعتنامه نین کندیلرین اکثریتینی تورپاق و اکین آلترلی ایله تامین ائتمک، غئیریقانونی وئرگیلردن آزاد اولماق و کندیلرین دیگر احتیاجلارینی تامین ائتمک بارده اولان 7جی ماده سی کندیلرین داها بویوک شادلیغینا سبب اولدو. اولار پارتیانین یارانماسینی اورکدن آقیشلایراق اونون مرامینی مودافیعه انده کلرینه سؤز وئریردی [46, 19, 09, 1945].

شوبه ه یوخ ایدی کی، بورژوازییا میلی آزادلیق حرکاتینی اؤز صینفی منافعینه او یغونلاشدیرماغا و بو حرکاتین بویوک قوه سی اولان کندیلر اؤز تاثیر آلتینا سالمایا چالیشیردی. فهله صینفی کندیلرین بورژوازییانین نوفوذو آلتینا دوشمه سینده راضی اولما بیلمزدی. و، میلی آزادلیق حرکاتی نین دموکراتیک، بنین الملچیلیک و اینقیلابی ماهیتینی درینلشدیرمک اوغروندا موباریزه آپارمالی ایدی. فهله صینفی خالق آزادلیق حرکاتی نین فعال ایشتیراکچسی و رهبر قوه سی اولمالی ایدی.

بونولا ياناشي آذربايجان دموكرات فيرقهسي نين موراجيعتنامه سينده ايرملی سورولن عموم دموكراتيک و ميلی آز ادليق طلبلري فهله صينفی نين اينقيلابي منافعيه اويغون ايدي. بوتون بونلارا گوره ده ايرانين فهله صينفی و اونون قاباقچيل دستهسي اولان ايران توده حيزبی (ا.ت.ح.) آذربايجان دموكرات فيرقهسي نين يار انماسيني بويوك رغبتله قارشيلاديلار.

1945 جي ايل سننتيابرين 7 ده (آ.د.ف. يارانانان 4 گون سونرا) ايران توده حيزبی نين آذربايجان ايالت تشکيلاتی نين تبريز شهرينده گننیش ايالت كونفرانسي كنجيريلدي. بو كونفرانسا آذربايجان دموكرات فيرقهسي نين موراجيعتنامه سي اوخوندو و گننیش موداكيره اولوندو.

بیر گون داوام ائدن موداكيرلردن سونرا كونفرانسين يئكديليليكله قبول انتديگی قطعنامه ده دئييليردي: «... كونفرانس بو قرارا گلدی: آذربايجان دموكرات فيرقهسي آذربايجان خالق نين احتياجلاريني دوغرو دوزگون دوشونوب اونا ياناشميشدير» [37, 12, 09, 1945] سونرا قطعنامه ده ايران دؤولتی نين آذربايجان خالقينا انتديگی ميلی ظولم گننیش صورتده تحليل اولونموشدور. بوتون بونلاري نظره آلاق, «... گننیش كونفرانس قطع انتدي: حيزب توده یی ايرانين آذربايجان تشکيلاتي ايستر رهبرليک و ايسترسه ده تشکيلات نوقطه یی نظرينجه حيزبين (ا.ت.ح. نين- م. چ.) مرکزی کوميته سيندن قطع راييله ائدرک بوتون تشکيلاتي ايله بيرليکده آذربايجان دموكرات فيرقهسي نه ايلحاق اولماغي قرار آلي» [37, 12, 09, 1945]. كونفرانسين بو قرارينا اويغون اولراق ايران توده حيزبی نين آذربايجان ايالت کوميته سي 1945 جي ايل سننتيابرين 12 ده ايران توده حيزبی نين آذربايجان اولان ويلايت و ماحال کوميته لرينه; ايلک پارتيا تشکيلاتلارينا و عوضولرينه اوز يئرلرينده آذربايجان دموكرات فيرقهسي نه بيرلشمه لري حاقيندا گوستريش وئردی. بويوك سياسي و تشکيلاتي اهميته ماليک اولان بو بيرلشمه نتيجه سينده آذربايجاندا ميلی آز ادليق و دموكراتيا اوغروندا موباريزه ده خالقين گننیش طبقه لرینين بيرليگی ياراندی. عيني زاماندا آ.د.ف. نين تشکيلاتلاري موباريز و تجروبه لي عوضولرله داها دا مؤحکم لنديلر. ا.ت.ح. نين مرکزی کوميته سي اوزو ده آ.د.ف. نين يارانماسي و آذربايجان خالق نين بوتون طلبلريني مؤحکم دليللرده مودافيعه ائدن بياننامه وئردی. ا.ت.ح. نين م.ک. نين بو بياننامه سينده گوستريليردي كي, آذربايجان دموكرات فيرقهسي تضيق, ظولم و محروميتلر نتيجه سينده يارانميشدير. ا.ت.ح. نين مرکزی کوميته سي آذربايجانين داخلي موختاربيتي ايالت. انجومي واسيطه سيله تامين انديلمه سينی بوتون ايران خالقلارينين آرزو انتديگی ايش آدلانديراراق گوستيريردي: «بیز اينانيريق كي, آز ادليق موباريزلري اولان آذربايجانلار اوز شوعلارلريني بوتون ايران خالقلارينين شوعلاري اندهجکدير» [78, 15, 10, 1945].

ايران فهله لرینين صينفی تشکيلاتي اولان ايران فهله و زحمتکشلر همکارلار ايتيفاقلارينين بيرلشميش مرکزی شوراسي (ب.م.ش.) تبريزه- س. ج. پيشه ورليه رسمي مکتوب گوندرمک آذربايجان دموكرات فيرقهسي نين يارانماسيني تبریک ائتدی. بو مکتوبو ب.م.ش. نين صدری رضا روستا و عوضولردن بيری ابراهيم محضري ايمضالاميشديلار. ايرانين تهران, ايسفاهان, اهواز, بندرشاه, دامغان, سيمان و ديگر صنايع مرکز لریندن ده دموكرات فيرقهسي نه تبریک مکتوبلاري گوندرميلميشدي. خوزيستان اهالي سي و خصوصيله جنوب نفت فهله لري آذربايجان دموكراتيک و ميلی آز ادليق حرکتيني بويوك روح يوکسکليگی ايله قارشيلاديلار.

فیرقهنین موراجیعتنامهسی آذربایجان فهله و زحمتکش همکارلار ایئتفاقی نین ایالت شوراسی نین ایجلاسیندا اوخوناراق موداکیره اندیلدی. موداکیره لردن سونرا ایجلاس آذربایجان فهله لر نین موراجیعتنامهده کی شو عارلارین حیاتا کنچیریلیمه سی اوغروندا موباریزیه حاضر اولدوغونو و آ.د.ف. نین سیاسی رهبرلیگینی قبول ائتدیگینی یئکدیلیلکله قرارا آلدی.

آذربایجان ضیالیلاری دا آ.د.ف. نین یار انماسینی بؤیوک سؤیونجله قارشیلادیلار. آذربایجانین عومومی اینکیشافی، مدنی ترقیسی، آذربایجان دیلینده تحصیل مساله سی؛ کیتاب و قزئت چیخاریلیماسی، آذربایجاندا دارولفونونون آچیلیماسی و سایره خالقلا بیرلیکده ضیالیلارین دا چوخ بؤیوک آرزوسو ایدی.

آذربایجانین فابریک- زاوود صاحبیلری و موختلیف صنعتکارلاری آذربایجاندا صنایع نین اینکیشافینی آ.د.ف. شو عارلارینین حیاتا کنچیریلیمه سینده گؤروردولر. بو شو عارلار خیردا بورژوازیانین و میلی بورژوازیانین دا منافعیله موعین درجه ده اوغون ایدی. بوندان باشقا بو طبقه لر و صنیفلر اوچون خالق حرکتینی اوز تاثیرلری آلتینا آلماق فیکری ده موهوم مساله لرین بیر ایدی. بوتون بونلارا گؤره ده اونلار دموکرات فیرقه سینه قوشولوردولار. تاجیرلر و دوکانچیلار اولکهنین اینکیشافی و خالقین یاشاییشی نین یاخشیشماسی ندا تیجارتنین داها دا رؤونق تاپاجاغینی گؤزله بیردیلر.

ایری تاجیرلرین، ایری مولکدارلارین و روحانیلرین یوخاری طبقه سی نین آ.د.ف. یه موناسیبتی نین اوزونه مخصوص جهتلری وار ایدی. ایری تاجیرلرین و ایری روحانیلرین چوخ حیصه سی عئینی زاماندا ایری تورپاق صاحبیلری ایدیلر. ایری تاجیرلر بیر طرفدن پارتیانین ترانزیت یوللار آختاراراق خارجی و داخلی تیجارتی گنیشلندیرمک، دیگر طرفدن ایسه تورپاقلارینی اللرینده ساخلماق مقصدیله آ.د.ف. ایله راضیلاشدیلار. آ.د.ف. مولکدارلاری ایران حؤکومتیندن و ژاندارملاردان آبیرومق تانکتیکاسی یئریدیردی. بو مقصدله ده آ.د.ف. نین موراجیعتنامه سینده دنییلردی: فیرقه سعی گؤستره جکدیر کی، هم کندیلر راضی قالسینلار و هم ده مولکدارلار اوزلرینین گله جگینه ایناملا باخسینلار. عئینی زاماندا موراجیعتنامه ده قئید اولونموشدو کی، آذربایجانین ترک اندیپ قاچان مولکدارلارین تورپاقلاری قئیدسیز شرطسیز اولاراق کندیلرین ایختیارینا وئرله جکدیر [باخ 77]: بوتون بونلارا گؤره ایری مولکدارلارین بؤیوک اکثریتی دموکرات فیرقه سینا موثبت یاناشمالی اولدولار. آ.د.ف. نین بو تانکتیکاسی موثبت نتیجه وئردی. ایری تاجیرلرین، ایری مولکدارلارین و عئینی زاماندا روحانیلرین ایچریسینده وطنپرورلیک و ترقی نامینه میلی آزدلیق حرکتینا قوشولانلار دا آز دنییلدی.

آذربایجانین قاراپاق و شاهسون انلری ده آ.د.ف. نین تشکیلینی آقیشلادیلار. سولدوز ماحالیندان- قاراپاق انلی آدیندان انل باشچیلاری حوسن پاشا، امیر فلاح، پاشاخان احمدلی، قولوخان بورچالی و باشقالاری تئلقراملا آ.د.ف. یه تبریک گؤنדרمک فیرقه عوضولویونه قبول اولونمالارینی خواهیش ائدیردیلر [1945,09,18,46].

تورکمئلر، اثرمنیلر، آیسوریلر و باشقا خالقلار دا آ.د.ف. نین یار انماسینی شادلیقلا قارشیلادیلار.

آ.د.ف. نین یار انماسی موناسیبتیله کوردوستانین ماهاباد شهرینده بؤیوک میتینگ و خالق گزینتیسی کنچیریلدی. کوردوستان دموکرات فیرقه سی نین (ک.د.ف) 20 مین نفر عضوو طرفیندن ماهاباد شهریندن س. ج. پیشهورینین آدینا گؤنדרیلیمیش مکتوبدا یازیلیمیشدی: «بو واسیطه ایله سون درجه ایفتیخار و تمیز اورکله، دموکرات و آزادیخواه فیرقه نین موقدس مرامینی

تبریک اندیریک. بوتون آذربایجانلی قارداشلاریمیزین اوزونه یئنی دونیا و آزادلیق سحرلری آچان بو مرامی سون داملا قانیمیزا قدر مودافیعه ائتمگه حاضیریق» [1945,09,17 46].

ایران ایرتیجاسی نین سون درجه شیدتلندیگی و «قانونی اساسی» نین تاپدالاندیغی شراییطده ایرانین میلی بورژوا دایرلری اوز صینفی منافعلرینه او یغون اولاراق دموکراتیک حرکاتین «قانونی اساسی» نی برپا ائتمک و اولکه ایقتیصادیاتی اینکیشاف اندیریمک بارهده شوکارلارینا طرفدار ایذیلر. لاکین خالق حرکاتی نین اینقیلابی ماهیبتینی درینلشدیرمکک و اونو قوه تئلندیرمکک طلبلرینه قارشی چیخیردیلار. میلی بورژوازیانین مودافیعه ائدن، تهراندا چیخان «آزاد هقان» قزنتی آذربایجان خالقینا اوز میلی حوققلارینی طلب ائتمگی و صبر ائتمگی مصلحت گوروردو [1945,11,19,79].

«ارس» قزنتی آ.د.ف. نین موراجیعتنامه سینده کی تورپاقلارین بولونمسی و تحصیلین آذربایجان دیلینده کئچیریلمسی بارهده اولان ماده لری ایران ایستقلالیق نین و اراضی بوتولولگونون علنیهینه حساب اندیردی [1945,19,09,80]. «ایران ما» و «داریا» قزنتلری ده تحصیلین، مطبوعاتین آذربایجان دیلینده چیخماسینا، مدنی معاریف ایشلرینه قارشی چیخیردیلار [1945,12,10,81].

آ.د.ف. نین یارانماسینی ایرانین حاکیم صینیفلری و ایمپریالیست دایرلر دوشمنچیلیکله قارشیلادیلار. ایرانین 14- جو مجلسینده (03.1944- 03.1946) ایستیمارچی صینیفلری تمثیل ائدن، لاکین دایما حاکیمییت اوستونده بیربیری ایله چکیشن «اقلیت» و «اکثریت» نوماینده لری اولکده دموکراتیک حرکاتین داها دا یوکسلشی موقابیلینده بیرلشمرک و احدی جبهه ده حرکت ائتدیلر. آذربایجاندا 14- جو مجلسه سئچیلیمیش ایرتیجاعچی نوماینده لر سننتیابرین 26-دا بیر بیاننامه وئردیلر. بو بیاننامه ده آ.د.ف. نین موراجیعتنامه سینده گؤستریلن مقصدلر ایرانین کونستیتوسیا سینا ضید، غئیریقانونی و خوشاگلمز هایکوی آدلاندیریلدی [21, 82]. بیاننامه نی مجلسین «اکثریتی» و «اقلیتی» سیراسیندا اولان 11 نفر ایضالامیشدی. مجلسین «اقلیت» نوماینده لریندن رضا حکمت - سردار فاخر (شیرازدان) و «اکثریت» نوماینده لریندن جلال عبده (تهراندا)، عدلییه ناظیری و خارجی ایشلر ناظیری ده مجلسین 27 سننتیابر تاریخی ایجلاسیندا آذربایجان دموکراتلاری علنیهینه چیخیش ائتدیلر. اونلار آ.د.ف. نین مقصدیندن آذربایجانلیلارین خبری اولمادیغینی ایذیعا ائتدیلر. مجلسین «اکثریت» و «اقلیت» نوماینده لری آذربایجاندا دموکراتیک حرکاتا باشلایانلاری شیدتلی صورتده جزالاندیرماغی طلب ائتدیلر. اونلار هایکوی قوپاراراق طلب اندیردیلر: «بو اللر و دیلر کسيلمه لیدیر». رضا حکمت آذربایجان دموکراتلارینی محو ائتمگه چاغیریردی. حاکیم صینیفلرین نوماینده لری بنله بیر مؤوقعه «اکثریت» و «اقلیت» عونولارینی بیر کنار آتاراق البیر اولدولار و ایرتیجاعچی محسن صدرین حؤکومتینه (ناظیرلر شوراسینا) سس وئردیلر [باخ: 101, 83].

امریکا اینگیلیس ایمپریالیست دایرلرینین آذربایجان دموکرات حرکاتینا موناسیبتی ایلك نؤبه ده ایران حاکیم دایرلرینین عملینده اوزونو گؤستریردی. عینی زاماندا اونلار ایلك گوندن دموکراتیک حرکاتین مقصدینی تحریف ائتمگه و بو تحریفدن اوز موستلمکچیلیک سییاستلری اوچون ایستیفاده ائتمگه چالیشردیلار. ایرانین ایرتیجاعچی قزنتلریندن «نسیم صبا»، «حر»، «کشور»، «ندای عدالت»، «دیدبان» و باشقالاری آذربایجان دموکراتلارینی «تجزییه طلب» (سئپاراتیست)

آدلاندير يرديلار. ايرتيجاچي مطبوعات آ.د.ف.نن شو عارلاريني تحريف اندهرک اونلاري ايران ايستيقلاييتينه ضيد و غنيريقانوني بير ايش کيمي گؤستريرديلر.

ايرانين آزاديخاه مطبوعاتي ايرتيجاچ و ايمپئرياليسٽ دايره لرين ايفتيرالاريني ايفشا انديرديلر. «نجات ايران» قزنتي يازيردي: «آذربايجان حرکاتي آذربايجان خالقينين عومومي فيکير و ايرادهسي نتيجه سينده يار انميشدير. آذربايجانين گؤرکملی مؤحترم شخصلرينين اکثريتي بو حرکاتدا ايشتيراک اندير» [1964, 02, 0684]. «فروغ ايران»، «داريا»، «داد» و باشقا قزنتلر ده آذربايجان خالقيني بو دموکراتيک حرکاتي ايله يننه ده ايران خالقلارينين آزادليغي يولوندا قاباقچيل اولدوغونا گؤره آلفيشلايرديلار. تهراندا چيخان «نجات ايران» قزنتي يازيردي: «آذربايجاندا دموکرات فيرقه سي نين تشکيل انديلمه سي ايران خالقينين حقيقي مشروطييتي برپا ائتمک، ايران آزادليغيني اله ائتمک و اراضی بوتؤولويونو قوروماق اوچون باشلانمش حرکاتين بير دالغاسيدير» [1945, 09, 09, 84]. آزاديخاه مطبوعات و شخصلر آذربايجان خالقينين طلبلرينين ايرانين کونستيتوسياسينا موافيق، منطقي و قانوني اولدوغونو قئيد انديرديلر. «زبان» ژورنالي تهران آزاديخاهلاري نين فيکريني ايفاده اندهرک يازيردي: «بو عوصياني قانوني سايبيريق و هر جهتن اونا احترام انديریک. اولکهنين بوتون آزاديخاهلاري آذربايجان دموکراتلارينين موقدس مرامين موافيق و طرفدارديلار» [85, 1945, no 8, 30]

آذربايجان دموکرات فيرقه سي نين رهبر سياسي قوه يه چنوريلمه سي

آ.د.ف.نن موراجيعتنامه سي نشر اولان گوندن بو پارتيباني يارادانلار خالق ايجرييسنده گننیش تبليغات- تشکيلات ايشي اپارماغا باشلاديلار. بونون نتيجه سينده پارتيبا چوخ سورعتله بوي آتدي. تبريزدن گؤستریش گؤزله مهن اردبيل، اورمو و خوي ويلاتلرينده؛ آذرشهر، عجبشير، شيشوان قصبه لرینده و ديگر محاللاردا فيرقه تشکيلاتلاري باراندي و بو يئرلرده آ.د.ف.يه عوضو اولماغا آخين باشلادي.

1945 جي ايل سننتيابرين 8ده فيرقه اورقانيندا و نريلميش اعلانا گؤره سننتيابرين 13نه قدر، يعني فيرقه ياراندقدان سونرا ايلک اون گونده آ.د.ف.يه عوضو اولانلار اونو يارادانلار سیراسيندا حساب انديلديلر [باخ: 1945, 09, 08 46]. همين ايل سننتيابرين 13نه قدر تکجه تبريز شهرينده آ.د.ف.يه تقريبن 10 مين نفر عوضو ولموشدو. بوندان علاوه ا.ت.ح.نن آذربايجان ايالت تشکيلاتينين 60 مين نفر عوضو ده آ.د.ف.يه بيرلشميشدي. بنله ليکله، بو پارتيباني يارادانلارين سايب 70 مين نفری کئچدی (او مودتده آذربايجانين ويلاتلرينده آ.د.ف.يه عوضو اولانلارين سايب دا بونا علاوه انديلمه لي ايدي). بو دا آ.د.ف.نن کوتلهوي بير پارتيبا اولدوغونو گؤستريردي. او واخت آ.د.ف.نن موراجيعتنامه سي ايله تانيش اولان و اونون شو عارلاريني قبول اندن هر بير شخص (البته او غرولاردان، جاني و ايرتيجاچيلاردان باشقا) آديني پارتيبا تشکيلاتينا يازديرماقلا پارتيبايا

داخيل اولوردو. تكجه تبريز شهرينده موراجيعتنامه نشر اولونان گونون صاباحيندان, يعنى 1945 جي ايل سننتيابرين 4ده پارتيبايا گونده مين نفره ياخين عوضو يازيليردي [باخ: 50, 86].

آ.د.ف.نين يارانماسي اعلان ائديلندن آز سونرا پارتيبا داخيلينده و اولكهنين سياسي حياتيندا يئني وضعيت ياراندي. بيرينجيسي, ايران توده حيزبي نين آذربايجان ايالت تشكيلا تي نين آ.د.ف.يه بيرلشمه سي نتيجه سينده پارتيبا عوضولري سيراسيندا فهله و كندليلر سايجا چوخ بؤيوك اوستونلوك تشكيل ائتديلر. بوندان باشقا ا.ب.ح.نين ايالت تشكيلا تي نين آ.د.ف.يه بيرلشمك قراري اولدو غو حالدا آذربايجاندا آري- آريليقدا ايكي پارتيبا وار ايدي. ايكننجيسي, آ.د.ف.نين موراجيعتنامه سي پارتيبانين «قاپيلاريني» هامى نين اوزونه آچميشدي, لकिन پارتيبا عوضولرينين حقوق, وظيفه و مسوليتلري موعين ائديلمه ميشدي. بو وضعيت آ.د.ف.نين تشكيلا تاجا مؤحكلمه سينه و رهبر پارتيبا كيمي آپاريجي اولماسينا ايمكان وئر مزدي. اوچونجوسو, ايرانين ايرتجاعچي محسن صدر حؤكومتى آز ادليق قورولملي عئيهينه داها شيدتلي هوجوما حاضيرلا شيردي. بئله بير شرايطده آ.د.ف. سياسي حركت خطى نين, تشكيلا ت قورولوشونون و موباريزه اوصولار ينين موعينلا شيريلمه سينى تئزلا شديرملي ايدي.

شرايطين ايرملى سورديوو بو طلبه اويغون اولراق 1945 جي ايل سننتيابرين 13 ده تيريزده آ.د.ف.ني يارادانلارين ايلك كونفرانسي اولدو. بو كونفرانس پارتيبا ايشلرينه رهبرليك ائتمك اوچون 11 نفر دن عيبارت كوميته (موسيسلر كوميته سي) ياراتدي [باخ: 11, 76]. همين كوميته به س. ج. پيشه وري صدر و م. ع. شيبستري صدر موعاويني سئچيلدير. كونفرانس 20 گونه قدر آ.د.ف.نين بيرينجي قورولتاييني چاغيرماغي قارا آلدی.

1945 جي ايل اوكتيابرين 2- ده تبريز شهرينده آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين بيرينجي قورولتايي آچيلدي. قورولتاي عرفه سينده آ.د.ف. عوضولرينين سايي 100 مين نفره چاتميشدي [46; 04,09,1946]. پارتيبانين 38 ويلات, شهر و ماحال تشكيلا تي قورولتاي 277 نفر نومائنده سئچميشدي (237 نفره حل ائديجي و 40 نفر مشورتچي سسله). او جومله دن تبريز شهر پارتيبا تشكيلا تيندان قورولتاي 60 نفر دن چوخ نومائنده گوندريلميشدي. آ.د.ف. قورولتايي نين بيرينجي ايجلا سيندا حل ائديجي سسله 207 نفر, مشورتچي سسله 40 نفر نومائنده ايشتيراك ائديردي.

آ.د.ف.نين بيرينجي قورولتايي نين گوندرليگينه آشاغيداكي مسالهلر داخيل ائديلميشدي:

1- مرانامه نين موذاكيره سي و قبولو.

2- نيظامنامه نين موذاكيره سي و قبولو.

3- آ.د.ف.نين مركزي كوميته سي نين و مركزي تفتيش كوميسي اسي نين سئچيلمه سي.

آ.د.ف.نين بيرينجي قورولتاييندا پارتيبا مرانامه سي نين موذاكيره سي اساس يئر توتدو. موذاكيره س. ج. پيشه ورينين چيخي شي ايله باشلاندي. مرانامه ماده- ماده اوخونوب موذاكيره اولوندو.

پارتيا قورولتاييندا مرامنامەن 17 جى مادەسى نىن ايکىنچى حىصەسى - آذربايجان قىيوب قاچمىش مولکدار تورپاقلار نىن موصادىرە اولوناراق كندلپلرە وئرىلمەسى قىزغىن موباحىثە سەبب اولدو. بو مودا كىرەن نىن بىر حىصەسى قورولتاي پروتوكولوندا بئله قئىد اندىلپ:

«17 جى مادەدە چوخلو تکلپلر اندىلدى. آغايى رابط (محمد باقر رابط، تبرىزلى، كۆهنە اينقىلابچى، ضىيالى - م. چ.) 30 ايل بوندان اول دمورات فىرقەسى نىن مرامىندا تورپاقلار قىسمت ائتمك (بۆلمك - م. چ.) وار ايدى. بس ايندى نە جەتە كۆرە بو مۇوضوع قئىد اولونمايىدیر.

آغايى هاشمى (مهدى هاشمى، سارابلى، آزادىخاھ مولکدار - م. چ.) - تهرانا قاچان مالىکلر نىن املاكى نىن (مولکدار لار نىن تورپاقلار نىن - م. چ.) تقسىم اولونماسى كندچىلر آراسىندا ايختىلاف ووجودا كنىرر. ياخشىدیر بو مولکلر نىن (تورپاقلار نىن - م. چ.) گلپلر قىرقەن نىن (پارتىيان نىن - م. چ.) خرچلر نە صرف اولونسون.

آغايى سعیدى (احمد سعیدى، اورمولو ايرى مولکدار و تاجىر - م. چ.) - من اوزوم مالىکم، اورمو نومایندەسىم و قدىم دموراتلار دانام. من تورپاغىن بۆلومەسىنە كمالى مئىل ايله راضىيام. أما تصوور اندىرم كى، تهرانا اولان مالىکلر نىن املاكى نىن تقسىمى ايختىلاف نىن مئىدانان گلەسىنە سەبب اولار. تکلپ اندىرم كى، بو جور تورپاقلار نىن گلپرى ايله كشاورزى (كند تصروفاتى - م. چ.) بانكى تشكىل اولسون.

آغايى پىشەورى (س. ج. پىشەورى، آذربايجان دمورات فىرقەسى نىن صدرى - م. چ.) - ايندىكى وضعىتدە تورپاق بۆلگوسو (3) مسالەسىنى مئىدانان ائماق دوزگون دئىلدىر. بو فىكىر چوخ منطىقى و عادىلانەدیر. أما بوگونكو شرايىط اونا ايمكان وئرمیر.

بو خصوصدا بىر نچە نفر صۇحبت ائتمك اىستەدى. قارار آليندى تورپاق بۆلگوسو مسالەسى قالسىن و تکلپلرە رياست هئىياتى باخدىقدان سونرا تصویب و يارد اندىلمەسى مرامنامە عىلوه اولونسون... بو بارەدە اولان بحتلر گون اورتادان سونراكى ايجلاسا قالدى»، [43، ايش 29، 10].

1945 جى ايل اوكتابرىن 3 دە قورولتاي نىن 4 جو ايجلاسىندا «17 جى مادە (4) اكثرىتله تصویب اندىلدى» [43، ايش 29، 11]. قورولتاي نىن بو قارارى موترقى بىر ايش ايدى. او، كندلى يە گۆستىرىدى كى، اونا تورپاق پولسوز و عوضىز وئرىلمەلیدیر. بو قارار كنددە مولکدار - كندلى موناسىبىتىنە آغىر ضربه ايدى. او، مولکدار تورپاقلار نىن توخونولمازلىغى فىكىرىنى پوچا چىخارتدى. عىنى زاماندا كندلى حرکاتىنى داها دا اينقىلابىلشدىردى. بونولا ياناشى بو قارار محدود ايدى. قورولتاي نىن مودا كىرەسى و تركىبى گۆستىرىدى كى، پارتىيا حرکاتتا طرفدار اولان مولکدار نومایندەلر نىن دە اوز سىرالارىنا قبول اندىگى بىر شرايىطدە او، تورپاق مسالەسىندە كۆكلو قارار ايرملى سورە بىلمزدى.

آ.د.ف. نىن بىرىنچى قورولتاي نىندا آيرى - آيرى مادەلر نىن مودا كىرەسىندە سونرا مرامنامە بوتۆلوكدە سەسە قىيولدى و يىكدىللىكلە قبول اولوندو. بوتون نومایندەلر اونو تصویب اندىلر.

قورولتاي مرامنامه بارمه وئرلين تكليفلره ده باخدي و قبول ائتدي. او جوملهدن ايستيبداد علامتي اولان هنيكللرين بيخيلماسي، پارتيبانين بوتون ايشلرينين آذربايجان ديئينده اولماسي و سايره تكليفلري گؤسترملك اولار [باخ، 43: ايش 29، 11-12].

آذربايجان دموكرات فيرقهسي نين نيظامنامهسي ده موداكيرلردن سونرا 1945 جي ايل اوكتيابرين 4 ده قورولتاي طرفيندن قبول ائديلدی.

1945 جي ايل اوكتيابرين 4 ده پارتيبا قورولتاي نين آلتينجي ايجلاسيدا آچيق سس وئرمه يولو ايله آذربايجان دموكرات فيرقهسي نين مركزي كوميتهسي و مركزي تفتيش كوميسيياسي سئچيلدي. قورولتاي آ.د.ف. نين مركزي كوميتهسي نه 42 نفر (5) و آ.د.ف. نين مركزي تفتيش كوميسيياسي نه 12 نفر عوضو سئچدي (6).

آد-ف. نين بيرينجي قورولتايندا پارتيبانين تاكتيكاسي دا موداكيره اولونموش و موافيق قرار قبول ائيلميشدير. قورولتاي بير داها تصديق ائتدي كي، آد-ف. نين ايرانين آزاديخواه تشكىلاتلاري و پارتيبالاري ايله دوستلوق علاقه سي داوام ائتديريله جكدير [باخ، 43:، ايش 29، 131]. آد-ف. نين قورولتايي آذربايجاندا كندليلرله مولكدارلار آراسيندا سازيش لازيم اولدوغونو گؤسترملك كندلرده باش وئرن اوزباشيناليغي بيسله دي. آد-ف. قورولتايدا اعلان ائتدي كي، خالقين آساييشي نين مؤحكملر طرفداريدير و دينجلىگي پوزانلارلا موباريزه آپاراجاقدير (باخ، 43:، ايش 29، 13). بو تاكتيكا پارتيبايا گله جك موباريزه حاضيرلاشماغا ايمكان ياراديردي. بونا گؤره ده چوخ دوزگون ايدي. پارتيبا قورولتايي نين قبول ائتديگي قرارين بيرينده ديئيليردي: «... تئهرانا اعتراض تئلقرامي گؤندرمك و تئهران حؤكومتني نين (ايران حؤكومتني نين-م. چ.) ايرتيجاچي ايشلرينه اعتراض ائتمك قورولتاي طرفيندن تصويب اولمادي. اونا گؤره كي، بو واختا قدر تئهران بو كييمي ايشلره بيقئيد قالميشدير» [43، ايش 29، 13]. قورولتاينين يئريتديگي بو تاكتيكا تامامله يئني و اينقيلابي تاكتيكا ايدي.

آد-ف. نين بيرينجي قورولتايي خالقين و دموكراتيك دايره لرين ديقتيني اوزونه جلب ائتميشدي. ايران شهرلريندن و آذربايجاندا پارتيبا تشكىلاتلاريندان، انلجه ده خالق طرفيندن قورولتايا گؤندريلن «... تبريك تئلقراملاريني و مکتوبلاري ايمضا ائندلرين سايب اون مين نفردن چوخ ايدي» [74، 86]. آد-ف. نين اوچ گون داوام ائدن بيرينجي قورولتايي 1945-جي ايل اوكتيابرين 4-ده اوز ايشيني موقفيتله قورتاردی.

آد-ف. نين بيرينجي قورولتايي نين آذربايجاندا ميلي آزادليق و دموكراتيك حرکات تاريخينده چوخ بؤيوك اهميتي وار ايدي. قورولتاي آد-ف. نين مرامنامه سيني و نيظامنامه سيني قبول ائده رك ايجتيماعى حياتين بوتون ساحه لري اوزره پارتيبانين حرکات خطيني و تشكىلات قورولوشونو مو عين ائتدي. قورولتاي پارتيبانين رهبر اورقانلاريني سئچدي. نهايت قورولتاين كنجيريلمه سي ايله ايران توده پارتيبا سي نين آذربايجان تشكىلاتي نين آد-ف. يه بيرلشمه سي باشا چاتدي. بنله ليكله، قورولتاي آد-ف. نين آذربايجاندا ميلي آزادليق حرکاتينا رهبرليک ائده جك ينگانه صلاحيتلي تشكىلات و سيياسي مركز كييمي رسميلشديردي.

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين مرانامه سي ايرانين و آذربايجانين ايقتيصادي، ايجتيماعي و ميلي خصوصتلىرىنى، تاريخي شرايطي نظره آلاق پارتىيانين ان ياخين وظيفه لريني موعين ائتميشدير.

مرانامه ده بئىنخالق شرايطه قىيتم وئربله رك گؤستريليردي كي، كؤهنلميش و چوروموش ايجتيماعي قورولوشون محو اولماسي دؤورو گكليب چاتميشدير. دموكراتيک قوه لرین فاشيست آلمانىيىسي اوزرينده غلبه چالماسي شرق خالقلارينين دا آزادلىق و دموكراتيک دؤولت حاقينداكي اوميدلريني گؤجلنديردى. مرانامه ده دئيبيليردي: « ايندي ده ايراندا حقيقي آزادلىق، ايستيقلال و دموكراتيک اوصول-ايداره ياراتماق آذربايجان خالقلارينين عالي هدفيدير» [87، 31]. آد-نن مرانامه سينده ايرتيجاع و ايمپرياليزم اسارتيندن خيلاص اولماق اوچون اولكه نين سىياسى، ايقتيصادى و مدني حياتيني زامانين طلبينه گؤره قورماق، كؤهنه ايجتيماعي موناسيبتلري كؤكوندن دگيشمك طلب اولونوردو. مرانامه ده گؤستريليردي كي، ايرتيجاع مملكتيميزي نوح اياميدان قالما وضعيته ساخلاماغا جهد ائدير. مورتجع عونسورلر خالقا هوجوما كنجيب اونون دموكراتيک حركاتيني بوغماقدادير لار. « بو مورتجع سىياست علنيهينه جیدن عوصيان ائديلمه ليدير» [87، 8].

آد-نن مرانامه سينده گؤستريليردي كي، ايستيباددين دنوريلمه سيندن 4 ايل كنجمه سینه باخماياراق آذربايجان، كورد و باشقا خالقلارا اولونان شيدتلي ميلي ظولم، يننه ده داوام ائدير. سونرا مرانامه ده دئيبيليردي: « بيز حياتيميزي حقيقي دموكراتيک اوصول داخيلينده آزاد ياشاماق اساسي اوزره قورمالىيق» [87، 8].

پارتىيا مرانامه سينده بئىنخالق وضعيتين ياراتديغي فورستدن ايستيفاده ائتمگه چاغيريردي. بونون اوچون طبقة، صينيف، ميلت و ديل ايريليجيني نظره آلماياراق دموكراتىيا و آزادلىق ايدنلالاري اوغروندا بوتون وطنداشلارين بيرلشمه سي و هر جور موباريزه يه حاضر اولماسي ضروري سايبيليردي. بو تاكتيكا ميلي آزادلىق و دموكراتىيا اوغروندا موباريزه ده داها گنئيش ايجتيماعي قوه لري بيرلشديرمگي و آذربايجاندا ايران حؤكومتى نين ايستيناد ائده بيله جگي قوه لري اونون اليندن آلماعي نظرده توتوردو.

آد-نن مرانامه سينده ايرانين اراضى بوتؤولوگونو و ايستيقلاليتيني مودافيعه ائتمكله برابر، آذربايجانين سىياسى و ميلي ترقى سيني سورعتلنديرمك مقصدي ايله ايالت و شهر انجومنلري سؤچكيسينه يوبانمادان باشلانماسي، آذربايجاندا ايران داخيلينده محلي موختارىت و اوز حياتيني ايسته ديگي كيمي قورماق اوچون گنئيش حوققلار وئريلمه سي طلب ائديليردي [87، 10]. پارتىيا مرانامه سينده گؤستريليردي كي، خالقا گنئيش دموكراتيک آزادلىقلار وئريلمه لي و مونتىبيلر حاكيمىيتى محو ائديلمه ليدير. مرانامه نين 6-جي ماده سينده دئيبيليردي: « عومومي سس وئرمه يولو ايله حقيقي خالق دموكراتيک دؤولتي يارادىماليدير» [87، 10]. آد-نن مرانامه سينده ايقتيصادىيات ساحه سينده دؤورونو كنجيريب چوروموش ايقتيصادى اوصولون موعاصير و عالي ايقتيصادي-ايجتيماعي قورولوشلا عوض اولونماسي طلب اولونوردو. پارتىيا مرانامه سي آذربايجاندا ايقتيصادىيات، صحىيه، مدنيت، مطبوعات، محكمه ايشلري و باشقا ساحلرده خالق كوتله لرينين خنيرينه اساسلي دموكراتيک اىصلاحات حياتا كنجيريلمه سيني بير وظيفه اولاراق قارشىيا قويوردو. عئىنى زاماندا بو اىصلاحاتين كونكرئت يوللاري گؤستريليردي. مرانامه يه پارتىيانين ايلك موراجيعتنامه سينده (3.دوققوز. 1945) كندلير اوچون ايره لي سورولموش بوتون طلبلر، او جومله دن: كندليرين تورپاقلاتا مين اولونماسي داخيل ائدلميشدي. مرانامه ده فهملرين

طلب‌برینه خصوصى و گڻنیش یئر وئرلیمیشدی. آدف بوتون اولکه ده 8 ساعاتلیق ایش گونو تطبیق اولونماسینی، موترقی امک و ایجتیماعی سیغورتا قانونلاری وئرلیمه سینی و فهله لرین دیگر سوسیال-ایقتیصادی احتیاجلارینین تامین اولونماسینی طلب ائدیردی [87، 13]. مرامنامه ده آذربایجاندا ماعاریف و مدنیتین آذربایجان دیلینده هر طرفلی اینکیشاف ائتدیریلمه سی خصوصى قنید اولونموشدور.

1945-جی ایلین یابیندا ایراندا قارا گوروهجو ایرتیجاع دیکتاتوراسی باش قالدیردی. بنله بیر شرایطه آدف ایرانین دموکراتیک قوه لرینی آشاغیدان خالق حاکیمیتی یاراتماق و میلی مساله ده اینقیلابی پروقراملا چیخیش ائتمک یولونو ایرملی سوردو. آدف- نین بو حرکت خطی داهی لنینین « بیز سوسیالیزم او غروندا اینقیلابی مبارزه نی، میلی مساله ده اینقیلابی پروقرام ایله علاقه‌لندیرمه لی‌بیک» [88، 68] تعلیمینه اساسلانیردی. میلی مساله باره ده آدف- نین مرامنامه سینده دئییلیردی: « ایران مملکتی داخیلینده یاشایان هر بیر میلتن موختاریتی و اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقو ایالت و ویلایت انجوملری واسیطه سی ایله تامین اندیلیمه لیدیر» [87، 19]. بنله لیکله، آدف ایرانین دؤولت قورولوشونو اینقیلابی و دموکراتیک اساسدا یئنین تشکیل ائتمگی ایره لی سوروردو.

آدف میلی پروقرامینی حاضیر لایارکن مارکسیزم-لنینیزم تعلیمی نین « میلی مساله و میلی آزادلیق حرکتی فهله صینفی نین اینقیلابی حرکتی نین عومومی منافعیینه تابع اولمالیدیر» پرینسیپینی اله رهبر توتوردو. بونا اساسن ده آدف آذربایجان میلتن و ایران دؤولتی داخیلینده موختاریت و گڻنیش حوقوقلار طلب ائدی، آذربایجاندا خالق حاکیمیتی یارادیلماسی ضرورتینی ایرملی سورور، ایلك نؤبه ده فهله و کندیلیرین منافعیینه مودافیعه ائدی، آذربایجان میلتنه اولونان شیدتلی میلی ظولمون تامامیله آرادان قالدیریلماسی و ایراندا دموکراتیک قورولوش یارانماسی او غروندا مبارزه آپاریردی. اونا گوره ده آدف ایراندا میلی مساله، او جومله دن آذربایجان میلی نین آزادلیق حرکتینی ایران دؤولتی داخیلینده کی پروبلئم حساب ائدی و بو مسالهنی ایران داخیلینده حل ائتمک سییاستینی یورودوردو. آدف طرفیندن میلی مسالهنین بو جور قوبولماسی چوخ دوغرو ایدی و میلی آزادلیق او غروندا مبارزه یه دها چوخ صینیف و طبقه‌ری جلب ائتمگه ایمکان وئریردی.

آدف خالق حاکیمیتی قورماق خاطرینه آذربایجاندا موختلیف صینیف و طبقه لر آراسیندا باش وئرن ایختیلافلاری سازیش و قانون واسیطه سی ایله حل ائتمگی ایره لی سوروردو. آدف صینفی مبارزه نین واختسیز و حاضیرلیقسیز کسکینلشمه‌سی علیهینه چیخیردی. عینی زاماندا آدف قطعی بیلدیریردی: « بیز، هرگیز میلتمیزین اکثریتینی تشکیل ائدن زحمتکنش‌لری اونودا بیلیم‌ریک. اونلارین منافعیینه دها دوزگون بیر صورتده تامین ائتمک اوچوندور کی، بیز میلی ترقی و دموکراتیک بیر رژیم یاراتماق شو عاری ایله چالیشیریق» [46، 30، خ 1945].

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین نیظامنامه سی و احد و مرکز لشمیش پارتییا تشکیلاتی نین اساسینی موعین ائدی. نیظامنامه دموکراتیک مرکزیت پرینسیپینه اساسلانراق پارتییا داخیلینده تشکیلات، ایراده و اینتیظام بیلیم‌ریکی یاراتماغا خدمت ائدی. نیظامنامه اوزره آدف تشکیلاتلاریندا آشاغیدان یوخاری واختاشیری اولراق حسابات و سچکیلر کچیریلیم‌سی نظرده توتولوردو. نیظامنامه ده گؤستریلیردی کی، پارتییا نین اساسی ایلك پارتییا تشکیلاتلاریندان عیبارتدیر. آدف نیظامنامه سینده پارتییا قبول مساله‌سینه چوخ جیدی یاناشیلیردی. گؤستریلیردی:

(آ) پارتییانین مرامنامه سینی قبول اندیب، نیظامنامه سینه تابع اولانلار؛

(ب) آزی 20 یاشا مالیک اولانلار؛

(و) پارتییانین ایلك تشکیلاتلارینین بیرینده آردیجیل ایشتیراک ائدن و پارتییا مسؤلیتی داشییانلار پارتییا قبول اولونا بیلرلر [7، 87].

نیظامنامه پارتییا عوضوندن پارتییا طرفیندن وئرلن تاپشیریقلاری پیرینه یئتیرمگی، هر آیی عوضولوک حاقی وئرمگی طلب اندیردی [باخ 87: 2-3]. آدف نیظامنامه سینده پارتییا عوضولری نین حوقوقو محدود ایدی. بیر سیرا حاللاردا مرکزیتده اوستولوک وئرلیردی. بوتون بونلاری آدف- نین صیغی ترکیبی نین موختلیفلیگی، میلی-آزادلیق حرکاتی نین حل اندیجی موباریزه عرفه سینده اولماسی و پارتییانی ابرتجاج اگنتلریندن قوروماق ضرورتی ایله ایضاح ائتمک اولاردی.

قورولتایدان سونرا آدف بیرینجی نؤبه ده اوزونون ایلك پارتییا تشکیلاتلارینی یاراتدی. پارتییا عوضولری بو تشکیلاتلاردا بیرلشدیلر. آدف داھی لئنینین پارتییا تشکیلاتی حاقیندا تعلیمه اوغون اولاراق فابریک-ز اوولاردا، دمیریول قوشاقلاریندا و دیگر ایش یئرلرینده ایلك پارتییا تشکیلاتلاری یارناماسینا داها بویوک اهمیت وئریدی. آدف- نین تشکیلاتلاری یئنی عوضولری نیظامنامه یه اساسن، ایلك پارتییا تشکیلاتلاری و محلی کومیته لرین تصدیقی ایله قبول ائتمگه باشلادی. 1945- جی ایل نوپارین اوللرینه قدر آدف- نین بوتون تشکیلاتلاریندا پارتییا کونفرانسلاری کئچیریلدی. بو پارتییا سئچکیلرینه قدر آدف- نین اردبیل، اورمو و مرند ویلایت کومیته لرینده ایری مولکدارلار و ایری تاجیرلر اکثریت تشکیل اندیردیلر. اولار پارتییانین سیاسی و تشکیلات ایشلرینی اوز منافعلرینه اوغونلاشدیرماغا چالیشیردیلر. آدف- نین تبریز تشکیلاتی دا شهر کومیته سی نین نظارتیندن چیخماق تهلوکه سینه دوشموشدو. آدف- نین مرکزی کومیته سی و ویلایت کونفرانسلاری بو وضعیتین قارشیسینی آلدیلر. تبریز شهر کومیته سینه، ویلایت و ماحال پارتییا کومیته لرینه آدف- نین مرامنامه سینی، میلی آزادلیق حرکاتی نین اینقیلابی پرینسیپلرینی آردیجیل اولاراق گؤزله ین شخصلر سئچیدیلر.

آدف یارانانا قدر اولان 40 ایل عرضینده آذربایجان ایکی دفعه اینقیلابی حرکاتین موهوم مرکزینده چئوریلیمیشدی. بو مودتده ایران سوسیال-دموکرات پارتییا سی (1905-1912)، آذربایجان دموکرات فیرقه سی (1917-1920)، ایران کومونیست فیرقه سی (1920-1939) و خصوصیه 1941 - 1945- جی ایلرده ایران خالق پارتییا سی آذربایجاندا کوتلهلر آراسیندا بویوک تبلیغات، تشویقات ایشی آپارمیش، اینقیلابی کادرلار حاضیرلامیش و خالقین آزادلیق اوغروندا موباریزه سینی تشکیل ائتمیشدی. بوتون بونلارا گوره آدف یاراناندان سونرا سیاسی، تشکیلاتی و اینقیلابی یئتکینلیک و اینکیشاف مرحلهلرینی چوخ بویوک سورعتله کئچدی. آدف یاراناندان آز سونرا اونون قارشیسیندا آذربایجاندا میلی آزادلیق و دموکراتییا حرکاتینا رهبرلیک ائتمک کیمی موهوم وظیفه دوروردو. آدف بو وظیفه نی حیاتا کئچیرمگه سوو. ایکپ- نین، دیگر کومونیست و فهله پارتییا لارینین اینقیلابی ایش تجروبه لریندن گئنیش ایستیفاده اندیردی. آدف موباریزه نین باش خطی کیمی ایران داخیلینده آذربایجانا موختاریت وئرلیمه سینی، اولکه ده حقیقی خالق دموکراتیک دؤولتی یارادیلیماسینی، ایالت و ویلایت انجومنلرین تشکیل اولونماسینی اوزونون تاخیره سالینماز وظیفه لریندن حئساب اندیردی. حرکاتین بو باش خطی نین

دوزگونلوگونو، خالقین و اولکه نین منافعینه خیدمت انتدیگینی ایران خالقلاری و ایرانین آزادیخواه دایره لری ده تصدیق اندیردیله. آذربایجان خالقی آدف- نین بو باش خطی نین حیاتا کئچیریلمه سی اوچون میلی آزادلیق مباریزه سینده فعال صورتده ایشتریک اندیردی. پارتییا مباریزه نین باش خطینده آگیتیلره یول وئرمیردی. بعضیلری آدف داخیلینده و اوندان خاریجده موختاریت و آذربایجان دیلی مساله سنندن صرف نظر اولونماسینی و مدنی ایختیارلا کیفیتلنمگی تکلیف اندیردیله. بعضیلری ده بوتون تورپاقلارین بؤلونمه سینی و سرمایدارلارین لغو اولونماسینی تکلیف اندیردیله. آدف بو ساغ و سول تمایوللره قارشی قطعی مباریزه آپاریردی. پارتیانین اورقانی باش خطی مودافیعه انده رک یازیردی: « شوعارلاری ایصلاح ائتمک مومکوندور، لاکین اونلارین اساسینی و پرینسیپینی دگیشمک اولماز» [46، 28.1، خ، 1945].

آدف باش خطین حیاتا کئچیریلمه سی تاکتیکاسینی دا موعین ائتمیشدی. پارتییا مرانامه سینده دئییلیردی: « بیز وطنیمیزین طالع و موقدراتینی اؤز گوجوموز و ایراده میزله تعیین ائتمه لی بیک» [87، 8]. دئمه لی، آذربایجان خالقی ایران حؤکومتیندن ایجازه گؤزله مه دن، اؤز قوه سی و قراری ایله آذربایجاندا میلی و دموکراتیک قورولوش یاراتمالی ایدی. آدف چوخ آیدین و قطعی بیلدیریردی: « بیز میلی آزادلیغی تامین ائتمک اوچون هر کسدن فداکارلیق طلب اندیریک. بیز آرایا چیخان ایختیلافلاری سازیش یولو ایله حل ائتمگی جیدی و لازیملی بیر موضوع بیلیریک. مباریزه لازیمدیر. لاکین او، میلی آزادلیق و وطنین ترقی سی یولوندا آپاریلما لیدیر» [46، 18.1، خ، 1945]. آدف بو تاکتیکاسی ایله ایران حؤکومتی نین صنیفلر آراسیندا توقوشما یاراتماق پلانی پیوزدو و میلی آزادلیق اوغروندا مباریزه ده داها چوخ طبقه لری بیرلشدیرمگه موفق اولدو.

آدف خالق کوتله لرینی دموکراتیک چنوریلشین ضروری اولدوغونا اینانیردی. آذربایجان خالقی نین طلب لری پارتیانین ایلك موراجیعتنامه سی، مرانامه سی، آذربایجان خالق کونفرئسی نین قرارلاری و بیاننامه سی ایله خالقا چاتدیریلیمیشدی. آدف بو سندلری ایران شاهینا، ایران مجلسینه و ایران حؤکومتینه گؤندرمیش، انلجه ده آیش، اینگیلتره، س.س.ر. و فرانسا دؤولت لرینه ده چاتدیریمیشدی.

بو سندلرله یاخیندان تانیش اولدوقدان سونرا ایرانین آزادیخواه مطبوعاتی یازیردی: آذربایجان خالقی نین طلب لری ایران کونستیتوسیاسینا اویغون و قانونیدیر. آذربایجان خالقی ایرانین حیاتا کئچیریلمه ین مشروطه اصول-ایداره سینی احیا ائتمک اوچون عملده مباریزه یه باشلامیشدیر [84، 5، 1945]. تنهراندا نشر اولونان «داد» قزنتی افکاری عومومی آیدینان حؤکومتدن طلب اندیردی: «...دموکرات فیرقه سی نین قانونی طلبلرینه قولاق آسین» [89، 21، اون بیر. 1945]. لاکین ایران مجلسی و ایران حؤکومتی آذربایجان خالقی نین طلبلرینی ائشیتمه دی. م. صدر حؤکومتی ایالت و ویلایت انجمنلرینین تشکیل اولونمایاجیغینی دا رسمی صورتده اعلان ائتدی. ایرانین اون دؤرد مجلسی ایسه ایران کونستیتوسیاسی نین ضیدینه اولاراق اون بئشینجی مجلس سئچکیلرینین تاخیره سالینماسی حاقیندا 1945-جی ایل اوکتوبرین 11-ده قرار چیخارتدی. آدف یاراندیغی گوندن ایران حؤکومتی آذربایجاندا ایرتیجاعچیلاری بیرلشدیرمگه داها چوخ سی گؤستردی. حؤکومت اورمو شهرینده انله بیر دموکرات فیرقه سی یاراتماق ایسته بیردی کی، او، تبریزده کی سیاسی مرکزه تابع اولماسین و موختاریت. آذربایجان دیلینده ماعاریف و مدنیت طلبلری ایله چیخیش ائتمه سین. حؤکومت آدف علئیهینه گیزلی تئلقرام ایضالاداراق لوندونا خاریجی ایشلر نازیرلری شوراسینا گؤندرمکله ده تفریقه ایشی آپاریردی.

ایران حکومتی نین آذربایجاندا دموکراتیک حرکات علییهینه گۆردویو ایشلرده بیر سیرا ایرتیجاچی مولکدار، تاجیر و قوللوقچو گیزلی شکیلده ایشتیراک اندیردی. حکومت چوخلو میقدار ارزاقی آذربایجاندا داشیداراق بورادا صونعی قحطلیک یارتماغا چالیشیردی. آذربایجان تاجیرلرینین 15 میلیون تومنه یاخین پولونو تهران بانکلارینا کۆچوره رک آذربایجان تیجار تینده بویوک چتیللیک یاراتدی. آذربایجان دموکرات فیرقه سی یاراناندان آز سونرا ایران حکومتی ماراغا (10.1) خ . 1945-جی ایل) و اردبیل (2.خ.1945. -جی ایل) شهرلرینده حربی وضعیت اعلان ائتدی. ماراгада پارتیانیین فعال عوضو و شهر ایداره سی نین ریسی محمد حوسین راهور تئورور نتیجه سینده اولدورولدو. آذربایجان خالقی نین دفعه لرله اعتبارضینا باخمایارق، 1945-جی ایل سننتیابرین 12-ده قاتی ایرتیجاچی س. م. فروخ آذربایجانا والی تعیین اندیلدی. همین گونلر حکومت باشچیسینی نین، حربی نازییرین و ایران قوشونو باش قرارگاهی ریسی نین ایش-تیریکی ایله اولان ایجلاس آدف- نین کومیته عوضولرینین تیریزده حبس اندیلمه سینی، گیزلی و تعجیلی تهرانا آپاریلماسینی قرارا آدی [باخ : 90، 1967، № 719، 13-12]. بو باره ده حکومتین آذربایجانداکی دیویزییا کوماندانلیغینا خصوصی امر ده وئریلدی. حکومت شاهسون ائلی نین بعضی ایرتیجاچی باشچیلارینی دا دموکراتلارلا ووروشماق اوچون سیلاخلاندیردی. م. صدر و بیر. حکیمی حکومتلری ایرتیجاچی مولکدارلاری سیلاخلاندیردی. اونلار بو مولکدارلارین غیری-قانونی ایستکلرینی پئرینه یئتیرمک اوچون ژاندارملارا گنیش ایختیارات وئردیلر. ایرتیجاچی مولکدارلار و ژاندارملار کندیلرین اوزرینه هوجوما کئچدیلر. بو حاقد « آذربایجان» قزنتی یازیردی: « ایندی اولکه میزده هنج کس اوچون امنیت بوخدور. دؤلت سیلاحی ایله تهپیز اولونان ژاندارملار اوزلرینی کندلرده مطلق حاکیم بیلیر. آزادیخاه و فیرقه عوضو اولدوغو اوچون کندلی نین گوزونو چیخاریر، باشینی کسیر، دریبسنی سویور، دوداغینی کسیر، اوکوزونو، اینگینی آپاریر، غارت اندیرلر» [1. 1945. 16، 146]. حکومت بو یوللا کندیلری عوصیانا تحریک ائتمک ایسته بیر، بو یوللا اوزونه بهانه حاضیرلایردی. لاکین آدف کندیلرین واختسیز چیخیشینا، ایمکان وئرمه دی، خالقی، او جومله دن کندیلری قطعی موباریزه اوچون موتشکیلیگه چاغیردی. او، ژاندارملارین جینایتلری حاقیندا کندیلرین شیکایتلرینی واختلی- واختیندا عدلییه اورقانلارینا و مطبوعات و اسیطه سیله خالقا چاتدیریردی. آدف حکومت مأمورلارینین کندلرده توره تدیکلری فاجیعه لر حاقیندا سونوجو دفعه 1945-جی ایل نوایبرین بیرینجی یاریبسندا بویوک دؤلتلرین تیریزده اولان نوماینده لرینه و ایران حکومتی نین سلاحبیتلی ایداره لرینه آچیق مکتوب گؤندریدی. آدف جینایتکارلارلا موباریزه ایله یاناشی کندلرده پارتییا تشکیلاتلارینی دا مؤحکمندییردی.

بو زمان آذربایجان خالقی یقین ائتمیشدی کی، ایران دؤلتی اونا آزادلیق و موختاریت وئرمیه جکدیر. میلی آزادلیق و دموکراتیک قورولوشو خالق اوزو یاراتمالیدیر. ایران حکومتی آذربایجاندا خالق حرکاتی نین قارشیسینی آلا بیلیردی. او گونلر « آذربایجان» قزنتی یازیردی: « مرکزی حکومت مملکتی صلوح و آسایش یولو ایله ایداره ائتمگه قادیر دئییلدیر» [46، 26. اون. 19451. ایران حکومتی تهراندان آذربایجان خالقی علییهینه بویوک قوشون حیصه سی گؤندرمگه حاضیرلاشیردی.

آدڻن خالق حاڪميتي اوغروندا سياسي و

سيلاحي موباريزه يه رهبرليگي

ايران حؤكومتى ايله آذربايجان اهايسي آراسيندا موناسيبت سون درجه كسكىنلشديگي بير واخت-دا 1945-جي ايل نويابرين 8-ده (1324-جو ايل آبان آبي نين 17-د) تبريز شهرينده آذربايجان دموكرات فيرقه سي مركزي كوميته سي نين ايكنجي گننيس پلنومو اولدو. پلنومدا آدڻ مڪ-نين صدري س. ج. پيشهورى « عومومى سياسي وضعيت و پارتيانين گونده ليك شو عار لاري» حاقيندا معروضه انئدي. پلنومدا ايالت و ويلايت انجمنلري، ايران مجلسينه سچكيلر و پارتيبا تشكيلاتلارينين وضعيتي باره ده ده معروضه لر انديليدي آدڻ مڪ-نين ايكنجي پلنومو قرارلارينين، خصوصيه «عومومى سياسي وضعيت و فيرقه نين گونده ليك شو عار لاري» حاقيندا قرارين آذربايجاندا ميلي آذادليق و دموكراتيک حرکات تاريخينده بؤيوک اينقيلابي اهميتي اولموشدور. همين قرارين اوچونجو ماده سينده دئييليردي: «ايالت و ويلايت انجمنلارينين سچكي سيني خالقين اؤز گوجو ايله باشلاماق لوزومونو قئيد انديب، كوميته (آدڻ-نين مركزي كوميته سي-م. چ.) ياخين بير زاماندا بوتون آذربايجان خالقي طرفيندن سچيلن نوماينده لردن بؤيوک بير كونفرانس تشكيل انتمه ليدير.» گؤستريلن قرارين آلتينجي ماده سينده ايسه دئييليردي: «كندلرده قانونسوز اولاراق كندليلره هوجوم اندن ژاندارملارين قاباغي جاماعاتين قوه سي ايله آلتينسين» [75، 292]. آيدين ايدى كي، خالق ژاندارملارين قارشيسيني سيلاحلا آماق ايسنه ديگه ژاندارملارلا، ايرتيجاچي مولكدارلارلا و ايران قوشونلاري ايله ووروشمالي اولاجاقدى و حاديهلرين گنديشي خالقين عومومى سيلاحي موباريزه سينه چاتاجاقدى. بو قرارين آراسيندا جيدي تشكيلات تدبيرلري دورموشدو. مركزي كوميته نين پلنومو عرفه سينده آدڻ حتا چوخ گيزلي شكيلده، كچيك ده اولسا سيلاحي دسته لر ياراتميش و خالقين سيلاحي عوصيانيني تشكيل انتمك اوچون چوخ ديقتلي پلان حاضيرلاميشدي [باخ 91، 3-1؛ و 46، 31.1.1946]. آدڻ مڪ-نين 8-9 نويابر تاريخي پلنومو ويلايتلرده پارتيبا تشكيلاتلارينين مؤحكملنديريلمه سينه ده گؤستريش وئردى. پارتيانين اورقاني مركزي كوميته نين پلنومونون قرارلاريني ايضاح انده رك يازيردي: «قورولوش دؤورو خاتيمه تاپيب، گننيس تبليغات و عمل دؤورو باشلاميشدير بو گوندن اعتبارن پارتيبا سياسي قودرت كسب انتمك يولوندا موباريزه اندير» [46، 2-11. 1945]. آدڻ بو مقصدينه اينقيلابي چئوريليش واسيطه سي ايله چاتماق ايسته بيردي. بو زمان آدڻ فهله لرين، كندليلرين، عوموميله خالقين بؤيوک اكثرينيني اؤز رهبرليگي آلتينا آماقلا آرتيق حقيقي سياسي قوه يه چئوريلميشدي.

داهي لئنين يازميشدير كي، «اينقيلابي شرايط اولمادان اينقيلاب مومكون دئييلدير. هئچ ده، هر بير اينقيلابي شرايط اينقيلابلا نتيجهلنمير» [92، 239]. و. ا. لئنين طرفيندن اينقيلابي شرايطين موعين انديلميش باشليجا علامتلري 1945-جي ايلين سونوندا آذربايجاندا اؤزونو گؤستر ميشدير: ايرانين حاكيم صينيفلري آذربايجان اهايسي اوزرينده اؤز حؤكمرانليقلاريني اولدوغو كيمي ساخاليا بيلميرديلر. اونلار سيلاحا ال اتميشديلر. آذربايجان خالقي ايرتيجاچين حاكميتي آلتيندا ياشاماق ايستمه ديگي كيمي ايرانين ايسيتيمارچي حاكيم صينيفلري ده اولكه ني كؤهنه اوصولا ايداره انده بيلميرديلر. خالقين گننيس كوتلهلارينين ايتيصادى-اجتماعى وضعيتي چوخ-چوخ پيسلشميشدي. ايرتيجاچين ظولمو دؤزولمز اولموشدو. بوتون بو وضعيت آذربايجان اهايسي نين بؤيوک اكثر بيتينده، خصوصيله زحمتكش كوتله لرده بؤيوک اينقيلابي فعالليق ياراتميشدي.

معلومات دور کي، هر بير اينفيلابين باشليجا مسالهي حاکيميت مسالهي دير. علمي کومونيزم مين بانيلري ک. مارکس و ف. انگلس حاکيميت اوغروندا موباريزه ده سيلاحي عوصيانين پرولتارياتين ان يوکسک موباريزه فورماسي اولدوغونو گؤستر ميشلر.

آدف خالقين سيلاحي موباريزه سيني تشکيل انتمکده مارکسيزم-لننينيزم تعليميني و سوو. ايکپ-نين اينفيلابي ايش تجروبه سيني ميلي آزادليق حرکاتينا باجاريقا تطبيق ائتميشدير. بؤيوک اوکتياير سوسياليست اينفيلابي گونلرينده. لننين يازيردي: «عوصيان موفقيتلي اولماق اوچون، سوي-قصده دنئيل، پارتيايا دنئيل، قاباقجيل صينفه آرخالانماليدير. بو بيرينجيسي. عوصيان، خالقين اينفيلابي يوکسليشينه آرخالانماليدير. بو ايکينجيسي. عوصيان، بؤيوکمه اولان اينفيلابين تاريخينده انله بير دؤنوش نؤقطة سینه آرخالانماليدير کي، بو زمان خالقين اؤن سیرالاريندا ان بؤيوک فعالليق اولسون، دوشمن سیرالاريندا و اينفيلابين ضعيف، ياريمچيق، قطعيت سيز دوستلارينين سیرالاريندا ترددود ان گوجلو اولسون. بو اوچونجوسو (93، 274-275). آذربايجاندا اينفيلابي حرکات ميلي آزادليق و دموکراتيک خاراكتير داشيديغيندان آدف سيلاحي عوصيانين حاضيرلاياندا قاباقجيل صينيف عوضينه خالقا آرخالاندي. پارتيا عوموم-خالقي، اونون ايراده و قوه سيني آزادليق بولوندا قطعي ووروش اوچون تشکيل ائتدي. آذربايجاندا سيلاحي عوصيان گونلري پارتيانين اورقاني يازيردي: «بيزيم تکيه ميز فيرقه تشکيلاتينا دنئيلدير، (بیز) خالقا و عوموميلته داينيريق» [46, 18.XI.1945] خالقين ايچرييسينده ايسه چوخ بؤيوک اکثريتي تشکيل ائدن کندلير و فهلهلر ميلي آزادليق و دموکراتيک حرکاتين باشليجا قوه لري ايديلر. آدف سيلاحي موباريزه تشکيل ائتديگي ايلک گونن «بیر دسته و اسيله سي ايله دؤولت ايدارلريني توتماق...» [91، 2-3] کيمي سو قصدچيلک تکليفيني رد ائتدي. پارتيا اوزلريني تهراندا آزاديخه گؤسترلرين «عوصيان اولجه مرکزدن (يعني تهراندان-م. چ.) باشلانمادي... [20، 12] کيمي بئرسيز «گيليني» ده قبول ائتمه دي.

آذربايجاندا سيلاحي موباريزه عرفه سينده آدف-نين هر بير چاغيريشينا اون مينلره نفر حاضير اولوردو. هر گون کندليرله ژاندارملارين ووروشماسي گوزله نيليردي. 1945-جي ايل اوکتيايرين سون گونلرينده خالق ايران حؤکومتي طرفيندن آذربايجاندا آزوقه نين داشينيب آپاريلماسينا يول وئرمه دي. نويايرين 6-دا «آذربايجان» قزنتي بو حاديه ني «خالق اوز باشينا چاره ائدير» ادلي باش مقاله سي ايله هامبيا خبر وئردی.

او گونلر دموکراتيک حرکاتين قطعيت سيز دوستلاري سیراسيندا گوجلو ترددود وار ایدی. ايران بورژوازياسي نين آزاديخه قروپونو تمثيل ائدن ايران پارتيااسي نين اورقاني «جبهه» قزنتي آذربايجاندا سيلاحي موباريزه نين ايکينجي گونو-1945-جي ايل نويايرين 19-دا يازيردي: «دموکرات فيرقه سي ايندييه قدر بؤيوک موفقيت الده ائتمه ميشدير. مساله چوخ موهوم دنئيل». ايران حؤکومتي نويايرين 17-ده تهراندان آذربايجان اوزرينه قوشون گؤندردیکدن سونرا، قزنت 21 نوياير نؤمره سينده يازيردي: «موهوم حاديه باش وئر ميشدير (آذربايجاندا-م. چ.). داها موهوم حاديه باش وئر بيلر. بو مملکتده حؤکومت و قايدا قانون سونگو گوجونه ساخلانا بيلر». بئله ليکله، حؤکومتي تحريک ائدير و اصلينده حرکاتين دوشمنلري سیراسينا يووورلايردي. شاه قوشونلاري آذربايجانا گنده بيلمه ديکده و آذربايجاندا سيلاحي عوصيانين ايلک غلبه لريني گوردوکده بو حرکاتين قارشيسيني آلماق اوچون ايران حؤکومتيني يوخاريدان بعضي ايصلاحاتلار کنچيرمگه چاغيرراق نويايرين 23-ده همين «جبهه» قزنتي يازيردي: «آذربايجان حرکاتيني بو ناحيه نين شهر اهالي سيني و کندليريني

اۆلدورمكله آرادان كۆتورمك اولماز. ايشي كۆ-گوندن ايسلاه انتمك كركدير. ايجتيماعى ادالت ياراتمالي، فهله-كندليلرين حوقوقونو آرتيرماق اوچون ايشه باشلانماليدير» آذربايجاندا سيلاحي موباريزه اره-فسينده موناسيب بئىنلخالق شرايط اينقىلابي قوللر-رين قطعيتيني آرتيرديغي هالدا آزاديخه قزئلردن «ارس»، «آزادوقان»، «داد»، «داريا»، «ايران-اى ما» و باش-قالاريندا ترددود و ساغا مئيلنتمه اوزونو گؤستريردي. ايراندا دموراتيک حرکاتين دوشمنلري سيرا سيندا ايسه بؤيوك چاشقينلىق وار ايدى. ايرانين اون دورد مجلسي نو ماينده لریندن آذربايجانلي تاجير فته لي ايکچييان اوز خاتيره لرینده دئيير: «من، ميانادا فداييلرين چي-خيشيني انشيتديکن سونرا، قورخويا دوشوب قاچماق اوچون حاضير لاشان نو ماينده لري (تنهراندا، اون دورد مجلس دئ-پوتاتلاريبي-م. چ.) چوخ زحمتله ساکيتلشديرمه يه چاليشديغيم بو كونلرده، ناکاهان اولاراق زنجان حاديه-سي باش قالديردي (زنجان شهري خالقين سيلاحي دس-ته لري طرفيندن آزاد انديلي-م. چ.) کنجه نو ماين-ده لرین اکثرتي قاچيب مجلسه کليب، حؤکومتدن دوزکون خبر ايسته بيرديلر. حؤکومت ايسه باشيني ايتيريب قطعي جواب وئر بيلميردي. سلاهيئدار مقاملار (هؤ-کومت باشچيسي، نازيرلر و سايره-م. چ.) چامادانلار-ريني بيغيشيديرماقدا ايديلر. «انتئلات» قزئتي قزوي-نين سوقوتونو اعلان انتميشدي. من ناچار تئلفون ايله خه-بر توتدوم، شاييه ني تکزيب اننديلر. بونولا بئله، مح-ليس نو ماينده لريني ساکيت انتمک مومکون اولمادي. اون-لاردان بعضيسي ايسفاهانا و ساير شهرلره قاچماقدان اوزلريني ساخاليا بيلمه ديلر» [80، 94]. آذربايجاندا دا دوشمن سيرا لاريندا شيدتلي واهيمه وار ايدى. سيلاح-لي موباريزه عرفه سينده بير سيرا قاتي ايرتيجاچي ايري مولکدار، بي، خان، ايرتيجاچي حؤکومت قوللوقچوسو، قزئت موديري، کيزلي پوليس و باشقالاري آذربايجاندا قاچ-ديلار. حؤکومتين مولکي ايداره ريسلري ترددوده ايديلر. ايران دؤولتي نين تعيين اننديگي بئني والي م. فر-روخ ايسه آذربايجانا کلمه يه جورأت انتمه دي.

آذربايجاندا خالقين سيلاحي عوصياني اينقنلابي تجروبه يه اساسلانماقلا برابر آدف طرفيندن قاباقجا-دان هر طرفلى دوشونولموش شکیلده حاضير لانميشدي. بو سيلاحي عوصيان، کورتبييلگين نتيجه سي کيمي، مجبوريت اوزوندن و حاضير ليقيسير تدبير اولاراق باش وئرمه ميشدير. آدف مک-نين صدري س. ج. پيشهوري بو باره ده ياز ميشدير: «ببز، فير قه تشکيل اولان گوندن شوورلو و دوشونجه لي صورتده ايسته ديکلريميزي تامين انتمک اوچون مؤحکم بير حربي تشکيلات ياراتماق يولوندا چاليشير ديق. لاکين بو تشکيلاتين عملي صورت-ده باشلانماسي آبان آبي نين اوليندن (1945-جي ايل اوکتابرین 23-دن-م. چ.) حساب اولونماليدير» [76، 94]. آدف موعين انتميشدي کي، سيلاحي موباريزه ده خالق اوزو ايشتيراک انده جکدير. خالق ايجرييسنده پارتيا باشليجا اولاراق فهله لره و کندليلره آرخالانميشدير. س. ج. پيشهوري يازير کي، «فير قه نين تشکيلي کونوندن سيلاح تاپماق، فدايي تشکيلاتي ياراتماق مساله سي بيزيم فاليتيميزين ان اساس مساله لریندن اولموشدور» (72، 94). آدف خالقين سيلاحلانديريلماسيندا آيري-آيري شخسلرين، خصوصن کندليلرين کيزلي ساخالديقلاري سيلاخلاردان (7)، کيچيک ژاندارم دسته لريني و ايرتيجاچي مولکدار لاري ترک-سيلاح انتمکله اله کئچن سيلاخلار-دان ايستيفاده انندي، نتيجه ده چوخلو آدام سيلاحلانديرما-غا و نيسبتن بؤيوک فدايي (8) دسته لري تشکيل انتمگه مووفق اولدو.

آذربايجاندا دا خالقين سيلاحي موباريزه سينده هر-بي ستر اتکيا و تاکتيکائين دوزکونلوگونون حياتي ايه-ميتي اولموشدور. آدف مک-نين سندلريندن معلوم اولور کي، سيلاحي موباريزه باره ده ايکي باشليجا تک-ليف اولموشدور. بيرنجيسي،

سیلاحی اولان بیر دسته نی کیزلیجه تبریز شهرینه توپلایاراق دوولتین بو شه-هرده کی سیلاحلی قوه لرینه قفیلدن هوجوم انده رک اونلاری ترک-سیلاح انتمک، حؤکومت عایدارلرینی توتماق و عئینی زاماندا، بو عملیاتی، بیر-ایکی بؤیوک شهرده ده داوام ائتدیره رک هوجومو کئیشلندیرمک [باخ: 91، 3؛ 94، 55]. آدنی نین حربی رهبرلیگی بو تکلیفی رد ائتمیشدی. چونکی بو تکلیف خالقین اوزونون اینقیلابدا ایشتیراک انتمه سینی نظرده توتوردو و سیلاحلی دسته-نی خالقین کؤمگیدن محروم ائدیردی. اینقیلابی ماهیت کسب انتمه یین بو پلان مطلق مغلوبیتله نتیجه-لعمنه لی ایدی. سیلاحلی مباریزه باره ده ایکنجی تکلیف آذربایجانین بیر نچه ماحالیندا، کند یئرلرینده، ائی-نی و اختدا پارتیزان-فدایی ووروشلارینا باشلاماقدان عیبارت ایدی. عومومی حربی تاکتیقا اولاراق قبول ائدیل-میشدی کی، ایران حؤکومتی نین بؤیوک شهرلرده کی سی-لاهی قوه لری نین بیر-بیریله علاقه سینی کسمک. سی-لاهی خالق دسته لری اولان فداییلرین اولجه کند یئرلرینده سیلاحلی ایرتیجاچیلاری و ژاندارم دسته-لرینی ترک-سیلاح انتمه سی، قنیمت آلیان سیلاحلارلا علاوه سیلاحلی قوه یارتماق، قصبه لری آزاد انتمک و نهایت بؤیوک شهرلری موهاسیره یه آلماق نظرده توتولموشدو [باخ: 91، 3؛ 94، 85]. بو حربی تاکتیقا دوزکون ایدی و مووفقیتله حیاتا کنجیریلمه یه باشلانیدی. خالقین سیلاحلی مباریزه سی عرفه سینده، 1945-چی ایلین سون آیلاریندا، ایران قوشونلاری نین آذربایجان-دا-تبریزده بیر دیویزییاسی، اورمو شهرینده بیر بری-قاداسی، اردبیلده بیر بریقاداسی، مییاندابا بیر با-تالیونو؛ ماراغا، اهر، مئشکین، ساراب، آستارا، خوی و سایر شهرلرده موختلیف قوشون حیصه لری و پولیس قوه لری وار ایدی. آذربایجانین بوتون بؤیوک قصبه له-رینده، انلجه ده بولار بویو هر 25-30 کیلومتر دن بیر ژاندارم دسته لری یئرلشمیشدی. همین تاریخه قدر ایران حؤکومتی نین سیلاحلاندیردیگی ایرتیجاچی مولکه-دارلار اوز سیلاحلی دسته لری ایله میلی آزادلیق و دی-موکراتیک حرکاتا دوئشمن اولان قوه لر سیراسیندا دورموشدولار.

ایران حؤکومتی نین ژاندارملاری آذربایجان کندله-رینده جینایتلر تورتدیگی ایلک گوندن آدنی کندلیله-رین و اختیندان اول، کورتیبی و حاضیرلیقسیز چیخی-شینا یول وئرمه دی. پارتییا هر فداییلر حادیتله لره رهبر-لیک ائدیردی: اوکتیابرین 12-ده آدنی گؤستریردی: «بیز بو-نونلا بوتون خالقیمیزی تهموله، صبره و متانتته دعوت ائدیریک» [46، 12.خ. 1945]. اوکتیابرین 23-ده پارتییا دئییردی: «یا نئز، یا کئج سوتوهه (تنکه کلمیش-م. چ.) کلب جانی بوغازینا بیغیلیمیش خالق اوزونه چاره آخ-تارماغا مجبور اولار» [46، 23.خ. 1945]. بو سؤزلر آدنی عملی صورتده خالقین سیلاحلی مباریزه سینی حاضیرلا-دیگی فداییلر دئییلیمیشدیر. اوکتیابرین 26-دا «آذربایجان» قزنتی «هارا کئدیرسیز، دورون!» آدنی باش مقاله سینده یازیردی: «بیز آچیق دئییریک: اگر ژاندارم ریسلری باشلادیقلاری جینایتلردن ال کؤتورمزسه، اگر دوولت مأمورلاری یئرلرینده اوتورمازسا خالق اوزو قال خ آر، اونلاری یئرینه اوتوردار. پارتییا بوندان سون-را مسؤلیتی اوز بویوندان آتیر» [46، 26.خ. 1945]. آذر-بایجان خالقی ایران حؤکومتی نین قوه لری ایله سیلاحلی مباریزه یه هر طرفلی حاضیر اولدوغو فداییلر-1945-چی ایل نوایبرین 16-دا آذربایجان دموکرات فیرقه سی کؤس-تریش وئردی: «خالق اوز باشینا چاره انتمه لیدیر!» [46، 16. اون بیر. 1945].

ایرانین حاکیم دایره لری ده آذربایجاندا خالق هه-رکاتینی بو غماق اوچون قطعی تدبیرلر کؤروردو. 1945-چی ایل نوایبرین 16-دا تئهراندان-ایران قوشونلاری نین باش قراکاهی طرفیندن تبریزه، آذربایجانداکی دیوی-زیبا کوماندانینا وئریلن امرده

دئيبيليردي: « ساعات 18. 25. اوش. 1324-جو ايل (16.خ.1945-1-جي ش-م. چ.). بوندان قاباقي گؤستريشله اويغون اولاراق اردبيل، تبريز و رزاييه (ورموم. چ.) شهرلرينده و ساير يئرلرده ژاندارملاري و پوليسلاري اؤز امرينيز آلتينا آماقلا دؤولت ايداره لريني، خصوصن واليگي، پوليس، ژاندارم و اسكرلر يئرلشن يئرلري و تئلقرافخاناني ضابطلرني و اسكرلرين سون قطره قانينا قدر سيلاحلا مو-دافيه اندين. شهرده ساكيتليك يارادين و هر جور اين-قيلابين قاباغيني آلين. كئنئرال لئيتنانت ارف» [71، 29]. بئله بير امر اورمو و اردبيل بريقادالارينا، ميانداب باتاليونونا، ژاندارم و پوليس قوه لرينه ده وئريلميشدي.

آذربايجان فدايليري ايرانين ايرتيجاچي حؤكومت- نين سيلاحلى قوه لرينه ايلك ضربه ني 1945-جي ايل نوياب-رين 16-دان 17-سینه كئچن كئجه ماراغا، مرنده، ميانه، ساراب و اردبيل ماحاللاريندا عئيني بير واختدا وور-دولار. تدقيقات گؤستري كى، بو يئرلرده خالقين اينقيلابي جوشغونلوغو و موتشكيلليگي داها يوكسك اولدوغو هالدا، دوشمن قوه لرني و اونلارين مؤوقلري هر جه-هندن ضعيف ايدى [95، باخ 46:، 7.خپ-1955]. نتيجه ده 1945-جي ايل نويابرين 17-ده ميانه و ساراب شهرلري، ماراغانين عجبشير، بيناب و شيشوان قصبه لرني، قولوكند و خاجمير كندلري، مرندين يام كندي و اردبيلين بير نچه بؤيوك كندي حؤكومت قوه لريندن آزاد انديديلر. بئله ليكله ده تبريز، اردبيل، اهر، آستارا، ماراغا، ميانداب، اورمو، خوي و ماكي شهرلرينده كي دؤولت قوه لرني بير-بيريندن آيري ساليئاراق تكلنميش اولدولار. نويابرين 19-دا « آذربايجان» قزئتي يازيردي: « نهايت بيچاق سومويه داينايب كندلي- نين تاب-تواني كسيليب. اؤزونه چاره تاپماق فيكرينه دوشوب...ميانه دن، سارابان، ماراغانان كلن خبر-لردن معلوم اولور كي، جانيندان دويوب وحشتله ته-همول ائده بيلمه يهن كندلي اينتيقام سيلاحي ايله قتيام ائتميشدير» [46، 19، 46]. 1945. اون. فدايلارين چوخ بؤيوك هيس-سسيني يوخسول و اورتاباب كندلير تشكيل انديديلر. شهر يئرلرينده ايسه اساس فدايي قوه سي فهله لردن و صنعتكارلاردان عيبارت ايدى. تبريز شهري نين فاب-ريك-زاوود فهله لرني هم كندلرين، هم ده باشقا شه-هرلرين آزاد اولونماسي اوغروندا وورشلاردا دسته-دسته ايشتيراك ائتميشلر. « آذربايجان» قزئتي « فدايلر كيملردير؟» سوالينا جاواب اولاراق يازيردي: « فدايلر خالقيميزين ان قاباقجيلاري و قهرمانلاريديرلار. دونن اولكه ميزين حياتي مصفرلريني ياراديرديلر. بو فدايلر ايسه آز ادليغيميزي هيفز ائتمك اوچون سيلاح كؤتورولر» [46، 27.خ.1945]. آذربايجان فدايلري سيراسيندا آذربايجان اهاليسي نين دنمك اولار كي، بوتون باشليجا صينيف و طبقه لرينين، ميلت و خالقلارينين نومائنده لرني ايشتيراك ائتميشلر.

آذربايجاندا ميلي-آزادليق و دموكراتيک اوصول-ايداره قورولماسينا ايران دؤولتي چوخ شيدتلي سيلاحي و سياسي مقاويمت گؤستريدي. بئله كي، نويابرين 17-ده. آذربايجانا هوجوم ائتمك اوچون ايران قوشونون ايلك بؤيوك دستهسي تئهراندان قزوينه حركت ائتدي. همين فدايلر باش نازير ابراهيم حكيمي (حكيم اولمولك) و اون دوردونجو مجلسين رييسي صادق طباطبايي شاهلا گوروشوب آذربايجانين وضعيتيني موذاكيره ائتديلر. داخيلي ايشلر نازيرينين موعاويني، ايران ژاندارم و پوليس ايدارلرينين رييسلري (گئنئرال خسروپناه و گئنئرال ضرابي) تئهران تئلقرافخاناسيندان بيرباشا آذربايجانا، ويلايت و ماحال حاكيملرينه، ژاندارم و پوليس رييسلرينه امر وئرديلر كي، هر هانسي بير حاديه باش وئرسه تعجيلي قارشيسيني آلسينلار و مقاويمت گؤسترسينلر. همين گون اون دوردونجو مجلسين ايرتيجاچي نومائنده لرينين قراري اوزره تئهرانداكي خاقاني خييابانيندان خاقاني آدي پوزولدو و او خييابانا آيري بير آد قويولدو. [19.X1. 1945]. [35]

نویابری 18-ده آذربایجان اوزرینه گۆندریلن ایران قوشونونون ایکینجی بیر دستهسی تئهراندان قزوینه طرف حرکت ائتدی. اون آلتینجی مجلس ایران قوشونونو ایکی دیویزییا آرتیرماق و ضابطلرین ماعاشلارینی چوخالتماق حاقیندا قانون وئردی. مجلسده باش نازیرین موعاونی کمال هیدایت و حربی نازیر گنئرال-لئیتنانت ریاضی آذربایجان دموکراتلاری علئیهینه چیخیش ائتدیلر. یئنه همین گون حؤکومتین ایجلاسیندا آذربایجان مسالهمسی موذاکیره اولوندو.

نویابری 19-دا اون دوردونجو مجلسین قاپالی و آچیق ایجلاساریندا آذربایجانین وضعیتینی موذاکیره ائیلدی. مجلسین خارجی ایشلر کومیسسیاسی نین تعجیلی ایجلاسی چاغریلدی. بو ایجلاسدا باش نازیر و بعضی نوماینده لر ده ایشتیراک ائتدیلر. لاکین آذربایجاندا اولان حتا قاتی ایرتیجاچی نوماینده لره بئله او ایجلاسدا ایشتیراک ائتمگه ایجازه وئریلمه دی [89، 21. اون بیر. 1945]. ایران قوشونو باش قرارگاهیندا دا آذربایجان حادیثه لری موذاکیره ائیلدی. آذربایجانلا علاقه دار اولاراق حؤکومتین فؤوق العاده ایجلاسی اولدو.

نویابری 20-ده اون دوردونجو مجلسده باش نازیر ا. حکیمی آذربایجانین وضعیتینی حاقیندا چیخیش ائتدی. او، آذربایجان دموکراتلارینا ایشاره ائده رک دئدی: «...پوزوجو عونصورلر و پوزوجولوق سالماق ایسته یئلر شیدتلی صورتده تعقیب اولوناجاقلار. دؤولت قطعی ایقدام ائده جکدیر» [35، 21. اون بیر. 1945]. باش نازیر ایران قوشونونا و حؤکومت اورقاتلارینا آزادلیق حرکاتی علئیهینه عمل آزادلیغی طلب ائتدی.

نویابری 21-ده اون دوردونجو مجلسده بعضی نوماینده لر. مجلسین کنجه-گونوز ایجلاس ائتمه سینی و آذربایجان بارسینه چیخیشلار اولماسینی طلب ائدیردیلر. همین گون تئهران قزنتلری خبر وئیردیلر کی، نچه گون قاباق تئهراندا یولا سالیان قوشونلار آذربایجانا گندهسی اولمادیلار. چونکی آذربایجاندا آسایشی گوزله مک اوچون حؤکومتین کیفیت قدر قوه سی وار و یئنی سیلاحلی قوه گؤندریلمه سی اورادا قیرغینا سبب اول بیلر.

سونراکی گونلرده ده اون دوردونجو مجلس، حؤکومت و باش قرارگاه آذربایجان مسالهمسینی تنز-تنز موذاکیره ائدیردی. نهایت اون دوردونجو مجلس آذربایجاندا خالقین اینقیلابی حرکاتینی یاتیرماق و ایراندا ایران توده فیرقه سی نین اینقیلابی فعالیتی نین قارشیمسینی آلماق اوچون تدبیرلر گؤرمکدن اوترو «مملکتین عالی شوراسی (9) آدی ایله ایران ایرتیجاچی نین عالی شوراسینی یاراتدی.

آذربایجاندا ایسه حرکات یوکسلیشه دوغرو گئدیردی. 1945-جی ایل نویابری 17-دن (1324-جو ایل آبانین 26-دان) آذربایجان فداییلری، کندلری، قصبه لری و شهرلری بیر-بیرینین آردینجا ایران حؤکومتی نین قوشون، ژاندارم و پولیس قوه لریندن آزاد ائتدیلر. آدف- نین دوزگون تدبیرلری نتیجه سینده بیر-ایکی یئردن باشقا بوتون قصبه و شهرلرده «حؤکومت قان تۆکولمه دن ایرتیجاچی قوه لرینین الیندن چیخیب خالقین الینه کئچدی» [76، 76]. آذربایجانین بؤیوک قصبه و شهرلریندن نویابری 18-ده نمین، 25-ده زنجان شهری، 26-دا کئرمی، 27-ده آستارا شهری و بیله سووار، دئکابری 1-ده خوی و ماکی شهرلری، 3-ده سلماس، 5-ده ماراغا شهری، 9-دا مئشکینشهر، دئکابری 12-ده تبریز شهری (ایران قوشونو و

قوشون کومنداتوراسي قالدیغی حالدا، 13-ده اهر و خالخال شهرلری، 15-ده اردبیل شهری، 16-دا کلیبر و میانداپ و دنکابرین 19-دا (28 آذر 1324) اورمو شهری فداییلر طرفیندن آزاد اولوندو(10).

آذربایجان فداییلرینین بوتون عملیاتی آدف- نین مرکزی کومیته سی رهبرلیک ائدیردی. « مرکزی کومیته میز فدایی نئهضتی نین (حرکاتی نین-م. چ.) ارکان حربی (باش شتابی-م. چ.) وظیفه سینی انجام وئرمیشدیر» [76، 50]. آدف- نین مک-سی اؤزونون و عومومیته پارتییانین گؤرکملی عوضولری واسیطه سیله ایله فدایی دسته لری تشکیل ائتمیش و اونلارین آزادلیق اوغروندا وروشلارینا باجار یقلا رهبرلیک ائتمیشدیر. آدف مک- نین صدري س. چ. پیشهوری نین اثرلرینده، پارتییانین اورقانیندا چیخیش مقاله لرینده و نشر ائدیگی-کیتابدا فدایی باشچیلاریندان تبریزدن جعفر کاویانین، ماراغانان میرزه ربیع کبیری نین، سارابدان قولامرز جاویدانین، میانان دن قولام داننشیانین، ار-دیلدن عبدولمجید محمدوندین، مرددن سنیید کاظم علمین، خویدان نوروللاخان ینکانی نین، اورمودان محمد امین آزادوطن نین، زنجاندان قولام حوسنیخان اوسانلی نین، میانادان قولو صوبحی و آرام زادیکیانین، اوسکودن یدوللا کلنتری نین، انلجه ده فرضی دهقان، میرخلیل اندیلی، حوسن تیزفهم، خلیل آذر و باشقالاری نین خالق حاکیمیته اوغروندا مباریزه ده و فداییلره رهبرلیکده گؤستر دیکلری شوجاعت و فداکارلیقلاری قدر بیلنلیکله قئید اولونموشدور [46، 4. دوققوز. 1946؛ 76، 50؛ 94، 8، 9، 74، 76]. ایران قوشونوندا اولموش و ایران توده فیرقه سی طرفیندن آذربایجانا گؤندریلمیش اینقیلابچی ضابطلردن اونلار لا نفری آذربایجان فداییلری ایله بیر سیرادا آذربایجاندا خالق حاکیمیته قورماق اوغروندا قهرمانلیقلا وروشودو. اونلار فدایی دسته لرینه حربی بیلک و تجروبه لری ایله هر طرفلی کؤمک ائدیله. بو ضابطلر سیراسیندا ابولقاسیم عظیمی، ماحمود قاضی اسدوللاهی، محمد آگهی، یوسف مورتضوی، یحیا شئخی، حوسن غفاری، م. میلانین، م. پیرزاده، ا. حاطمی، حسن قاسیمی، ه. آگهی، ا. رصدی، تاغی موسوی و باشقالارین حربی اینقیلابی خیدمتلرینی قئید ائتمک اولار. کورد خالق دا آذربایجاندا خالقین سیلاحی عوصیانینا یاخیندان کؤمک ائتمیشدیر. آذربایجان فداییلری خوی، سالماس، اورمو، نقدی و میانداپ شهرلری اطرافینداکی کورد کندلری طرفدن آرخایین ایدیلر. دوست خالقین یاشادیغی بو یئرلرده، خصوصیه میانداپ ناحیه سینده ایران حؤکومتی نین ژاندارم قوه لرینین بؤیوک حیصه سی اینقیلاب گونلری کورد فداییلری طرفیندن ترک سیلاح اولوندو.

آذربایجاندا خالق حاکیمیته یارانیدقان سونرا آذربایجان میلی حؤکومتی میلی آزادلیغی اله آلماقدا و خالق حاکیمیته قورماقدا ایشتیراک ائدن فداییلره « 21 آذر» مئدالی وئرلمه سینی قرارا آلدی [43، 32، 61]. همین قرارا اساسن بیرینجی نؤبه ده 20 مین نفرده چوخ فداییه « 21 آذر» اینقیلاب مئدالی وئریلدی [46، 6. دوققوز. 1946]. بو اوزو بیر داها گؤستریر کی، آذربایجاندا 1945-جی ایلین نوایر-دنکابر آیلاریندا ایرانین ابرتجاعچی حؤکومتی نین قوه لری علیهینه سیلاحی مباریزه ده اون مینلره خالق کوتله سی ایشتیراک ائتمیشدیر.

آذربایجان دموکرات فیرقه سی خالقین سیلاحلی موباریزه سی ایله یاناشی خالق حاکیمیتی یاراتماق اوغروندا بیر سیرا سیاسی-تشکیلاتی حاضرلیق ایشلری ده آپاردی. آدف- نین مرکزی کومیته سی نین 1945-جی ایل 8-9 نوایر تاریخی ایکنجی گنیش پلننومو آذربایجان خالق نین میلی موختاریتینی تامین ائتمک اوچون تاخیره سالمادان ایالت و ویلایت انجمنلرینین تشکیلینه و ایران مجلسینه سئچکیلره باشلاماگی قرارا آمیشدی [باخ: 75، : 291]. بو قراری حیاتا کئچیرمک اوچون 1945-جی ایل نوایرین 10-دان 20-دک آذربایجانین بوتون قصبه و شهرلرینده 180-دن چوخ ایزدیحمالی بیغینجاقلار کئچیریلدی. بو بیغینجاقلاردا خالق کوتله لری انجمنلرین تشکیل اولونماسینی و آذربایجانا ایران داخلینده گنیش موختاریت و ثریلمه سینی طلب ائدن قرارلار قبول اندیر، بو قرارلارین یئرینه یئتیریلمه-سینی سورعتلندیرمک اوچون اوز ارالریندان نومایندهلر سئچیردیلر. بو قرارلار و خالق نوماینده لرینین آدلاری بؤیوک آغ پارچالارا یازیلاراق جاماعات طرفیندن ایضالانیردی. بو تاریخی سندلر خالق نوماینده لری واسیطه سیله تبریزه گؤندریلیردی.

بنله لیکله، 1945-جی ایل نوایرین 20-ده (1324-جو ایل آبان آیی نین 29-دا) تبریز شهرینده آذربایجان خالق کونفرنسی (اخک) تشکیل اولوندو. کونفرنسه خالق بیغینجاقلاریندا 150 مین نفرین ایضاسی ایله 724 نفر نوماینده سئچیلیمیشدی (11). خالق بیغینجاقلاریندا آذربایجان اهالیسی نین تقریبین میلیون یاریمی ایشتیراک ائتمیشدی. «نوماینده لر ایچریبیسندنه آذربایجان خالق نین بوتون طبقه لری گوزه چارپیردی. لاکین اکثریت کندلیلردن و شهر زحمتکشلریندن عیبارت ایدی» [94، 27]. آخک- نین موداکیره لرینده اهالی نین بوتون صنیف و طبقه لرینین، ائله ده آذربایجاندا یاشایان بوتون خالقلارین نوماینده لری ایشتیراک ائتمیشدی.

آذربایجان خالق کونفرنسی موداکیره لردن سونرا آشاغیداکی تاریخی سندلری قبول ائندی.

بیرینجی سند- «آذربایجان مجلسی موسیسان میلیسی نین قرارلاری» [باخ: 76، : 33-36]. بو قراردا گؤستریلیردی کی، آذربایجان خالق اوز طبیعی و قانونی حاقینا اوز گوجو ایله نایل اولماق ایسته بیر، آذربایجانین ایراندان ایریلماماسینی اعلان اندیر. قراردا داها سونرا دئییلیردی: «آذربایجان خالق اوزونون داخلی ایشلرینی ایداره ائتمک و میلی موختاریتینی تامین ائتمک اوچون ایالت انجمنی تشکیلاتینی بیر قدر گنیشلندیریب اونا میلی مجلس شکیلی وئیریر. ایرانین داخلینده ایرانین اراضی بوتولوگونو و ایستیقلالیتینی هنج یوللا خلدار انتمه دن اوزونون میلی حؤکومینی ووجودا گتیریر. خالق کونفرنسی اوزونو موسیسلر مجلسی اعلان اندیر». آخک تئزلیکله آذربایجان میلی مجلسی سئچکیلرینه باشلانماسینا تاپشیریق وئرمرک همین قراریندا گؤستریردی: «میلی مجلس سئچکیلری قورتاریب میلی حؤکومت (خالق حؤکومتی-م. چ.) یارانان گونه قدر کونفرنس اوز نوماینده لریندن 39 نفرلیک هنیات میلی آدلی بیر هنیات سئچیر، قبول ائدیگی قرارلارین ایجرا سینی همین مووقتی هنیاته تاپشیریر».

ایکینجی سند- « آذربایجان مجلس موسیسائی میلیسی نین اعلامیه سی» [باخ 46:، 23. اون بیر. 1945]. آخک بو بیاننامه واسیطه سی ایله اؤز قرارلارینی، آذربایجان خالقی نین اساس طلبلرینی ایران شاهینا، ایران مجلسینه و ایران حؤکومتینه، عئینی زاماندا آیش، اینگیلتره، س.س.ر. و فرانس دؤولترینه چاتدیردی.

اوچونجو سند- « آذربایجان مجلس موسیسائی میلیسی نین بیانیه سی. آذربایجان میلتینه و عوموم-ایران خالقینا!» [باخ: 75، 427-421]. بو بیاننامه ده دئییلیردی: « آذربایجان موختار و آزاد یاشاماغا حاقلی-دیر. آذربایجان میلتی اؤز میلی موختاریتی نین قورونماسی اوچون اؤزونه مخصوص بیر خالق مجلسی اولماسی لوزومونو گؤرور. سئچی فرمانینی خالق اؤزو وئر جکدیر. آذربایجان میلتی اؤزونون خالق مجلسینه سئچکیلر کئچیره جکدیر. بیز اینانیریق کی، سایر ایالت و ویلایتلر ده آزادلیق بایراغینی قالدیریب ایران مجلسی نین سئچکیسینه باشلاپاجاق، بونولا دا ایالت-ویلایت انجومنلرینین قورولماسینا اقدام ائده جکلر».

دوردونجو سند- « آذربایجان میلی مجلسی نین اینتیخابات (سئچی-م. چ.) قانونو» ایدی [باخ 46:، 2. اون ایکی. 1945]. یاخین و اورتا شرق تاریخینده بیرینجی دفعه بو قانون قادینلارا کیشیلرله برابر سئچمک و سئچلمک حوقوقو وئردی. بو قانوندا گؤستریلیردی کی، سئچکیلر موستقیم، گیزلی و برابر دیر. سئچی قانونو 20 یاشینا چاتانلارا سئچمک و 27 یاشدان 80 یاشا قدر اولانلارا سئچلمک حوقوقو وئر میشدی. آذربایجان مجلسی نین نواینده لرینین سای 100 نفر مو عین اولونموشدو. آخک-نین وئر دیگی بو قانون مملکتین ایستیقلا لیتی نین، آذربایجانین موختاریتی نین و خالق حاکیمییتی نین علنیهینه فعالیت گؤستر نلری سئچی حوقوقوندان محروم ائتمیشدی.

آذربایجان خالق کونفرسی نین و اونون قرارلاری نین میلی آزادلیق حرکتیندا چوخ بؤیوک اهمیتی اولدو. آخک اؤزونو موسیسلر مجلسی اعلان ائتمکله آذربایجان خالقی نین اؤز موقدراتینی تعیین ائتمه سینه قانونی اساس یارادان، صلاحیتلی و قانون وئر بیلن عالی اورقان اولدو. بونولا دا آذربایجانلار ایران آراسینداکی ایرتیجاعچی مرکزیت زنجیری قیریلدی. خالق کونفرسی آذربایجاندا میلی مجلس و میلی حؤکومت یارادیلماسینی قرار االماقلا آذربایجان خالقینا اؤز موقدراتینی تعیین ائتمک بولونو گؤستر دی.

خالق کونفرسی نین یاراتدیغی آذربایجان میلی هئیاتی میلی-آزادلیق حرکتیندا موهوم اینقیلابی رول اوینادی. آذربایجاندا خالقین ایلك سیلاحلی دسته لری یاراندیغی گوندن (1945-جی ایل اوکتیابرین 23-دن) میلی هئیات سئچیلدیگی گونه (1945-جی ایل نوایبرین 21-ن) قدر مو عین معنادا ایکی حاکیمییتی لیک وار ایدی. آذربایجان قزنتی او گونلر یازیردی: « ایندی آذربایجاندا ایکی جریان عمله گل میشدیر. بیر ی خالقی ازیب، بو غوب مال و مکننت (سروت-م. چ.) کسب ائتمک ایسته ین دؤولت مأمورلاری، دیگری ایسه آزادلیق و دموکراتییا اوصولونو عملی صورتده دیر یلتمگه چالیشان میلی (خالق-م. چ.) قوه لر» (46، 14. خ. 1945). آذربایجان میلی هئیاتی ایسه باشلادیغی گوندن (1945-جی ایل نوایبرین 21-دن) ایسه آذربایجاندا ایکی حاکیمییتی لیک رسمی لشدی. خالق حاکیمییتی نین مرکز شمش اورقانی یاراندی. آذربایجان میلی هئیاتی نین 39 نفر عوضو سیراسیندا آذربایجان اهالیسی نین بوتون صینیف، طبقه و خالقلارینین، اکثر ویلایتلرینین و انلرین نواینده لری وار ایدی (12). آذربایجان میلی هئیاتی خالقین قودرتینه آرخالاناراق بیر سیرا موهوم اینقیلابی اهمیتی ایشلر گوردو.

میلی هنیات ایران حۆکومتي طرفیندن آذربایجاندا تاخیلین داشینیب آپار یلماسی نین قارشیسینی آلدی، ایرتیجاچی مولکدارلارین اساس سیز شیکایتلری اوزره حبس اولونموش یوزلرله کندلینی آزاد انتدیردی، خالقین ضروری ایشلرینه باخماق اوچون حۆکومتین بیر سیرا ایداره لرینه گۆستریشلر وئردی، خالقین آسایشینی پوزانلارلا اینقیلابی یوللا مباریزه آپاردی و سایر تدبیرلر گۆردو. میلی هنیات آذربایجان میلی مجلسی سنجکیلرینه باشلاماق حاقیندا 1945-جی ایل نوایبرین 21-ده فرمان وئردی. بو ایش اوز-اؤزلوگوندە اینقیلابی اهمیتە مالیک ایدی. آذربایجان خالقی ایران دۆولتی نین باشچیسی شاهین فرمانینی گۆزله مه دن اوزو آذربایجان میلی مجلسی سنجکیسینه باشلانماسینا گۆستریش وئردی. آذربایجان میلی هنیاتی 1945-جی ایل نوایبرین 25-ده تبریزین بیر سیرا گۆرکملی خادیملری ایله، دنکابرین 8-11-ده ایسه شاهین و ایران حۆکومتي نین نوماینده سی و آذربایجان والیسی سهام اولسولطان مورتوزا بیاتلا دانیشیقلا آپاردی. هر ایکی دانیشیق ایران حۆکومتي نین تشبوتو ایله تشکیل اولونموشدو. ایران حۆکومتي بو یوللا آذربایجاندا دمورکراتلارین موقابیلینده بیر سیاسی قوه یاراتماق، واخت قازانماق و افکاری-عمومینی آداماق فیکرینده ایدی. لاکین خالقا بیر داها معلوم اولدو کی، ایران دۆولتی آذربایجانا موختاریت وئرمک ایستهمیر، ایالت-ویلایت انجومنلرینین تشکیلی نین علنیهنه دیر و دانیشیق اوچون گۆنردیگی نوماینده نین هنج بیر قرار قبول انتمک صلاحیتی بوخوردو.

آذربایجان میلی هنیاتی نین وئردیگی فرمان اوزره و آذربایجان میلی مجلسی نین سنجکی قانونو اساسیندا 1945-جی ایل نوایبرین 27-ده آذربایجانین ویلایت و ماحاللاریندا آذربایجان میلی مجلسینه سنجکیلر باشلاندى. بو زمان تبریز، اردبیل، اورمو، ماراغا، میاندا، اهر، منشکین، خالخال، خوی، ماکي، مرند، سالماس کیمی شهرلر و بیر سیرا قصبه لر یوخاریدا قئید اولوندو گو کیمی هله ده ایران حۆکومتي ایداره لرینین و سیلاحلی قوه لرینین حۆکمرانلیغی آلتیندا ایدی. اونلار آذربایجان میلی مجلسینه سنجکیلری پوزماغا چالیشیردیلار. بونا باخماقاراق، سنجکیلر بئش گون داوام انده رک 1945-جی ایل دنکابرین 1-ده (1324-جو ایل آذر آبی نین 10-دا) هر یئرده بۆیوک موققیته قورتاردی. آذربایجان میلی مجلسینه 32 سنجکی دایره سیندن 100 نفر نوماینده سنجیلدی. بونلارین بۆیوک اکثریتینی ان گۆرکملی اینقیلابچیلار، مباریزه، وطنپرست، ماعاریفپور و شخصلر؛ کندلیلر، فهلملر، ضیالیلار، صنعتکارلار، آزاد پنشه ساحیلری و میلی بورژوازیانین نوماینده لری تشکیل اندیردیلر. خالق آذربایجان دمورکرات فیرقه سینین گۆستریدیگی نامیزدلره سس وئردی. او جومله دن بو نامیزدلره تبریز شهرینده 23.500 نفر، ساراب ماحالیندا 19.956 نفر، ماراгада 16.271 نفر، اردبیلده 15.826 نفر، خوی ماحالیندا 14.828 نفر، اورمو ماحالیندا 12.594 نفر، ماکیدا 11.955 نفر سس وئرمیشدی. الده اولان معلوماتا گۆره تکجه 21 سنجکی دایره سینده 84 نامیزه ده 201 مین 639 نفر سس وئرمیشدی.

آدف-نین مرکزی کومیتة سی اوزونون، ویلایت کومیتهلرینین و عمومیتله پارتییانین سیاسی و تشکیلاتچیلیق جهندن ان باجاریقلى عوضولری واسیطه سی ایله خالق حاکیمیتی یارانماسی او غرودا سیاسی مباریزه یه موققیته رهبرلیک انتمیشدیر. بو باره ده آدف مک-نین صدري س. ج. پیشهوری پارتییانین رسمی اورقائیندا و مطبوعاتیندا بئله یازمیشدیر: «فیرقه نین صدري و اونون موعاونلری: آغایی میرزه علی شوبستر و آغایی صادق بادقان باشدا اولماق اوزره بئنه مرکزی کومیتة عوضولری بیرینجی صفده مباریزه اندیب بۆیوک و حثیرت آوار ایشلر گۆرمکده ایدیلر. بو سیاسی-ایجتیماعی مباریزه صفینده داها آرتیق فعالیت گۆسترن مرکزی کومیتة عوضولریندن: آغایی بیریا محمدی، آغایی قیامی

زئینالعبدیني، آغايي ویلايي میررحيمي، آغايي خليل آذربادقاني، آغايي جوؤدت حسني، آغايي شاهین تاغینی، آغايي چئشم آذر میرقاسیمی، آغايي محمد تاغي رفیعی نیظامدؤوله نی، آغايي زفیری حسني، آغايي هاشیم نییا کاظمی (13) و سایر لرینی گوستر مک اولار» [باخ 76: 51؛ 4. دوقوز. 1946].

آذربایجان فدایلرینین بیر چوخ شهر و قصبه نی ایرتیجاچی حؤکومت قوه لریندن آزاد ائتمه سی آذربایجان میلی مجلسی سئچکیلری موفقیته قور-تاریخی دؤره تصادوف اندیر. 1945-جی ایل دئکابری 11-ده ماراغا، سردری، ساراب، بوستاناباد، مرند و صوفیانی، ائله ده تبریزین یاخین ماحاللارینین فدايي دسته لری تبریز شهرینی تامامیله محاصیره اندرک ایران شاه حؤکومتی نین سیلاحلی قوه لرینین شهردن کنار ایله بوتون جانلی علاقه لرینی کسیدیلر. تبریز شهرینین فدایلری ایسه اوز وظیفه لرینی اجرا ائتدیلر. [باخ 76: 51].

شاهین و ایران حؤکومتی نین نوماینده سی اولراق آذربایجان دموکراتلاری ایله دانیشیقلا آیرماق اوچون تبریزه گلیمش آذربایجان والیسی مورتوا بیات (سهام اولسولطان) آذربایجان میلی هئیاتی نین طلبی اوزره دئکابری 11-ده تبریزی ترک انده رک تئهرانا گئتدی.

1945-جی ایل دئکابر آیی نین 12-ده (1324-جو ایل آذر آیی-نین 21-د) تبریز شهرینده آذربایجان میلی مجلسی اچیلدی. (14) بو مجلسین بیرینجی ایجلاسیندا 100 نفر نوماینده دن 75 نفری ایشتیراک ائتمیشدیر. مجلس بیرینجی ایجلاسیندا اوزونون داخلی نیظامنامه سینی قبول ائتدی [باخ 75: 444-447]. آذربایجان میلی مجلسی نین داخلی نیظامنامه سینده میلی آزادلیق و ایران داخلینده موختاریت پرینسیپی تامامیله گؤزله نیلمیشدی. نیظامنامه ده قنید اولونموشدو کی، آذربایجان میلی مجلسی قانوننریجی اورقاندیر. نیظامنامه ده آذربایجان میلی مجلسی آذربایجان میلی دؤولتینین (15) ترکیبینه خارجی ایشلر و حربی نازیرلیکلرین یارا-دیلماسینی نظرده توتامیشدی. نیظامنامه یه گوره نازیرلر شوراسی کیمی، تک-تک نازیرلر ده میلی مجلس قارشیسیندا مسؤولیت داشییردیلا. آذربایجان میلی مجلسی بیرینجی ایجلاسیندا اوزونون 9 نفر دن عیبارت دایمی ریاست هئیاتینی آشاغیداکی تر-کییده سئجیدی: میرزه علی شبوستر-آذربایجان میلی مجلسی نین ریسی، صادق بادقان، محمد تاغي رفیعی نیظام دؤوله و حسن جوؤدت مجلس ریسی نین موعاونلری، میررحیم ویلايي و محمد عظیما- مجلسین کاتیب لری، علسگر دیبایان، صادق دیلمقانی و موراد علی خان نئیموری ریاست هئیاتی نین عوضولری. آذربایجان خالق کونفرسی نین (1945-جی ایل نو یابری 21-د) سئجیدی آذربایجان میلی هئیاتی 21 گون فعالیت گؤستردیکدن سونرا مجلسین بیرینجی ایجلاسیندا وظیفه سی آخیرا چاتدیغینی اعلان ائتدی و صلاحیتینی بیتره قويدو.

آذربایجان میلی مجلسی نین 1945-جی ایل دئکابری 12-ده (1324-جو ایل آذر آیی نین 21-د) ایکینجی (گون اورتادان سونراکی) ایجلاسیندا آذربایجان میلی حؤکومتی تشکیل ائتیلدی. میلی مجلس اوزونون داخلی نیظامنامه سینده اوغون اولراق حؤکومتی-نازیرلر شوراسینی تشکیل ائتمگی دئپوتاتلارین اکثریتی نین منسوب اولدوغو پارتییانین رهبرینه تاپشیرمیشدی. اونا کگوره ده آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین صدري س. ج. پیشهوری آذربایجان میلی حؤکومتی نین ترکیبینی (نازیرلر شوراسینی) میلی مجلسه تقدیم ائتدی. میلی مجلس میلی حؤکومتی آشاغیداکی ترکیبده تصدیق ائتدی:

آذربایجان میلی حۆكۆمتي نین باش وزیري (نازیرلر شوراسی نین صدري) سنیید جفر پیشهوری، دا-خیلی ایشلر وزیري سالاموللاه جاوید، خالق قوشونلاری وزیري جعفر کاویان، کند تصروفات وزیري جاوید مهتاش، معاریف وزیري محمد بیریا، صحیبه وزیري اورنگی، مالییه وزیري قولامرزا ایلهامی، عدلییه وزیري یوسف عظیم، یول، پوچت، تئلقراف و تئلفون وزیري میرزه ربیع کبیری، تیجارت و ایقتیصاد وزیري رضا رسولی، ایش و زحمت وزیري(16). (سونرا حسن جؤدت تعیین اندیلدی).

میلی مجلس زئینالعبیدین قیامینی آذربایجان عالی محکمه سی نین ریسی و فیریدون ایبراهیمی آذربایجان پروکورورو سئچدی.

آذربایجان میلی مجلسی باش وزیر س. ج. پیشهوری نین مجلسه تقدیم ائتدیگی آذربایجان میلی حۆكۆمتي نین ایش پروقرامینی گئنیش موداکیره دن سونرا یئکیدیل لیکله قبول ائتدی(17). مجلس خالقین آزادلیغینی قوروماق اوچون آذربایجان میلی حۆكۆمتي گئنیش صلاحیت وئردی.

ایران شاه حۆكۆمتي نین تبریزده کی قوشون حیصه لری ده دئکابرین 12-ده فداییلره تسلیم اولدولار.

1945-جی ایل دئکابر آبی نین 20-دن (1324-جو ایل آذر آبی نین 29-دان) آذربایجان ایرانین ایرتیجاعچی و شاهلیق حۆكۆمتي نین ظولموندن خیلاص اندیلدی و آذربایجاندا خالق حاکیمییتی برقرار اولدو.

آذربایجان میلی حۆكۆمتي نین پروقرامیندا ایران داخلینده آذربایجانین موختاریتی پرینسیپینه تامامیله ریعایت اولونموشدور. بو پروقرامدا آذربایجانین سیاسی، ایقتیصادی، ایجتیماعی و مدنی حیاتی نین بوتون ساحه لرینین میلی آزادلیق و دموکراتییا اساسلاری اوزره یئنیدن قورولماسی، اینکیشاف ائتدیریلمه سی و آذربایجانین موختاریتی نین قورونماسی و مؤحکمئلندیریلمه سی اوچون یاخین مودتده گؤروله جک عملی وظیفه لر موعین ائدیلمیشدی. میلی حۆكۆمتي نین پروقرامیندا قئید اولونموشدو کی، ایرانین ایستیقلالیتینی و اراضی بوتؤلؤلگونو خللدار ائتمه دن میلی دؤولتیمیزی دموکراتیک اساسلارلا قوراجاییق. آذربایجان میلی حۆكۆمتي ایرانین مرکزی حۆكۆمتي تانی بیر [باخ 46، : 13. XII. 1945].

میلی حۆكۆمتي نین ایش پروقرامیندا خصوصی مولکییت حاقیندا آریجا اولاراق گؤستریلیردی کی، « آذربایجان میلی حۆكۆمتي مملکتین بوتون ساحه لری اوچون خصوصی مولکییتی قبول ائدیپ مملکتین و خالق ایقتیصادیاتی نین ترقی سینه و خالقین ریفاه-حالینا سبب اولاییلن هر جور خصوصی ایقدماتا (بورادا خصوصی صاحبکارلیق معناسیندا-م. ج.) کؤمک انده جکدیر» [46، 13. XII. 1945].

خالق حاکیمییتی یارانانا قدر اولان وضعیتین تام عکسینه اولاراق آذربایجان میلی مجلسی و آذربایجان میلی حۆكۆمتي سیماسیندا آذربایجان اوز موقدراتی نین اصل صاحبی اولدو. تبریز خالق حاکیمییتی نین مرکزی اولماقلا ایران داخلینده آذربایجانین اینظیباطی اراضی بیرلیگی اهمیتلی درجه ده تامین اندیلدی. آذربایجان خالقی سیاسی حاکیمیت و میلی حقوق الده ائتدی. ایراندا ایستیشارچی صینیفلرین ایرتیجاعیا، ایمپریالیزمه آرخالانان حاکیمییتی-شاهلیق اصول-ایداره سی

حۆكمران اولدوغو حالدا آذربايجاندا ميلي-آزادليغا و دموكراتييا اساسلانا خالق حاكيمييتى ياراندي، شاهليق رئزيمي لغو انديلدي.

آذربايجان ميلي حۆكومتى ايكينجي دونيا موچاربيه سيندن سونرا ياخين و اورتا شرقده يارانان بيرينجي خالق دموكراتيك حاكيمييتى ايدى.

آذربايجاندا خالق حاكيمييتى يارانماسيني خالق چوخ بؤيوك شادليقلا بايرام ائتدي. آذربايجان ميلي مجلسينه و آذربايجان ميلي حۆكومتينه تبريزه يوزلرله تبريك گليردي. اردبيل شهريندن يازيرديلار: « آذر آبي نين 21-جي گونو آذربايجان ميلتي نين تاريخينده بؤيوك بير بايرام اولماليدير. بو گون آذربايجان اوز آرزو و ايستكلرينين حياتا كنجيريلمه سينه قدم قويدوغو بؤيوك تاريخي بير گوندور» [46، 19. XP. 19451]. خالق حاكيمييتى نين تشكيليني كوردلر و ايراندا ياشايان باشقا خالقلار دا چوخ شادليقلا قارشيلاديلار. كوردستانين ماهاباد شهريندن گوندريليمش تبريك مکتوبوندا دئييليردي: « كوردستانين عومومي اهالييسي طرفيندن آذربايجان ميلي مجلسينه بيلديريريك كي، هر جور كؤمگه و امكداشليغا جانلا-باشلا حاضيريق» [46، 25. XP. 1945]. ايرانين جنوبوندا گوندريليمش تئلئقرامدا آذربايجاندا خالق حاكيمييتى يارانماسينا بؤيوك قيمت وئريليردي. فارس ايلتي نين مركزي شيراز شهريندن يازيرديلار: « آذربايجان حرکاتي دؤوروموزون بؤيوك ميلي حرکاتلاريندان بيريدير. ايران ميلتي نين نجاتي اوچون مردليكله عوصيان انده رك حاكم طبقه نين اسارت زنجيرلريني قيران آذربايجانين آزاد اوغوللارينا سالام!» [46، 3. بير. 1946].

ايرانين دموكراتيك قوه لري آذربايجاندا خالق حاكيمييتى يارانديغي گوندن اونو مودافيعه ائتديلر. ايران خالق فيرقه سي مركزي كوميته سي نين قراري اوزره 1945-جي ايل دنكابرین 24-ده ا.ت.ج. نوماينده سي اون دوردونجو مجلس تريبوناسيندان دئييردي: « آذربايجان مسالهي ايرانين داخيلي ايشيدير. آذربايجانين طلبلري ايرانين بوتون نؤقطه لرينده حياتا كنجيريلمه ليدير» [96، 25. اون ايكي. 19451]. ايرانين ايرتيجاچي ا. حاكمي حۆكومتى بيرلشميش ميلتلر تشكيلاتيندا آذربايجان آزادليغي علنيهينه اويدورما مساله قالديرديغي واخت، ا.ت.ج. مركزي كوميته سي و ايران آزادليق جبهه سي نين مركزي شوراسي لوندونا، بمت سئسياسينا تئلئقرام گوندره رك ايران حۆكومتى نين ايرتيجاچي، آنتي دموكراتيك حۆكومت اولدوغونو و ايران خالقلارينين نوماينده سي اولماديغيني گؤسترمكله آذربايجان خالق حاكيمييتيني مودافيعه ائتدي [باخ 84:، 19461. 9.1]. ايرانين دموكراتيك مطبوعاتى، او جومله دن: « نوروز ايران»، « نامه رهبر»، « نجات ايران»، « جبهه»، « آزدگان»، « بيداري»، « داريا»، « بهرام» و باشقالاري دا آذربايجان ميلي حۆكومتيني آقيشلاياراق مودافيعه ائديرديلر. «فروغ ايران» قرنتي يازيردي: « شوبهه سيز كي، 21 آذر گونو ايران آزاديخواهلاري اوچون ده تاريخي و ميلي بايرامدير». سونرا-لار ا.ت.ج. مركزي كوميته سي نين اورقاني يازيردي: « آذر بايجان و كوردستان عوصيانلارينين تاثيري نتيجه سينده ايرانين باشقا يئرلرينده ميلي آزاديق حرکاتي ميئلسيز درجه ده گئنيشلندي و ايمپرياليزم علنيهينه اولان قوه لر آراسيندا گئنيش امكداشليق ياراندي» [96، 7. 12. 19551].

ايرانين ايرتيجاچي حاكم طبقه لري و آمريکا-اينگيليس ايمپرياليسيت دايره لري آذربايجاندا خالق حاكيمييتى يارانماسيني دوشمنچيلىكله قارشيلاديلار. آتش و اينگيليس دؤولتلري آذربايجان خالق حاكيمييتى مسالهي سيني همين گونلر ديپلوماتيك

ماجرالارا چككمك و بو يوللا دا اونو محو ائتمگه چوخ بۇيوك سعي گۇسترديلر. لاکين س.س.ر. حۇكومتى آذربايجان مىلى- آزادلىق و دموكراتىك حركاتىنى مودافيعه ائتمكله ايمپىريالىستلار ايرانىن داخىلى ايشلارينه قارىشماق پلانىنى پوزدو.

ايرانىن باش نازىرى ا. حكىمى ايرانىن اون دۇردونجو مجلسينده 1945-جي ايل دىكابرىن 12-ده و 18-ده آذربايجان حاققىندا دانىشاراق بىلدىردى: «... دۇولت اساس قانۇنون خىلافيئا اولان بو سيلاھلى عوصيانى تانىمىر. دۇولت بونون موقابىلىنده جيدي موقابىمت گۇسترمك قارىنا گلەيشدير. آذربايجاندا قالخان بو خوشا گلەز سسلرين هۇچ بير رسميتى بوخدور. بو سسلر گرک حۇكمن بو غولسون» ق90، 1967، № 727، 10]. ايران دۇولتى آذربايجان مىلى حۇكومتىنى ارادان قالديرماق اوچون چوخ بۇيوك حاضيرلىق گۇروردو.

كوردوستان دموكرات فىرقه سى نىن رهبرلىگى ايله (بو پارتىيا ايران كوردوستانيندا 1945-جي ايل آقوستون 16-دا تشكيل اولونموشدور) 1946-جي ايل يانوارين 22-ده ماھاباد شھرىنده كوردوستان خالق كونفرئسى (موسيسان مجلسى) تشكيل اولوندو. بو كونفرئسده ايران كوردوستانى نىن شىمال-غرب رايونلاريني 20 مين نفر دن چوخ نومائنده سى ايشتىراك اندىردى. كوردوستان خالق كونفرئسى كورد خالقي نىن مىلى آزادلىق حركاتى نىن گۇركملى باشچىلار يندان اولان كوردوستان دموكرات پارتياسى نىن رهبرى قاضى محمدىن باشچىلىغى ايله ايران دۇولتى داخىلىنده كوردوستان مىلى حۇكومتى ياراتدى. كوردوستان مىلى حۇكومتى نىن يارانماسى كورد مىلتى نىن آزادلىق حركاتى تارىخينده بۇيوك اينقىلابى اهميته مالىك حادىثه اولدو. كوردوستان مىلى حۇكومتى كوردوستانىن سىياسى، ايجتىماعى و مدنى حياتىنى دموكراتىك اساسلار اوزره ينىدن قورماغا باشلادى. آدف و آذربايجان مىلى حۇكومتى كوردوستان دموكرات فىرقه سى و كوردوستان مىلى حۇكومتى ايله هر طرفلى اينقىلابى همكارلىق اندىرديلر. 1946-جي ايل آپرئلىن 23-ده تبريز شھرىنده هر ايكى مىلى حۇكومت آراسيندا سىياسى، اىقتىسادى، مدنى و حربى امكداشلىق حاققىندا موقابيله باغلانماسى و حياتا كنجير بلمه سى ايران دۇولتى چرچيوه سينده ياشايان مىلتلر له اينقىلابى امكداشلىق نومونه سى اولموشدور.

آچيقلامار

- 1- آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين موراجيعتنامه سي « 12 شهر يور موراجيعتنامه سي» آدي ايله ده مشهور دور. آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين موراجيعتنامه سي س. چ. پيشهوري طرفيندن آذربايجان و فارس ديپلارينده يازيلميشدير [2، 76].
- 2- سنييد جفر پيشهوري سنييد جاواد اوغلو (1892-1947) آذر-بايجانين خالخال ماحالي نين زئويه كندينده كندلي عايله سينده آنان اولموشدور. 19-20 ياشلاريندان سياسي و اينقلابي فعاليت به باشلاياراق 1917-جي ايله قافقازدا اينقلابي حركاتدا ياخيندان ايشتيراك ائتميشدير. 1918-جي ايلدن 1930-جو ايلين سونونا قدر پيشهوري ايران دموكرات فيرقه سي و ايران عدالت فيرقه سي سيرا لاريندا، گيلان ايلتئينده اينقلابي رئسپوبليكا حؤكومتينده خارجي ايشلر نازيري و سياسي رهبر وظيفه سينده (1920-جي ايلين ايبونوندا)، ايران كومونيست فيرقه سي سيرا لاريندا موختليف موهوم و مسؤل پارتيا وظيفه لرينده ايشليه رك ايران خالقلارينين اينگليس ايمپرياليزمندن و ريشا شاه ديكتاتوراسي نين اسارتيندن قورتارماسي اوغروندا موباريزه ده فعال صورتده ايشتيراك ائتميشدير. 1930-جو ايلين سونوندا 1941-جي ايل سننتيايرين اورتاسينا قدر پيشهوري ريشا شاه ديكتاتوراسي طرفيندن حبس (10 ايلدن چوخ) اولونوب، سورگونده ساخلانميشدير. 1941-جي ايل آقوستون 25-ده س.س.ر. و اينگيلتره اوردولاري ايرانا داخيل اولدوقدان سونرا پيشهوري ده سورگوندن آزاد ائديلدی. س. ج. پيشهوري 1941-جي ايل سننتيايرين سونوندا ايران توده حيزبيني و 1943-جو ايله ايران آزادليق جبهه سيني يارادانلاردان بيري اولموشدور. او، 1944-جو ايلين اوللرينده ايرانين 14-جو مجلسينه تبريز سئچكي دايره سيندن ان چوخ 15786 سسله دئوتات سئچيلميشدير. س. ج. پيشهوري 1945-جي ايلين سننتياير آييندان آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين صدري و 1945-جي ايل دئكابري آيي نين 12-دن 1946-جي ايل ايبونون 25-نه قدر آذربايجان ميلي حؤكومتي نين باش وزير (نازيرلر شوراسي نين صدري) اولموشدور.
- 3- صؤحبت بوتون تورپاقلارين بؤلونمه سيندن گئدير. م. چ.
- 4- همين ماده ده دئييلير: « خالصه لري (دؤلت تورپاقلارين- م. چ.) فؤوريتله كندليلره پولسوز اولماق شرطي ايله پايلاماق لازيمدير. همچنين ايستيباد دؤورونون طرفداري اولان و آذربايجاني قويوب قاچميش مولكدارلارين دا تورپاقلاري موصاديره اولونوب كندليلرين ايختيارينا وئريلمه ليدير». [87، 14-5].
- 5- آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين مركزي كوميته سي نين عوضولري: س. ج. پيشهوري؛ م. ح. آزاد وطن؛ خ. آذربايجان؛ آتسخان بيات ماکي، س. بادقان، حسن بيرنگ. م. ق. بيريبا، م. بورهاني، تاغي بورچالي؛ ا. واقيف؛ م. ويلايي؛ ز. قيبامي؛ قولو صوبحي؛ دانينل يوشيبا؛ باغير دييانت؛ ا. احمدي؛ اديب جعفر؛ امين فرشچيبان؛ حسن زفيربي؛ فيريدون ايراهيمي؛ ربیع دؤوله كبري؛ جعفر كاوييان؛ ا. كلنتري؛ علی ماشينچي؛ موكرم تورابي؛ عابباسعلي پنهبي؛ م. نونهكراني؛ م. ت. ريفعي؛ ا. ريجاني؛ س. سرکيسيان؛ آ. صباغي؛ ق. فرشي؛ م. ر. فيشنگچي؛ ا. همداني؛ آ. هيداييت. س. حبيبي؛ م. هلال ناصري؛ جاويد سالاموللاه، جؤودت حسن، شاهين تاغي؛ م. ع. شبوستري؛ م. شكيبا.

- 6- آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين مركزي تفتيش كوميسيياسي عوضولري: شاهين آغزاده؛ ابراهيم آخوندزاده؛ ق. دانشيان: ا. يزداني؛ نوروللاخان يئكانى؛ مورادخان بيات ماكي؛ م. ب. رابيت؛ ريزا رسولي؛ احمد سيدي؛ م. سلحشور؛ مهدي هاشيمي؛ مهدي چاوشي.
- 7- 1941-جي ايل آقوستون سون گونلرينده، خاريجي قوه لر ايراندا داخيل اولان زامان، آذربايجاندا ايران قوشونلارينين 3، 4 و 15-جي ديويزيبالارينين توكوب قاجديقلاري يونگول سيلاحلارين چوخو خالقين اينه كنجيشدي.
- 8- 1945-جي ايلده اوكتاير آبي نين سونوندا باشلاياراق آذربايجاندا ميلي-آزادليق و خالق حاكمييتي اوغروندا اينه سيلاح الارق ووروشان شخصلره فدايي دنئييلر دي.
- 9- «مملكتين عالي شوراسي» نا (9.خلل. 1945-26. 1، 1946) 6 نفر: قوام-اولسلطنه (احمد قوام)، بهاول-مولك (قاراگوزلو)، منصورولمولك (علي منصور)، موستشار-اولدؤوله (صاديق صادق)، مؤتم اولمولك (پيرنيا) و حكيم اولمولك (حكيمي) (باخ79، 11. اون. 1945) و (باخ89، 10. اون ايكي. 1945). تعيين اولوندولار.
- 10- ايران حوكومتي نين گؤستريشي و يئرلي ايرتيجاچيلارين تحريكي ايله ايران حوكومتي نين سيلاحلى قوه لري مشكيشهر و اورمودا خالق قوه لري ايله ووروشاراق بويوك قيرغين تورتديكن سونرا مغلوب و فداييلره تسليم اولدولار،
- 11- آخك-ده نوماينده لردن 646 نفر ايشتيراك انديردى. كونقرئس نوماينده لر نين 256 نفر تيريز شهريندن و اونون ياخين ماحاللاريندان سئچيلميشدي.
- 12- آخك طرفيندن آذربايجان ميلي هنياتنه م. ع. شبوستري (رييس): ي. باباخان، س. بادقان، م. بيريا، ق. بورچالي، م. بورهاني، ه. واهبزاده، ز. قبيامي، ه. داوودي، ه. ديبايان، س. ديلمقاني، م. ضيايي، ف. ابراهيمي، ق. ايلهامي، ن. يئكانى، ج. كاويان، ه. ماشينچي، ج. مهتاش، س. مكرديچيان، ر. موزع زاده، موعينزاده، ميرموسا، س. ج. پيشهوري، آ. پنبهيي، پور رسول، م. رفيعي، خويي رحيمزاده، ه. سيدي، م. تئيموري، موكررم تورابي، خاديمي ميلت، س. م. هاشيمي، م. هلال ناصيري، م. چاوشي، س. جاويد، م. جليلي، ه. جؤودت، شاهين نوصرت بي، شئخ موسا (باخ46)، 27. اون بير. 1945) عوضو سئچيلميشديلر.
- 13- هاشيم نيبا كاظيم و چئشم آذر ميرقاسيم او دؤورده آدف مك-نين عوضو اولماميشلار.
- 14- آذربايجان ميلي مجلسي نين آچيلديغي و آذربايجان ميلي حوكومتي نين تشكيل اولوندوغو تاريخ ايران تقويمي اوزره آذر آبي نين 21-نه (1324-جو ايلد) موطنيق اولموشدور. بونا گوره ده بو تاريخي گون « 21 آذر گونو آدي ايله و آذربايجاندا 1945-1946-جي ايللرده كي ميلي آزدليق و دموكراتيک حرکات « 21 آذر حرکاتي» آدي ايله مشهور اولموشدور.
- 15- آذربايجان ميلي مجلسي نين داخيلي نيظامنامه سي نين دولت تشکيلي حاقيندا بؤلمه سي نين 3-جو ماده سينده بئله يازيلميشدير: «دولت، يعني قوهيي موجرييه (اجرا انديجي قوه-م. ج.)، دنمه لي آذربايجان ميلي مجلسي نين داخيلي

نظامنامه سي نين هر بير ماده سينده دؤولت سؤزو حؤكومت نازيرلر شوراسي معناسيندا ايشلنميشدير. [بخ75: ، - 444
447].

16- آذربايجان ميلی حؤكومتی نين نازيرليكلري وزيرليک، نازيري وزير آدلانيرديلار.

17- آذربايجان ميلی حؤكومتی تشکيل اولوناندا از سونرا نوصرتوللاه جاهانشاهلي باش وزيرين موعاويني، نوروللاخان يئکاني داخيلي ايشلر نازيري موعاويني، قولام دانئشيان، خالق قوشونلاري وزيري موعاويني، ايسماييل بازارگان کند تصروفاتي وزيري موعاويني، علي عسگر ديباييان ماعاريف وزيري موعاويني، تاغي کریمی مالييه وزيري موعاويني تعيين ائديلدیلر. عئینی زاماندا ايبراهيم عليزاده نامي باش وزيرليگين (نازيرلر شوراسينين) عومومي ايشلر موديري، قوربان جاويد باش وزيرليگين پروتوكول شؤعه موديري؛ ميرقاسيم چئشم آذر، تاغي شاهين و علي شميدده باش وزيرين كؤمكچيلري وظيفه سينه، كاظيم هاشيم نيبا ميلی بانکين و عاديل عاديليان صنايع و صنعت بانکي نين رييسی تعيين ائديلدیلر.

اوچونجو فصیل

آذربایجان دموکرات پارٹیاسی نین خالق حاکمییتی تدبیرلرینین حیاتا کئچیریلمه سی اوغروندا موباریزه سی

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین خالق حاکمییتی نین مودافیعه سینه و مؤحکملمه سینه رهبرلیگی

1945-جی ایل دئکابری 12-ده آذربایجاندا خالق حاکمییتی قورولاندان سونرا آذربایجان دموکرات فیرقه سی بئنی حیات قورماق ایشینه خالق حاکمییتی نین بوتون حالقلاری-آف- نین تشکیلاتلاری، عالی و یئرلی حاکمیت اورقانلاری و ایجتیماعی تشکیلاتلار واسیطه سی ایله رهبرلیک اندیردی.

آف مرکزی کومیته سی نین پلننوم ایجلاساریندا گونون موهوم مساله لری و اختاشیری موداکیره اندیله رک لازیمی قرارلار چیخاریلیردی. فیرقه نین بو قرارلاری بیرینجی نوبه ده فیرقه و ایجتیماعی تشکیلاتلار واسیطه سی ایله حیاتا کئچیریلگه باشلانیردی. آف-مک-نین قرارلارینین بیر چوخو ایسه آذربایجان میلی مجلسی و آذربایجان میلی حؤکومتی طرفیندن قانون، قرار و یاخود قطعنامه حالینا سالیناق خالق حاکمییتی اورقانلاری طرفیندن حیاتا کئچیریلیردی.

آذربایجاندا خالق حاکمییتی دؤورونده بیرینجی دفعه آف-مک-نین گئنیش پلننومو 1946-جی ایل یانوار آیی نین 26-29-دا (1324-جو ایل بهمن آیی نین 6-9-دا) اولدو. پلننومدا خالق حاکمییتی اورقانلارینین و 36 فیرقه تشکیلاتی نین 128 نفر رهبر ایشچیسو ایشتیراک اندیردی. پلننومدا پارتییا و میلی حؤکومتین اساس مساله لری، فیرقه تشکیلاتلاری، یئرلرده پارتییا رهبرلیگی؛ ویلایت، ماحال و بؤلوک انجومنلری حاقیندا مساله لر موداکیره اولوندو و مووافیق قرارلار قبول اندیلدی [باخ : 46، 31. I. 1946]. همین پلننوم آف-نین حؤکومت ایشلرینه رهبرلیک ائتمک مساله-سنی گئنیش موداکیره ائده رک گؤستریدی کی، بو رهبرلیک فیرقه تشکیلاتلاری یولو ایله، ایداره لرده ایشله یین فیرقه عوضولری واسیطه سیله حیاتا کئچیریله جکدیر. پلننوم پارتییا آخین نتیجه سینده باش وئرمیش موهوم نؤقصانلارا دیقتی جلب ائدی و مرکزی تفتیش کومیسسیاسینی (متک) قورولاندیردی (1) [باخ: 46، 31. بیر. 1946].

1946-جی ایل مابین 29-31-ده (1325-جی ایل خورداد آیی-نین 9-11-د) آف مرکزی کومیته سی نین نوبتی گئنیش پلننومو اولدو. بو پلننومدا آذربایجانین عومومی وضعیت، پارتییانین گونده لیک سیاستی، تورپاق بؤلگوسو و کند تصروفاتینا عاید ایشلر و فیرقه تشکیلاتی ایشلری باره ده مساله لر موداکیره اولوندو، مووافیق قرارلار قبول اندیلدی [باخ: 46، 31. V].

1946]. پلنوم عرفه سينده آذربايجان ميلي حؤكومتى نين نوماينده لري ايله ايران حؤكومتى آراسيندا تئهران شهرينده (29 اپرئل-10 ماي 1946-جي ايل) دانيشيقلار اولدو. پلنوم بو دانيشيقلاردا مركزي كوميته نين تعقيب انتديگي سيباستي بگندي و دانيشيقلار يئنيدين باشلانار سا موداكيره لر اوچون مك-نين رياست هئياتينه گنئيش ايختيار وئردى. مك پلنومو فيرقه سيرالارينين بيرليگي نين مؤحكملنديريلمه سينه، خالق آراسيندا تبليغاتين آرتيريلماسينا، فيرقه عوضولارينين عومومي ساوادي نين و سيباستي معلوماتي نين آرتيريلماسينا خصوصى ديقت وئردى. آدف- نين تبريز شهر كوميته سي(2) ياخشى ايشينه گؤره مك پلنومو طرفيندن ستارخان بايراغى ايله تاليف اولوندو و تبريز شهر كوميته سي نين صدر موعاوينى م. ويلايي نين ايشي بگنيلدي و خصوصى قنيد انديلدي. مك پلنومو زنجان (ويلاييت كوميته صدرلري: ه. رنوفي و ه. رحمانى)، ميانا (ويلاييت كوميته صدرى: ع. شميد)، ساراب و اوسگو [رايون] ماحال فيرقه تشكىلاتلارينين دا ياخشى ايشله ديكلريني قنيد انتدي.

1946-جي ايل نويابرين 9-دا (1325-جي ايل آبانين 18-ده) آذربايجان دمورات فيرقه سي مركزي كوميته سي نين بئشنجي (خالق حاكمييتى دؤورونده سونونجو) پلنومو اولدو. بو پلنومو قدر 1946-جي ايل ايبون آبي نين 13-ده (1325-جي ايل خوردادين 23-د) تبريز شهرينده «دؤولت (ايران دؤولتي-م. چ.) ايله آذربايجان نوماينده لري آراسيندا مووافيقت اولونموش قرارداد» ايمضالانميشدي. ايران حؤكومتى ايله باغلاميش بو موفاويله نين بير سيرا ماده سيني تكميللشديرمك و حياتا كنجيريلمه سي نين عملي يوللاريني موعين ائتمك اوچون همين موفاويله اساسيندا آذربايجان ميلي مجليسي نين فونكسياسيني يئرينه يئنيرن آذربايجان ايالت انجومي 1946-جي ايل آقوستون 21-ده تئهرانا، ايران حؤكومتى ايله دانيشيغا نوماينده هئياتى گؤندردى. آدف مك-نين بو پلنوموندا همين نوماينده هئياتى نين حساباتي دينله نيلدي و موداكيره اولوندو.

1945-جي ايلين سئنتيابريندان 1946-جي ايل دئكابرين اورتالارينداك آذربايجان دمورات فيرقه سي نين كوتله لره رهبرليك ايشيني تبريزده مركزي كوميته سي باشدا اولماقلا قاراداغ، اردبيل، زنجان، ماكي، ماراغا، مرنده، ميانا، اورمو، خالخال و خوي ويلاييت تشكىلاتلاري واسيطه سيله حياتا كنجيرير. عيني زاماندا آدف- نين اردبيل، اهر، زنجان، ماراغا، ميانا، تبريز، اورمو، خالخال و خوي شهر فيرقه تشكىلاتلاري يارنميشدي. بوندان باشقا آذربايجانين بوتون رايونلاريندا و ماحاللاريندا آدف- نين يئرلي تشكىلاتلاري فعاليت گؤستريردي.

آذربايجان دمورات فيرقه سي عوضولري ايلك پارتيا تشكىلاتلاريندا بيرلشميشديلر. آدف مك-نين 1946-جي ايل يانوار پلنومونون قراري اساسيندا نازيرليكلرده و بوتون دؤولت ايداره لرينده ده ايلك فيرقه تشكىلاتلاري ياراديلدي. بوندان علاوه آذربايجان آزاديخواهلارينين مشروطه اينقيلابي ايللرينده كي ايش تجروبه سيندن ايستيفاده انده رك آدف موختليف پئشه لرده چاليشان، شهرده بير محله ده ياشايان فيرقه عوضولارينين محله فيرقه كوميته لري نزدينده ايلك فيرقه تشكىلاتلارين ياراددي. بوتون ايش يئرلرينده، اورتا و بويوك كندلرده ده آدف- نين ايلك فيرقه تشكىلاتلاري ياراديلدي. بونلار يئرلرده ايداره ايشلرينه رهبرليك و كومكليك ائتمكله ياناشي فيرقه عوضولارين سيباستي-ايجتيماعى تربيه سي و حتا حربي تعليمي ايله مشغول اولوردولار.

آدف-نن گنیش خالق کوتله لرینه رهبرلیک واسیطه لریندن بیری ده مطبوعات اولدو. بو سیرادا بیرینجی نوبه ده آشاغیداکی قزنت و ژورناللاری گؤستریمک اولار:

« آذربایجان » قزنتی آذربایجان دموکرات فیرقه سی مرکزی کومیتة سی نین اورقانی [05. دوققوز. 1945-10. اون ایکی. 1946-جی ایللر]، « آزاد میلّت » قزنتی آذربایجان میلی مجلسی نین اورقانی [24. ایکی-9. خیی-1946-جی ایل]، آدف- نین ویلایت کومیتة لرینین اورقانی: زنجاندا- « آذر » اورمودا- « اورمی »، اردبیلده- « جؤودت » قزنتلری؛ آذربایجان فهله زحمتکش لرینین اورقانی اولان « غلبه » قزنتی، آدف- نین تبریز شهر کومیتة سی نین اورقانی « دموکرات » ژورنالی، آذربایجان دموکرات جاوانلار تشکیلاتی نین اورقانی « جاوانلار » قزنتی، آذربایجان شاعیر و یازیچیلار جمعیتی نین اورقانی « گونش » ژورنالی، اثرمنی دیلینده « آرئود » (« گونش ») ادلی سیاسی-ایجتیماعی قزنت. بونلاردان علاوه « آذربایجان اولدوزو »، « یئنی شرق »، « فریاد » قزنتلری؛ « شاعیرلر مجلسی »، « معاریف » و « فلاحت » ژورناللاری دا نشر اندیلیردی.

آدف- نین خالقا یئنی حیات قورماق ایشینه گونده لیک رهبرلیگی فیرقه کادرلاری واسیطه سی ایله حیاتا کئچیریلیردی. آدف- بیرینجی نوبه ده میلی آزادلیق، کومونست و فهله حرکاتی سیرالاریندا، او جمله دن ده ایران توده حزبی سیرالاریندا سیاسی مباریزه ده یئنیشمیش کادرلاری خالق حاکیمیتی نین بوتون سیستمینده مسؤل وظیفه لرده یئرلشدیرمیش و اونلاردان دوزگون ایستیفاده ائتمیشدیر. بونولا یاناشی آدف-مک-نین 1946-جی ایل یانوار و مای پلنوملارینین قرارلارینا اساسن فیرقه نین تبریز شهر کومیتة سی؛ زجان، اورمو، مییانا، اردبیل، ماراغا و اهر ویلایت کومیتة لری قیسا مودتلی فیرقه سیاسی کورسلاری تشکیل ائدیله. 1946-جی ایل سننیا برین 22-ده تبریزده آذربایجان سیاسی و حقوق مکتبی آچیلدی. بورادا 170 نفر کادر حاضرلانیردی. او زمان کادر چاتیشمادیغیندان یئرلرده بعضیلری باشچیلیق ائدیکلری ایشی لازیمی درجه ده بیلیمیردیلر، بونولا یاناشی آدف-یه و خالق حاکیمیتینه همیشه صادق ایدیلر. فیرقه و حؤکومت اورقانلاریندا، حتا موهوم وظیفه لرده بنله کادرلارین دوزگون سنجیلمه مه سی و یئرلشدیریلمه مه سی حاللاری دا اولموشدور [باخ: 97، 38]. آدف کادرلارا بؤیوک طلبکارلیق و قایغی ایله یاناشیردی(3).

آدف- نین مرکزی کومیتة سی طرفیندن هر بیر سیاسی، اینقیلابی، ایجتیماعی و ایصلاحات تدبیری قاباقچادان حاضرلانیر، تام دموکراتیک قایدا اوزره، گنیش کوللنکتیو رهبرلیکده موداکیره یه قویولور و کوللنکتیو قرار قبول اندیلیردی. لاکین آدف- نین رهبرلیگی ایران دؤولتی و ایمپریالیستلر طرفیندن یارانمیش شیدتلی تهلوکه قارشیسیندا خالق حاکیمیتی نین گله جگینه عاید بو موهوم مسالهنی موداکیره ائتمه میشدی. آدف-مک-نین خالق حاکیمیتی دؤرونده کئچیریلیمیش سون پلنومو (9. خیی-1946) و اوندان سونرا آدف-مک-نین اجراییه هنیاتی(4) فیرقه سیرالارینین بیرلیگینی پوزماق و تسلیمچیلیک منیللرینه قارشی مباریزه آپارا بیلیمه دی. دوشمن قارشیسیندا قئیری-موتشکیل گئری چکیلمک و گئری چکیلمک گیزلی تشکیلات یاراتماق دا آدف رهبرلیگی نین بؤیوک سهوی ایدی [باخ: 97، 38].

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین ایستراتگییاسی ایرتیجاع و ایمپریالیزم علنیینه، ایرانین دموکراتیکلشدیریلمه سی اوغروندا مباریزه دن عیبارت اولموشدور. آذربایجانا ایران داخیلینده موختارییت و گنیش حوقوقلار قازانماق ان یاخین

وظیفه اولاراق قارشیدا دوروردو. آدف آشاغیدان، کوتله لرین گوجو ایله، میلی آزادلیق قوه لرینی بیرلشدیره رک اینقیلابی یوللا خالق حاکیمیتی یار اتماق تاکتیکاسی یئریدیردی.

آدف کؤهنه ایستیثمارچی قورولوشون محو اولما دؤرونون گلیب چاتدیغینا اینانیردی. یونا اساسن کؤهنه سوسیال-ایقتیصادی قورولوشو گله جکده معاصیر و عالی سوسیال-ایقتیصادی قورولوشلا عوض ائتمگی نظرده توتوموشدو. آدف بیرینجی نؤوبه ده فهله صینفی نین و زحمتکش طبقه لرین ایستیثمار اولونماسینی اساسلی صورتده محدودلاشدیردی، دولت صنایع ساحه لری یولو ایله و کندیلره پولسوز تورپاق وئرله رک معاصیر سوسیال-ایقتیصادی قورولوشو یار اتمایا باشلامیشدی. آدف-نین میلی سیاسی، خصوصی ایله اینقیلابی یوللا آذربایجانا ایران داخلینده موختاریت الده ائتمه سی ایران فهله صینفی نین اینقیلابی منافعیله موافیق اولموشدور. بو سیاست ایران خالقلاری آراسیندا اینقیلابی امکداشلیغا و دوستلوقا خیدمت ائتمیشدیر. آدف یاراناندان بئش آی سونرا (1946-جی ایلین یانواریندا) اونون 180 مین نفردن چوخ، بیر ایل سونرا (1946-جی ایل اوقوستون سونوندا) ایسه 200 مین نفردن چوخ عوضو وار ایدی. [باخ: 91، 21-باخ: 46، 28. سکیز. 1946]. 1946-جی ایلین اولینده آدف-نین رهبر اورقانلارینا سئچیلنلرین 69،5 فایزینی کندیلر، 8 فایزینی فهله و صنعتکارلار، 5 فایزینی مولکدارلار، 4،5 فایزینی ضیباللار و 13 فایزینی جمعیتین قالان طبقه لریندن اولانلار تشکیل ائدیردی [باخ: 91، 21]. آدف آذربایجاندا فعالیت ائدیگینه گؤره اونون عوضولرینین چوخ بؤیوک اکثریتی آذربایجانلیلار ایدی. آذربایجاندا یاشایان آیسورلارین، اثرمنیلرین و باشقا خالقلارین قاباقچیل نوماینده لری ده آدف-یه عوضو اولموشدولار. فهله صینفی، کندیلر و اورتا طبقه لر میلی-آزادلیق و دموکراتیک حرکتین اساس قوه سی ایدیلر. آدف-نین رهبر اورقانلارینا سئچیلنلرین 77،5 فایزینی کندیلر، فهله لر و صنعتکارلار تشکیل ائدیردیلر. ایراندا میلی-آزادلیق کومونیست و فهله حرکتلارینین فعال ایشتیراکچیلاری آدف-یه و خالق حاکیمیتینه رهبرلیگی اؤز اللرینه آلمیشدیلار. یوخاریداکی قئیدلریمیزدن بو نتیجه یه گلیریک: آدف دونیاگؤروشونه، سیاسی، تشکیلاتی و اینقیلابی فعالیتینه گؤره مارکسیست پارتیادیر، اینقیلابی و بنیلمیلچی پارتیادیر. آدف زحمتکش صینیف و طبقه لرین پارتیاسیدیر. فیرقه اورتا طبقه لری ده اؤز رهبرلیگی آلتینا توپلامیشدی. بیرینجی نؤوبه ده زحمتکش صینیف و طبقه لرین سیاسی حیاتا کنچیرمیش و اولارین منافعی تامین ائتمگه باشلامیشدی.

آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین خالق رهبرلیک واسیطه لریندن بیری ده ایجتیماعی تشکیلاتلار اولموشدور. آدف کوتله لرین منافعی دموکراتیک اساسلار اوزره تامین ائتمکله، اؤز قرارلارینی ایجتیماعی تشکیلاتلارا چاتدیرماقلا، اولارا کادر گؤنرمک و اولارین قاباقچیلارینی فیرقه سیرالارینا جلب ائتمکله، ایجتیماعی تشکیلاتلار واسیطه سی ایله کوتله لره رهبرلیک ائدیردی.

آذربایجان فهله لرینین همکارلار ایتیفاقی 1941-1946-جی ایللرده میلی-آزادلیق حرکتیندا قاباقچیل قوه اولموشدور. 1946-جی ایل اییولون 23-ده آذربایجان فهله و زحمتکش همکارلار ایتیفاقی نین (افزهی) بیرینجی کونفرئسی اولدو. کونفرئس آفزه-نین مرکزی شوراسینی (75 نفردن عبارت) (5) و مرکزی تفتیش کومیسسیاسینی سئچدی [باخ: 46، 31. بئدی. 1946]. کونفرئسین قطعنامه سینده ایشسیزلیگی آرادان قالدیرماق تدبیرلری، داخلی صنایع نین حیمایه اولونماسی، امک قانونون هر پئرده تاخیره سالینماز اجراسی، سیغورتا قانونون حاضیرلانماسی و سایر موهم مساله لر قئید

اندیلمیشدی [باخ46: 30. وی1946]. 1946-جی ایلین یاییں-دا آفزهی- نین مرکزی شوراسیندا 12 ایستحصالات ساحه سی نین همکارلار ایئتفاقی بیرلشمیشدی. او زامان آفزهی- نین 42.806 نفر عوضو وار ایدی. آذربایجانین 10 ویلایتینده همکارلار ایئتفاقی فعالیت گؤستریردی [باخ46: 26. یئددی. 1946]. آذربایجاندا خالق حاکیمییتی زامانی آفزهی بیر طرفدن صنایع نین ایداره اولونماسیندا یاخیندان ایشتیراک اندیر، فهله لره ایش ینرلرینده ساواد کورسلاری، صحیبه منطقه لری، یئمکخانالار، اوشاق و کۆرپه لر ائوی تشکیل اندیر، دیگر طرفدن زحمتکئشلری آذربایجان میلی حؤکومتی قارشیسیندا دوران مساله لرین حلینده سفربر اندیردی. آفزهی- نین عوضو اولان بیر چوخ فهله، خالق حاکیمییتی سیستمینده رهبر وظیفه لره گؤندریلمیشدی. فهله لر خالق قوشونلاری و فدایی دسته لری سیرالاریندا؛ تورپاق بؤلگوسونده، تاخیل حاضیرلیغیندا، آبدلیق ایشلرینده چوخ یاخیندان و فعال ایشتیراک اندیردی. « 21 آذر حرکاتینی ایداره اندلرین اساس حیصه سی فهله لر ایدی» [46، 24. یئددی. 1946].

آذربایجان دموکرات جاوانلار تشکیلاتی. 1946-جی ایل اییولون 6-دا (1325-جی تیر آیی نین 15-د) تبریز شهرینده آذربایجان دموکرات جاوانلار تشکیلاتی نین (ادجت) بیرینجی قورولتایی آچیلدی. قورولتايدا گنجلرین 20 تشکیلاتیندان 107 نوماینده ایشتیراک اندیردی. قورولتایی حساباتی دینلهیه رک، آدج-نین مرانامه و نیظامنامه سینی قبول ائتدی. مرکزی کومیتة و مرکزی تفتیش کومیسسیاسینی سنجدی(6). گنجلرین اورمو، مییانا، ساراب و ارونق تشکیلاتلاری یاخشی ایشله دیکلرینه گۆره قورولتایی طرفیندن تقدیر اولوندولار [باخ46: 10. یئددی. 1946]. گنجلر تشکیلاتی سیاسی کورسلار، یازیچی-شاعیر و ناطیقلار درنکلری، ساوادیسیز لگی لغو انتمه کورسلاری، ایدمان دسته لری یاراتماقلا، دیوار قرئتلری چیخارماق، کونسئرت و تاماشالار وئرملکه گنجلرین تربییه ایشی ایله گئنیش صورتده مشغول اولوردو. آذربایجاندا 1946-جی ایله کئچیریلن انجمن سنجکیلرینده 20 یاشا چاتمیش گنجلر فعال صورتده ایشتیراک(7) ائتدی. آدجت فهله کندیلرین ساوادلانماغینا کؤمک انتمکله، گنجلردن ضابطیلیک و ایختیصاص مکتبلرینه گؤندرمکله، فدایی و خالق قوشونو دسته لرینه کونسئرت و تاماشالار وئرملکه، شهرلرده آسایشی قوروماق اوچون کنشیک چکمکله، جبهه لرده ووروشان فداییلرله اونلارین عالیله لری آراسیندا علاقه یاراتماقلا، یوللارین چکیلمه سینده، آبدلیق و سایره ایشلرده ایشتیراک انتمکله خالق حاکیمییتی تدبیرلرینه یاخیندان کؤمک اندیردی.

خالق حاکیمییتی آذربایجاندا قادینلار کیشیلرله برابر حقوق وئریشدی. قادینلار آدف تشکیلاتلاری سیراسیندا چالیشیر و اونلارلا قادین خالق حاکیمییتی اورقانلارینا سئچیله رک اولکة نین سیاسی-ایجتیماعی حیاتیندا فعال صورتده ایشتیراک اندیردی. آدف-نین رهبرلیگی آلتیندا آذربایجان قادینلار کلوبو خالق حاکیمییتی دؤورونده قادینلاری یئنی حیات قورماق ایشینه جلب و سفربر اندیردی. تبریز، ماراغا، اورمو، زنجان، اهر، خالخال، ماکی و سایر شهرلرده یارانمیش قادینلار کلوبونا یوزلرله قادین عوضو اولموشدو(8). کلوبلاردا هر هفته سیاسی، ایجتیماعی، مدنی و س. مساله لر باره ده مواضیره لر اولوردو. قادینلار کلوبلاری، ساوادیسیز قادینلاری ساوادلانمیش قادینلار مشغول اولور، شفقت باجیلاری کورسلاری آچیر، ال ایشلری درنکلری یارادیر، کونسئرت و تاماشالار وئریردی. تبریز قادینلار کلوبوندا 40 نفردن چوخ قادین فداییلره گؤندریلمک اوچون پالتار تیکیردی.

آذربایجان شاعیرلر و یازیچیلار جمعیتی نین (9) ده خالق حاکیمییتی دؤورونده کوتله لری سفربر انتمکده موهوم رولو اولموشدور. آذربایجان شاعیرلر و یازیچیلار جمعیتینده یوزلرله شاعیر، تنقیدچی، گنج یازیچی، ژورنالیست، دیل و ادبیات تدقیقاتچیسی بیرلشمیشدی. بو جمعیتین تبریز، زنجان، اورمو، اردبیل و خوی شهرلرینده شوعبه لری وار ایدی. یازیچیلار اؤز اثرلرینی آذربایجاندا چیخان قزنت و ژورناللاردا آذربایجان دیلینده چاپ انتدیریدیلر. 1946-جی ایله آیری-آیری یازیچیلارین بیر سیرا کیتابلاری نشر اولونموشدور. خالق حاکیمییتی دؤورونده اونلارلا یازیچی بیئتشمیش، کوتله لر ایچریبسندن مشهورلاشمیشدی. آذربایجان یازیچیلاری اؤز اثرلری ایله خالق آزادلیغینی مودافیعه یه، دموکراتیک قورولوشون فعال ایشتیراکچیسی اولماغا چاغیریر، آزادلیغین دوشمنلرینی ایفشا اندیریدیلر. اونلارین اثرلرینده وطنپرورلیک و خالقلار آراسیندا دوستلوق تبلیغ اولونوردو. شاعیرلردن م. نجم تبریزی نین « همیشه لیک یاشا آذربایجان»، م. م. اعتمادین « آنا یوردوسان دوغما وطن» مارشلاری و «تبریزی» نغمه سی؛ فداییلر مارشی و س. خالق طرفیندن سئویله-سئویله اوخونور، خالقین اینقیلابی جوشقونلوغونو داها دا گوجلندیریدی.

آذربایجان اثرمنیلرینین، آیسورلارینین و یهودیلرینین میلی-مدنی جمعیتلری ده آدف-نین رهبرلیگی ایله بو خالقلاری بیئی حیات قورماغا جلب اندیریدیلر. اونلار بو خالقلار ایچریبسندن گنیش مدنی-معاریف ایشلری آپاریدیلر.

آذربایجاندا خالق حاکیمییتی یارانان گوندن اونون مودافیعه سینی هر طرفلی تشکیل انتمک تاخیره سالینماز وظیفه کیمی قارشیدا دورموشدو. ایراندا ایمپریالیستلره آرخالانان شاهلیق اصول-ایداره سی و ایستیتمارچی صنیفلرین حاکیمییتی داوام انتدیکجه آذربایجان خالق حاکیمییتی دایمن تهلوکه ده ایدی. فیرقه نین گؤستریشلرینی حیاتا کنچیره رک آذربایجان میلی حؤکومتی یاراندیغی گون [12. اون ایکی. 1945-جی ایل] اؤز ترکیبینه خالق قوشونلاری نازیرلیگی ده یاراتدی. ایش پروقرامیندا ایسه فدایی دسته لرینی مرکزلشدیره جگینی و عینی زاماندا خالق قوشونو یاراداجاغینی قنید انتدی. 9 گون سونرا (21. اون ایکی. 1945-جی ایل) آذربایجان میلی مجلسی خالق قوشونلاری یارادیلماسی حاقیندا قانون وئردی. بو قانوندا گؤستریلردی کی، خالق قوشونلاری آذربایجان خالق نین احتیاجیندان دوغموش، اونون مودافیعه سینی و خالقین آزادلیغینی تامین انتمک اوچون یارادیلیمیشدی. قانوندا گؤستریلردی کی، خالق قوشونلاری عسکرلری و ضابطیلری ده بوتون وطنداشلارین مالیک اولدوغو حوقوقا و ایجتیماعی حاقا مالیکدیرلر [باخ: 98، 27]. آدف مرکزی کومیته سی نین 1946-جی ایل یانوار و مای پلنوملاری خالق قوشونلاری یارادیلماسینی، قوتلندیریلمه سینی و فدایی دسته لرینین رسمی قوشون حالینا کنچیریلمه سینی ضروری حساب انتدیلر. 1946-جی ایل فنورالیندا عملی صورتده خالق قوشونلاری یارادیلماسینا باشلاندى. ایرتیجاچی ایران حؤکومتی نین نیظامی اوردولاری قارشیسیندا خالق حاکیمییتی تکجه فداییلرین قوه سی ایله قوروماق مومکون اولمازدی. آدف و آذربایجان میلی حؤکومتی خالق قوشونلارینین تجهیز اندیلمه سینه، پالتار، آزوقه و سایر جهتدن تامین اولونماسینا ماکسیموم سعی گؤستریدیلر. میلی حؤکومت حربی مکتب آچراق آز مودتده خالق قوشونلاری اوچون 250 نفردن چوخ ضابطیلر حاضیرلادی. خالق قوشونلاری یارادیلماسیندا، اونا کادر حاضیرلانماسیندا، اونون لازیمی حربی تعلیم گؤرمه سینده و دوشمن قوه لری ایله وروشلاردا ایران توده حیزبی نین آذربایجانا گؤندردیگی اینقیلابچی ضابطیلر بؤیوک خیدمت، فداکارلیق و شوجاعت گؤستریدیلر (10). ایران دؤولتی داخیلینده آذربایجاندا خالق قوشونلاری بیرینجی و

حقيقتن اولكه ني، خالقي و آزادليغي مودافيعه ائدن؛ خالق طرفيندن ياراديلان و اونون قاباقجيل، موباريز و اينفيلاجي قوه سي طرفيندن رهبرليک و باشچيليق انديلن قوشون اولموشدور.

آذربايجان ميلي حؤكومتی نين فدايی دسته لرینين ايشيني نيظاما سالماق و اولكه ده امنيتي قوروماق حاقيندا 1946-جي ايل 3 فنورال تاريخي قرارينا اساسن فداييلر بؤيوك دسته لرده بيرلشديريله رك قوشون نيظام-اينتيظامي ايله، سيلاحي حالدا آذربايجانين موعين منطقه لرینده بئرلشديريلديلر. آدف و ميلي حؤكومت فداييلره هر طرفلی قايغي گؤستريردي. فدايی دسته لرینين بوتون تجهيز اتيني-پالتار، باشماق، ياتاجاق و آزوقه سيني ميلت حؤكومه وئريردي. آزادليق اوغروندا ووروشلاردا شهيد اولموشلارين عايله عوضولرينه و عليل اولموش فداييلره آذربايجان ميلي مجليسي نين 8. آلتی. 1946-جي ايل تاريخي قانونونا اساسن ايليق تقاعد وئريليردي. تورپاق بؤلگوسونده بيرينجي نؤوبه ده فداييلره تورپاق وئريليردي. ميلي حؤكومت بير چوخ يئرده يوخسول فدايی عايله لرینه پولسوز اون، چاي، قند و س. پايلاييردي. آذربايجانين هر يئریندن هديه بيغيلراق فداييلره چاتديريليردي. اوز كندلريندن اوز اقلاردا خيدمت ائندن فداييلرين اكين-بيچينلرينه، محصولونون بيغيمينا همكندليلري كؤمك ائديرديلر. آذربايجاندا خالق حاكيمييتی قورولماسي اوغروندا ووروشلاردا فدايی دسته لري و فدايی باشچيلاري چوخ بؤيوك قهرمانليق، شوجاعت و فداكارليق گؤستريرديلر (11). آدف تشكيلاتلاري فدايی دسته لرینه گونده ليک رهبرليک ائديردي.

آدف- نين رهبرليگي ايله خالق حاكيمييتی نين مودافيعه سي گئنديكجه گؤجلنيردي. آذربايجان و كوردوستان ميلي حؤكومتلري آراسيندا 1946-جي ايل آپرئلين 23-ده باغلانميش موقاويله يه اساسن هر ايكي حؤكومتين سيلاحي قوه لري آزادليق دوشمنلري ايله ووروشدا بير-بيرينه كؤمك ائديرديلر. آذربايجان ميلي حؤكومتی پارتيا عوضولريني فهله-كندليلري سيلاخلانديرميشدي. بوندان علاوه آدف- نين گؤستريشي ايله 1946-جي ايلين آپرئل آييندان آذربايجانين هر يئرینه پارتياينين و ايجتماعی تشكيلاتلارين عوضولري حربي تعليم كئچمگه باشلاديلار.

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين خالق حاكيمييتی نين مودافيعه سيني تشكيل ائتمك تدبيرلري دوزگون و واختيندا اولموشدور. ايران حؤكومتی 1946-جي ايلين بيرينجي يارييسندا آذربايجان داخيلينده بير سيرا فنودالارين و خانلارين، او جومله دن: زنجان و يلايتينده ذولفقاريلرين، ماراغا اترافيندا هولاسو ماحاليندا يمين لشكرين، خالخال ماحاليندا زرغامين، قاراداغدا عبدوللاخانين و چاهار اويماقدا عابباسقولوخان سرتيبين و باشقالاري نين عكس اينفيلابي قبياملارين تشكيل ائدير [باخ: 48، 1967، № 25، 48]. لاکين آذربايجان فداييلري و خالق قوشونلاري بو ايرتيجاع قبياملارين ياتيرير. ايران شاه قوشونلارينين باش قراگهي آذربايجاندا قاجميش فنودالاردان، خانلاردان و اونلارين نؤكرلريندن عيبارت سيلاحي دسته لر يارادير. اونلاري هر طرفلی تجهيز ائدير. 1946-جي ايل يانوار آييندان بو ايرتيجاع سيلاحي دسته لر آذربايجان خالق حؤكومتی نين سيلاحي قوه لري اوزرينه آراسي كسيلمز هوجوملار ائديرلر. زنجان و يلايتينده، همدانين مهربان ماحالي ياخينليغينداكي كندلرده، هولاسو-ساين قالا اترافيندا، آستارا و خالخال ياخينليغيندا، 1946-جي ايلين يانوار-سئنطيابر آيلاريندا گئندن شيدنتلي ووروشمالار آذربايجان سيلاحي قوه لرینين غلبه سي ايله قورتاردی. ايران توده حيزبی نين آذربايجان گؤندردیگي تجروبه لي حربي كادرلار ايرتيجاعين آذربايجان خالق حاكيمييتی علنيينه سيلاحي فيتتهكارليقلارينا قارشي موباريزه ده فعال و جيدي رول اويناديلار [باخ: 74، 4].

آدف- نين خالق حاڪميتي نين مودافيعه سینه رهبرليگي نين آشاغيداکي بعضي جهتلريني قنيد انتمک لازيمدير. آذربايجان خالق قوشونلاريني لازيمي سيلاحلارلا تجهيز انتمک ايمکاني سون درجه محدود ایدی. قوشون هرطرفلی يوکسک حربي تعليم گۆر مه ميشدي. واختيله ايران قوشونوندا اولموش ايندي ايسه خالق قوشونلاريندا خيدمت ائدنلرين بعضيسي کوتلوي اينقيلابي شرايطين طلبلرينه آسانليقلا اويغونلاشا بيلميردي. خالق قوشونلارينا اوپنراتيو-حربي رهبرليک آدف- نين رهبرليگي نين چوخ مورکب ساحه لریندن بيرى اولموشدو. آذربايجانا ايران داخيلينده موختاريت الده انتمک پرينسپينه تابع اولاراق آذربايجان خالق قوشونلاري و فدایي قوه لري آذربايجانين اينظيياطي-اراضی سرحدلري داخيلينده فعاليت گۆستريرديلر. بو ايسه عيني زاماندا ايران اوزره اينقيلابي حرکاتين مودافيعه مؤوقعبينده دورماسيني گۆستريردي. آدف مرکزي کوميته سي نين 1946-جي ايل ماي و نويابر پلننوملاري سايق اولماق، خاين و ايرتيجاچي عونصورلرله موباريزه آپارماق کيمي اينقيلابي اهميتلي گۆستریشلر وئرميشدي. بوتون بونلارا باخمايلاق ايرتيجاچي ايران حؤکومتي نين آذربايجانداکي عکس اينقيلابي فيتنه لرینين و ياراتديغي 5-جي سوتونون علئيهينه لازيمي سايقليق گۆستريلمه ميشدي. بو دا آرتيق درجه ده زيبانلي حرکت اولموشدور [باخ: 97، 37-38] بونون نتيجه سينده ايران دؤولتي نين سيلاحلی قوه لري آذربايجان شهرلريني ايشغال انتديگي گونلر (1946-جي ايل دنکابرين 10-دان سونرا) آدف- نين و خالق حاڪميتي اورقانلارينين يوزلرله فعال عوضونه قانلي ديوان توتماغا موقوف اولدولار.

میلی آزادليق و خالق حاڪميتي اوغروندا اينقيلابي حرکات آذربايجاندا ايرانين ايرتيجاچي دؤولت آپاراتيني اساسن داغيتدي، بعضي ساحه لريني يئنين تشکيل انتدي و يئني ايداره لر ياراتدي. «آذربايجان ميلي حؤکومتي ايرتيجاچي دؤولت آپاراتيندا قورولوش و قايدا-قانون جهندن درين دگيشيکليکلر عمله گنيردي» [74، 2]. اينقيلابي حرکاتين گنديشينده آذربايجاندا ايران حؤکومتي نين قوشونو، ژاندارم و پوليس قوه لري، سياسي پوليس تشکيلاتي داغيدلدي. بوتون ايداره لرده ايرتيجاچي، ايستيمارچي صينيفلره خيدمت ائدن رهبرليک و ايش اوصولو دا لغو اولوندو. اونلارين عوضينه سياسي، ايقتيصادی و ايجتيماعی حياتين بوتون ساحه لرینده آدف- نين رهبرليگي ايله يئني، دموکراتيک، اينقيلابي قايدا-قانون و ايش اوصولو ياراندي. بوتون بونلارلا ياناشي، ايداره لر ايرتيجاچي عونصورلردن تام تميزلنه بيلمه دي. خالق حاڪميتي نين دموکراتيک ايصلاحتاتيني موختليق يوللارا لنگيدن قوه لرله لازيمي موباريزه آپاريلمادي.

آدف مرکزي کوميته سي نين 1946-جي ايل يانوار و ماي پلننوملاري خالقين بيلاواسيطه حاڪميتده ايشتيراک انتمه سي و دموکراتيک رژيم ياراديلماسي اوچون ويلايت، محال و بؤلوک انجومنلرينين ياراديلماسينا و بو انجومنلر واسيطه سي ايله حؤکومت ايداره لرینين ايشلرينه نظارت اولونماسي باره ده گۆستریش وئردی.

ايراندا ايلک دفعه انجومن، حاڪميت اورقاني کيمي، 1906-جي ايلده تبريزده ياراديلدي. تبريز انجومني آذربايجاني ايداره انتمکله برابر ايران اينقيلابي نين مؤحکمنمه سينده و اينکيشافيندا چوخ بؤوک رول اويناميشدير. اينقيلابي قوه لرین تضبيقي نتيجه سينده 1907-جي ايلده ايران کونستيتوسياسينا علاوه لرده انجومنلرين ياراديلماسي قانونيشديريلدي. اورادا دئييليردي: بوتون مملکتده ايالت و ويلايت انجومنلري ياراديلير. بو انجومنلرين عوضولري اهالي طرفيندن سئچيلير، انجومنلرين دؤولت ايداره لرینه تام نظارت انتمک ايختياري وار هر بير ايالت و ويلايتين گليري و خرجي بو انجومنلر واسيطه سي ايله موعين اولونور [باخ: 99، 94]. ايران اينقيلابي نين معلوبيتيندن سونرا 34 ايل ایدی کي، ايرتيجاچي حاڪم صينيفلر انجومنلرين

تشکیل اولماسینا یول وئرمیر دیلر. 34 ایل فاصیله دن سونرا یئنه آذربایجان، اینقیلابی حاکمیت اورقانی اولان انجومنلر یاراتماغا باشلادی. بو ایسه ایراندا دا انجومنلرین یارانماسینا سبب اولدو.

آذربایجان میلی مجلسی گیزلی، مستقیم، عمومی و برابر سئچکی یولو ایله ویلایت، ماحال و بؤلوک انجومنلری، ائلجه ده بلدییه انجومنلری تشکیل اولونماسی باره ده 1946-جی ایل یانوارین 8-ده ایکی قانون وئردی. کند انجومنلرین سئچکیسی و تشکیلی حاقیندا دا آقوستون 3-ده قرار چیخدی. آذربایجان میلی مجلسینه سئچکیلر ده اولدوغو کیمی بو قانونلار و قرار اوزره انجومن سئچکیلرینده شوق اولکه لرینده ایلیک دفعه اولراق آذربایجاندا قادینلارا کیشیلرله برابر سئچمک و سئچمک حوقوق وئریلدی. آذربایجاندا 1946-جی ایل یانوارین 14-دن 18-نه قدر 213 شهر و قصبه ده، ماحال و بؤلوک مرکز لرینده 20 یاشینا چاتمیش وطنداشلار طرفیندن بلدییه انجومنلری سئچیلدی و ایشه باشلادی. آذربایجاندا بلدییه انجومنلرینه عمومک 5971 نفر عضو سئچیلدی. ایران دؤولتینده کند انجومنلری اولمامیشدیر. کندلر ده یئرلی حاکمیت اورقانی اولان کند انجومنلری ایلیک دفعه آذربایجاندا، خالق طرفیندن، دموکراتیک سئچکی یولو ایله یارانندی. آذربایجان کندلرینده کندخودالاری کند انجومنلری تعیین اندیردی. آذربایجاندا کند انجومنلرینه 28 مین نفر دن چوخ عضو سئچیلدیگینی دئمک اولار. ایرانین دؤولت قورولوشوندا ماحال و بؤلوک انجومنلری ده اولمامیشدیر. بو انجومنلر ده ایلیک دفعه آذربایجاندا یارانمیشدیر. آذربایجاندا 1946-جی ایل فنورالین 9 ایله 15-ای آراسیندا 10 ویلایت، 21 ماحال و 151 بؤلوک انجومنی سئچیلر رک ایشه باشلادی. انجومنلر ده عمومک 3790 نفر عضو سئچیلمیشدی. بو انجومنلرین تشکیلی ایله آذربایجاندا خالق حاکمیتی نین یئرلی اورقانلاری و دموکراتیک اساسی یارانمیش اولدو. آذربایجاندا 1946-جی ایله بوتون انجومنلر خالق طرفیندن سئچیلمیش 39 مین نفر نوماینده اولکه نین ایداره اندیلمه سینده خالق حاکمیتینده ایشتیراک اندیردی. انجومنلر تورپاق بؤلگوسو، تاخیل حاضیرلیغی، کندلیلر کؤمک اندیلمه سی، آبادلیق و سایر ایشلرله مشغول اولوردولار. خالق حاکمیتی زامانی آزادیخاه و دموکرات شخصلردن ا. ایمرانی قاراداغ، م. جلیلی اردبیل و دیگرلری باشقا ویلایت انجومنلرین ریسی سئچیلمیشدیر. ج. مهتاش تبریز، خ. آذربادقان اردبیل، ق. جاویدان ماراغا، ت. شاهین، آ. پنبهیی، م. هیلال، ناصیری اورمو و باشقالاری دیگر ویلایت حاکمی (فرمانداری) تعیین اولونموشدولار. قئید ائتمه لی بییک کی، آذربایجان میلی مجلسی نین انجومنلر حاقیندا قانونو آذربایجاندا بلدییه انجومنینه داها چوخ مستقیلیک وئرمیشدی. بو مساله ده حرکتین عموم دموکراتیک جهتی نین اوستونلوگو اوزونو گؤستریمیشدی. خالق حاکمیتی اورقانلاری اولان ویلایت، ماحال و بؤلوک انجومنلری نین صلاحیتی ایسه «... دؤولته و میلی ایداره لرین ایشلرینه نظارت ائتمک، ... ناراضی اولدوقدا مربوط نازیرلیگه خبر وئرمک» [باخ: 98، 70] حودودوندا ساخلانیمیشدی. لاکین انجومنلر بو صلاحیتله خالق حاکمیتلرینین یئرلی اورقانی وظیفه سینی لازیمی درجه ده یئرینه یئتیره بیلمز دیلر.

آذربايجان ميلي حوكومتي نين دموكراتيک ايصلاحاتلار پروقرامي نين

حياتا كنجير يلمه سينده آدف- نين رولو

خالق حاكيمييتي نين يارانماسي ايله آذربايجان آزادليق الده انتميش اولدو. لاکين بو وضعیت آذربايجان اهالي سيني بينيدن ايرانين ايرتيجاعچي حوكومتي طرفيندن آزادليقدان محروم انديلمک تهلوکه سيندن قورتارا بيلمزدی. سوو. ايکپ- نين پروقراميندا گؤستريلميشدير كي، «سياسي ايستيقلاييت الده انديلمه سي ايله ميلي-آزادليق اينقيلابي بيتير. اينقيلاب ايجتيماعي و ايجتيمادي حياتدا درين دگيشيكليلر سبب اولماسا، ميلي ديرچلشين واجيب مساله لريني حل ائتمسه، بو ايستيقلاييت مؤحکم اولماز و بوش بير شنيه چئوريلر» [100، 45]. آذربايجاندا خالق آزادليغي نين داوامي اوچون درين ايجتيماعي-ايجتيمادي دگيشيكليلر، بيرنجي نؤوبه ده دموكراتيکجه سينه دگيشيكليلر حياتا كنجير يلمه لي و خالق حاكيمييتي نين ايجتيمادي بازيسي ياراديلمالي ایدی. آذربايجاندا دموكراتيک حرکات غالب گلدیکدن سونرا كؤهنه ايستحصال مونسيتلريندن يئني و موترقي ايستحصال مونسيتلرينه قيسمن كنجيد قارشيدا دوروردو. آدف- نين ميلي آزادليق و دموكراتيک حرکات خطينه اويغون اولراق آذربايجان ميلي حوكومتي نين ايش پروقراميندا (12. اون ايکي. 1945-جي ايلده) قئيد اولنوموشدو كي، «آذربايجان ميلي حوكومتي مملکتين بوتون ساحه لري اوچون خصوصي مولكييتي قبول انديب مملکتين و خالق ايجتيماديياتي نين ترقی سينه و خالقين ريفاه حالينا سبب اولاييلن هر جور خصوصي ايقداماتا (خصوصي ساحيکارليغام. چ.) كؤمک انده جکدير» [75، 438]. بو او دئمک ایدی كي آذربايجاندا هله مو عين تورپاق ساحه لري اوزرينده مولكدارلارين و فابريك زاوودلاردا كاپيتاليستلرين ساحيبيليغي و آزاد تيجارت قالا بيلردی. آدف- نين مركزي كوميته سي نين 1946-جي ايل يانوار و ماي پلننوملاريندا اولکه ده صنايع و کند تصروفاتي ساحه سينده آپاريلاجاق ايصلاحات اطرافلي صورتده موذاکيره انديلدي. «آذربايجان» قزئتي يازيردي: «دموكرات فيرقه ميز و حوكومتيميز آذربايجان خالقيني سياسي آزادليغا و دموكراتييا يانتيرمک اوچون هاميدان آرتيق اونا ايجتيمادي آزادليغي و ايستيقلاييتي تامين ائتمگه چاليشير» [46، 6. اوج. 1946]. آذربايجان ميلي حوكومتي نين ان موهم ايجتيمادي ايصلاحاتي آقرار مونسيتلري ساحه سينده اولموشدور. بو بؤيوك ايشه آذربايجان دموكرات فيرقه سي گونده ليک رهبرليک انديردي. آذربايجان ميلي حوكومتي نين حاضير لاديغي لايحه لر اساسيندا 1946-جي ايل فئورالين 16-دا آذربايجان ميلي مچليسي «خاليصه لرین بؤلونمه سي حاقيندا قانون» و «موصاديره حاقيندا قانون» وئردی. بو قانونلاردا دئييليردي: «دؤولت کندلرينين تورپاقلاري و سولار کندليلر آراسيندا عوضسيز اولراق بؤلونمه ليدير. آذربايجانين آزادليغي نين و ميلي حوكومتين علنيهينه تبليغات آپارانلارين و موباريزه اندلرين موصاديره اولونان اكين يئرلري، اولاقلاري، سو و باغلاري کندليلره وئريلمه ليدير [باخ: 101، 24. ايکي. 1946]. بير قدر اول، 1946-جي ايل فئورالين 11-ده تورپاق بؤلگوسو اوچون نيزامنامه تصديق انديلميشدي. اورادا گؤستريليردي كي، کندلر- تورپاقلار کندليلر آراسيندا، بيرنجي نؤوبه ده بوخسول و تورپاقسيز کندليلر آراسيندا آدم- باشي حسابينا موساوي حالدا بؤلونمه ليدير [باخ: 46، 10. اوج. 1946]. بنش. بير. لئنين 1919-جو ايلده سووت روسيياسيندا گنجيريلن بنله بير بؤلگونو «... تورپاق بؤلگوسونده ان بؤيوك برابرليک» آدلانديرميشدي [102، ج. 39، 304]. تورپاق بؤلگوسو نيزامنامه سينده کندلي عابله سينه وئريلن تورپاق ساحه سي نين 5 هئكتاردان چوخ و 2 هئكتاردان آز اولماماسي قئيد اولنوموشدور. 1946-جي ايل مارتين 6-دان باشلاياراق 1482 پارچا کند

و مولكون، او جومله دن دؤولتئين ايختيياريندا اولان 251 كندين، موصاديره انديلميش 477 و واختي ايله مولكدارلارين ايختييارينا كئچميش 754 دؤولت كندينين بؤلونه جگي رسمي صورتده اعلان اولوندو [باخ 101، : 27-8. دؤرد. 1946]. آدف عملي اولاراق تورپاق بؤلگوسونو تشكيل ائتدي. تورپاق بؤلگوسونه عايد موشاويره كئچيريلدي، بؤلگويه عايد قانونلار و نيظامنامه 21 مين نوسخه چاپ اولوناراق ماحاللارا گؤندريلدي و كندلرده بؤلگو كوميسييالاري تشكيل اولوندو. آدف- نين بوتون تشكيلاتلاري و انجمنلر هاميسي تورپاق بؤلگوسو ايشينه جلب انديلدي. آدف عملي اولاراق كندليره گؤستريش وئردي: ايپ گؤتوروب، پوشك آتين، تورپاقلاري بؤلون [باخ 46، : 6. اوچ-18. دؤرد. 1946]. هاوالارين پيس كئچمه سي و بؤلگويه دوشه جك كندلرين سيباهيسي نين حاضيرانماسينداكي چتينيكلر اوزوندن بونلاردان علاوه آدف عومومي سياسي وضعيتين-ايران حؤكومتين نين آذربايجان ميللي حؤكومتينه موناسيبتين نين آيدينلاشماسيني گؤزله ديگيندن بو موهم ايش 1946-جي ايل آپرئلين 4-نه قدر داينديريلدي [باخ 46، : 27. آلتى. 1946]. همين ايل آپرئلين بيرينجي ياريبسوندان تورپاق بؤلگوسونه يئنيدين باشلانيلدي. (تورپاقلار تئز بؤلونسه ايدي آذربايجاندا و ايراندا اونون اينقيلابي تاثيري داها بؤيوك اولاردى. كندلير ده اوندان داها تئز خئيير گؤتورديلر). تورپاق بؤلگوسونو آدف- نين مركزي كوميته سي نين 1946-جي ايل ماي پلننومو (29-31 ماي) آيريجا مساله كييمي موزاكيره انديب، بؤلگويه دوشن كندلرين تورپاقلاري نين بير هفته دن ده آز مودتده كندلير آراسيندا بؤلونمه سينه تاپشيريق وئردى [باخ 103، :]. پلننوم موزاكيره لر ينده اكين و اختينا گنجيكيلديگي گؤستريلميشدير. داها موهم سببي قئيد ائتمك لازيمدير. پلننومدان قاباق تئهراندا آذربايجان ميللي حؤكومتين نومائنده لري ايله ايران حؤكومتين آراسيندا (29 آپرئل 10 ماي 1946-جي ايلدا) اولموش دانيشيقلاردا « تورپاق بؤلگوسونه عايد اولان ماده انتظرفيندا ايختيلاف اوز وئردى. بو مساله باعيث اولدو كي، ايكي گون موزاكيره لر داينسين» [باخ، 104]. بونو نظره آلاراق آدف قاباقجاندان گؤروردو كي، ايران حؤكومتين ايله سازيش باغلانارسا تورپاق بؤلگوسو چتينيلاشه جك. اونا گؤره ده تورپاق بؤلگوسونو تعجيلي باشا چاتديرماق قراري دوز ايدى. بونا باخمايلاق آذربايجاندا تورپاق بؤلگوسو بئش آي (6 آپرئل-8 سئنتيابر آراسيندا) داوام ائتميشدير. بو مودتده 22 ماحالدا 1002 كندده 473.588 هئكتار يئر 343.097 نفر كندلي آراسيندا عوضسيز اولاراق بؤلونموشدور [باخ 46، : اوچ-دوققوز. 1946؛ 101، اوچ-دوققوز. 1946]، 85 مولكدارين موصاديره اولموش كندلري- مولكلري ده بو سيرايا داخيل ايدى. تورپاق بؤلگوسونه قدر آذربايجانين 1.000.000 هئكتار اكين ساحه سي نين 80 فايضي، يني 800.000 هئكتاري مولكدارلارين، 8 فايضي، يعني 80.000 هئكتاري كندليرين و 6، فايضي دؤولتئين ايدى. [باخ 65، : 8. اوچ. 1946]. مولكدار تورپاقلارينين ياريدان چوخو و دؤولت تورپاقلارينين هاميسي كندلير آراسيندا بؤلوندو. تورپاق بؤلگوسو نتيجه سينده آذربايجانين عومومي اكين ساحه سي نين ياريدان چوخو- 553. 588 هئكتاري كندليرين ايلنده جمعلنميش اولدو. اونلار مولكدارسيز آزاد كندلي اولدولار. مولكدارلارين ايسه تورپاقلارينين ياريدان چوخو- 411.588 هئكتاري اللريندن آليندي. لकिन يئنه ده عومومي اكين ساحه سي نين 39 فايژه ياخيبي مولكدارلارين ايدى. بو تورپاقلاري ايجاره يه گؤتوره رك بئجرن كندلير ايله مولكدارلار آراسيندا موناسيبتين مو عين عدالت چرچيوه سينده قايدايا سالماق اوچون آذربايجان ميللي مجلسي 1946-جي ايل آپرئلين 11-ده « فلاح (كند تصروفاتي-م. چ.) بهره سي نين ماليك (مولكدار-م. چ.) ايله اكينچي آراسيندا بؤلونمه سي قانونو» وئردى [باخ 101، : 16. دؤرد. 1946]. بو قانون مولكدارلارين كندلير اوزرينده حؤكمرانليغيني تاماميله محدودلاشديردي. بو قانوندا كندلي امگينه يوكسك قيبمت وئريليردي. اورادا يازيليردي كي، كندليردن محصول بهره سيندن باشقا بير آدلا آيري بير شئي آينماياجاقدير، بوتون

موکلفیبتلر لغو اولونور. قانون کندلییه محصولدان دوشن پایي خنیلای آرئیردی. بو قانون حیاتا کئچیریلمه سی نتیجه سینده مولکدار کندلرینده مولکدارلار لا کندلیلر آراسیندا او واختا قدر اولان آغالیق و رعیتلیک مونا سیبتیندن کؤکلو صورتده فرقلی اولان یئنی مونا سیبت یاران دی. مولکدارلار تامامیله محدود اولوندولار، کندلیلر ایسه اساسلی ایختیار و حقوق الدهه آنتدیله- آذربایجان میلی حؤکومتی آقرار مونا سیبتلری ساحه سینده موهم ایصلاحات کئچیرمکله کند تصروفاتیندا خالق حاکیمییتی نین ایقتیصادی اساسینی یارتماغا باشلادی. آذربایجان میلی حؤکومتی کندلیلره وئردیگی تورپاقلار اوزرینده عالی مولکیبت حقوقونا مالیک ایدی. کندلیلرین بو یئرلری ساتماق، باشقاسینا وئرمک و یاخود ایجاره یه وئرمک ایختیاری یوخ ایدی. بو قایدالار گله جکده آقرار ساحه ده داها اساسلی ایصلاحات کئچیرمگه زمین یارادیردی. تورپاقلاری بؤلونموش کندلرده مو عین ایجتیماعی بینالار، دگیرمان و اوتلاقلاردان عیبارت ایجتیماعی فوندلار یاران دی.

آذربایجاندا آقرار ایصلاحاتی نین چوخ بؤیوک اهمیتی اولدو. ایرانین بورژوا مؤلیفلریندن ف. علوی بو ایشی « اکین یئرلرینی بؤلکم و خاینلرین تورپاقلارینین موصادیره اولونماسی کیمی ایکی موهم اینقیلابی ایش» آدلاندیرمیشدیر [20، 23]. بو ایصلاحات نتیجه سینده خالق حاکیمییتی نین آقرار ساحه سینده بازسی یاران دی و سیاسی اساسی داها دا مؤحکم لندی. عینی زاماندا آذربایجان کندلرینده مولکدارلارین حؤکمرانلیغی آرادان قالدیریلدی. بئله لیکله، ایرانین ایرتیجاچی حؤکومتی نین آذربایجاندا بؤیوک بیر دایاغی قوه دن سالیندی. اینگیلیس شرقتشوناسی ه. ک. لئمتون آذربایجاندا 1946-جی ایله تورپاق وئریلمیش کندلیلرین داها چوخ محصول گؤتوره جکلرینی نظره آلاق اکینی آزالدیقلارینی ایدیعا آنتمیشدیر [باخ: 26، 279]. فاکتلا ر و رسمی معلوماتلار بو فیکری تامامیله رد آندیر. 1946-جی ایلین یاییندا « آذربایجان» قزنتی یازیردی: « بو ایل اهر، ساراب، منشکین و اردبیل ماحاللارینین اهالیسی ایستر یازلیق و ایستر سه ده گوزلوک اکینلریندن بول محصول گؤتورمکده دیرلر. عینی زاماندا کئچن ایللره گوره بو ایل بو ماحاللاردا اکینلر ایکی-اوچ قات آرتیق اکیلمیشدیر [46، 28، 28]. یئندی. 1946]. آذربایجانین قالان ویلا یتلریندن ده بئله معلوماتلار وئریلمیشدی. آقرار ایصلاحاتی نتیجه سینده آذربایجاندا کندلیلر بازارا داها چوخ محصول چیخاریردیله ر. بئله لیکله، صنایع نین خام مالا اولان طلباتینی اؤدمک ایمکانی الدهه آندیلدی. آذربایجان کندلیسی داها ایش و چؤرک دالینجا ایرانین باشقا ایالتلرینه گئتمیردی. آذربایجاندا اورتاباب کندلی سایجا چوخالمیشدیر.

آذربایجان میلی حؤکومتی کند تصروفاتینی اینکیشاف آنتدیرمک اوچون بؤیوک مبلغده بودجه آبیردی و بیر سیرا موهم تدبیرلر گؤردو.

ایتح آذربایجاندا حیاتا کئچیریلیمیش آقرار ایصلاحاتی یوکسک قییمت لندی ریدی. ایتح-نین رسمی تئزیسلرینده بو باره ده یازیلیمیشدی: « آذربایجان میلی حؤکومتی موترقی تورپاق ایصلاحاتی آپاردی. ایمپئریالیزم و ایرتیجاغیا باغلی اولان و حرکاتا خیانت آندن فؤودال و مولکدارلارین تورپاقلاری موصادیره آندیلدی...» [74، 9].

آذربایجاندا حیاتا کئچیریلن آقرار ایصلاحاتی ایراندا آزادلیق حرکاتینا اینقیلابی تاثیر گؤستریمیشدی. بیر طرفدن « خالق حؤکومتی یاراناندان سونرا آذربایجانداکی تورپاق ایصلاحاتی کندلرده (ایران کندلرین-ده-م. چ.) پارتییانین (ایران توده حیزبی-نین-م. چ.) نوفوذونون گئنیشلنمه سینه بؤیوک کؤمک آنتمیشدی» [52، 1966، № 1، 53]؛ دیگر طرفدن ایران

حۆكومتى بوتون اۆلكه ده دؤولت تورپاقلاريني كندليلر آراسيندا بۆلمگه و محصولون مولكدار پايي نين 15 فايزي نين كندليلره و ئريلمه سي باره ده قطعنامه چىخارماغا مجبور اولموشدو [باخ 105 ؛ 8. ينددي. 1946]. باش نازير قوام اولسلطنه نين بونلارين هئچ بيرينه اعتقادى يوخ ايدى. او، دؤولت تورپاقلارينين بۆلگوسونه ده راضى دئييلدي. ايران ايقتىسادچىسي ه. هومن و اينگليس شرفشوناسى ا. ك. لنمبتون يازيرلار كي، قوام اولسلطنه بو قايدا و قطعنامه نين هئچ بيريني حياتا كنجيرمه دي [باخ 51 ؛ 322]. سونرالار ايران دؤولتي نين آقرار ساحه ده كي هر هانسي اىصلاحاتي آذربايجان ميلى حۆكومتى نين آقرار ساحه ده كي اينقىلابى تاثيرينين و باش وئر ه بيله جك كندلي حركاتي نين قارشىسيني آلماعا، خيردا مولكدارلارين و كند بورژوازياسي نين منافعينه خىدمت انديردي.

آذربايجاندا 1946-جي ايلده تورپاق اىصلاحاتي ساحه سينده و كندليلره موناسيبتده موترقى جهتلرله ياناشي بير سيرا موهوم نۇقسانلاردا بول و ئريلديگيني گؤستر مك لازيمدير. بيرنجىسي، آقرار اىصلاحاتي كنجيريلنده حركاتين ميلى-آزادلىق جهتينه اوستونلوك و ئريلديگيندن اىصلاحات بوتون كندلري احاطه انتمه دي. حال-بو كي تورپاق اوزر بونده مولكييت حتا 100 هكتار لا محدود لاشديريلسايدى اىصلاحات مينلرله كندى احاطه اندردي. بئله ليكله ده حركاتين ميلى-آزادلىق منافعى داها اعتيبارلى صورتده تامين انديلردي. ايري مولكدارلارين آچىق صورتده آزدلىق علنيهينه چىخاماسي موقتي حال ايدى. ايكنجىسي، كندليلره پايلانميش تورپاقلارين دؤولت وئرگيسيندن علاوه 1946-جي ايلين مولكدار بهره سينين (12) ايالت انجومي طرفيندن توپلانماسي سهو اولموشدور [باخ 46 ؛ 22. سكييز. 1946]. مولكدارلارين و ايران دؤولتي نين عوضينه بهره توپلاماق خالق حاكي مييتيني موهوم صينفى و ايجتماعى قوه دن محروم اندردي. 1946-جي ايلين ياييندا مولكدارلار تورپاق بۆلگوسونده يوخسول كندليلري تورپاقسيز قويماعا و مولكدار بهره سي نين يننه، كؤهنه قايدا ايله توپلانماسينا چاليشيرديلار [باخ 46 ؛ سكييز-دوقوز. 1946]. خالق حاكي مييتى اورقانلاري بو ايشين قارشىسيني لازيمينجا آليرديلار. اوچونجوسو، آدف دفعه لرله گؤستيريدي كي، ميلى آزدلىق حركاتيني سؤزدن عمله، خيالدان حقيقته چئويرن كندليلر اولموشدور. خالق حاكي مييتى او غروندا موباريزه دؤورونده بوتون كندليلر آياغا قالديريلميشدي. همين دؤورده فيرقه كندليلرين قوه سيني قاباغي آينماز سئل كي مي قويمتلنديريدي. [باخ 46 ؛ 18. دورد. 1946]. لاكين خالق حاكي مييتى جيدي تهلوكه يه دوشنده آدف بو بؤيوك قوه ني لازيمي درجه ده سفربر انتمه دي.

آذربايجان دموكرات فيرقه سي صنايعده ده موعاصير و عالى ايقتىسادى-ايجتماعى شرايط ياراديلماسيني، آذربايجانين صنايعلشمه سيني و خالق آغير صنايعسي قورولماسيني قارشىيا قويموشدو. آدف مركزي كوميته سي نين 1946-جي ايل يانوار پلننومو صنايع نين اينكىشاف انديريلمه سي و ايشسيزليگين آرادان قالديريلماسي اوچون گؤستريش وئردي.

آذربايجان ميلى حۆكومتى صنايع ساحه سينده خصوصى مولكييته توخونمادي. آيدندير كي، يئني يارانميش دموكراتي ك حۆكومت قارشىسيدا صنايعني ميليشديرمك و عومومخالق مالي انتمك كي مي سوسياليست اينقىلابى وظيفه سي دورماميشدي. آدف و آذربايجان ميلى حۆكومتى خصوصى فابريك-زاوودلاري ميليشديرمه دي، آنجاق كرنديت و سيفاريش

وئرمک يولو ايله اونلارين اينكيشاف انتمه سینه هر طرفلی کۆمک ائتدی. بو سییاست هم آذربایجاندا میلی آزادلیق و دموکراتیک قورولوشا، هم ده ایراندا آنتی فؤدال و آنتی ایمپئریالیست عموم-دموکراتیک حرکاتا خدمت اندیردی.

آذربایجان میلی حؤکومتی نین صنایع ساحه سینده ان موهم ایصلاحاتی: امک قانونو وئرلمه سی و میلی حؤکومتین مولکییتی یار اتماق یولو ايله خالق حاکیمیینه بازیس اولایله جک ایستحصال مونساییتی یار اتماقدان عیبارت ایدی.

میلی آزادلیق حرکاتی گندیشینده آذربایجاندا ایری فابریک-زاوودلاردا فهله نظارتی یار انمیشدی. فهله نوماینده لری ساحیکارلار طرفیندن آلینان خام مالین حسابا باها سالیماسی نین و محصولون باها ساتیلماسی نین قارشیسینی آلیر، صنایع اودانلیغینی قورویور، محصولدارلیغین آرتماسینی، محصولون کئیفیتلی اولماسینی و صنایعده نیظام-اینتیظامین مؤحکملندیرلمه سینی تامین اندیردی [باخ 31-30 46 :. یئددی. 1946]. آذربایجان صنایعسینده فهله نظارتی یار انماسی میلی-آزادلیق حرکاتی نین درین اینقیلابی ماهیته مالیک اولدوغونو گؤستریردی. آذربایجان میلی مجلسی نین 1946-جی ایل مایین 12-ده وئردیگی امک قانونوندا فهله لره همکارلار اینتیفاقی (فهلی) تشکیل اتمک حوقوقو، تعطیل اتمک حوقوقو وئرلمه سی، فهلی-نین حوقوقی صلاحیتی نین اولماسی، ساحیکارین فهله نی فهلی-نین خبری اولمادان و اساسسز ایشدن چیخارتماغا ایختیاری اولماسی، 8 ساعاتلیق ایش گونو، 1 مایین فهله لرین بئینخالق همرایلیک گونو کیمی قئید اولونماسی نهایت فهله لرین بیر چوخ سوسیال-ایقتیصادی احتیاجلارینین تامین اندیلمه سی قانون شکلینه سالیندی [باخ 106 :]. ایران حؤکومتی نین مولکییتینده اولان مییانداب قند زاوودو، تبریزین توتون و چای فابریکلری میلی حؤکومتین ایختیارینا کئچدی. میلی حؤکومت تبریزین «شایان» تریکوتاژ فابریکینی پوللا ساتین آلدی، تبریزده ظفر آدلی تریکوتاژ فابریکی و بیر نچه شهرده کیچیک جوراب و پارچا فابریکلری آچدی.

آذربایجاندا خالق حاکیمییتی یار اندیقان سونرا کاپیتالیستلرین مولکییتینده اولان فابریک-زاوودلاردا و ایش یئرلرینده فهله و زحمتکنشلرین ایستیشار اندیلمه سی امک قانونو و دیگر یئنی قایدا-قانونلار واسیطه سی ايله اهمیتلی درجه ده محدودلاشدیریلدی. خالق حاکیمییتی نین صنایع موسیسه لرینده فهله نظارتی نین، امک قانونون و خالق حاکیمییتی نین موعین ائتدیکلری وظیفه لره، حوقوقلارا و پرینسیپلره اساسلان یئنی ایستحصال مونساییتی یارانیدی. بو یئنی مونساییت فهله صینفی نین منافعینه او یغون اولماقلا صنایع نین اینکیشافینا خدمت اندیردی.

آذربایجان میلی حؤکومتی ایران حؤکومتی نین ایقتیصادی پوزوجولوغو نتیجه سینده اوز ایشینی قیسمن و یاخود تامامیله دایاندیرمیش خصوصی صنایع موسیسه لریندن: تبریزین پشمینه و بوستان ایپلیک-توخوجو فابریکلرینی، خوسرووی و ایران گون زاوودلارینی، بوللور زاوودونو و زنجان کییریت فابریکینی کرئدیت وئرمک، وئرگیلرینی آزالتماقلا، بویوک میقداردا مال حاضرلاماق سیفاریش وئرمک و باشقا عملی کۆمک گؤسترملکه یئنیندن و تام گوجلری ايله ایشه سالدی. میلی حؤکومت صنعتکارلیق اعمالاتخانالاری ساحیلرینه ده اهمیتلی درجه ده مالییه و خام مال کۆمگی ائتدی و بیر سیرا صنعتکارلیق شیرکتلری یار انماسینا دا کۆمک گؤستریدی. میلی حؤکومت آمئریکادا ایستحصال اولونان پالتار و آياقاقبیلارین آذربایجانا کئیرلمه سینی قاداغان ائتدی. [باخ 101 :، ایکی، بنش. 1946]. میلی حؤکومت بو یوللا آذربایجان صنایعسینی و صنعتکارلارینی حیمابه ائتدی. آذربایجان میلی مجلسی آذربایجاندا اولان معدنلری، مینرال سولاری و طبیعی منشه لری

خالق مولکييتي اعلان ائتمکله ميلي حؤکومتين ماددي بازاسيني گننیشلنديردي. بو صنایعلشمه ده موهوم آدديم ایدی. [باخ : 101، 24. دورد. 1946].

ایران حؤکومتي بير طرفدن ميلي حؤکومتين آذربایجاندا فهله و زحمتکئشلره سيیاسي، ايقتیصادی و ايجتیماعی حوقوقلار وئرمه سیندن، دیگر طرفدن فهله لرین موباريزه سي نین داها دا گولجلمه سیندن احتیاط انده رک ایران فهله لرینه بير سیرا گؤدشتلر ائتمک مجبوریتینده قالدي. او جومله دن ایران حؤکومتي امک قانونو (18 ماي 1946) و مینیموم امک حاقی باره ده نیظامنامه (23 اوکتیابر 1946) وئردی [باخ: 107].

آدف مالییه و تیجارت ساحه سینده كي سییاستي ده دگیشدي. خالق حاکیمییتی دؤورونده ایران حؤکومتي آذربایجانین گلیرینی داها ایرتیجاعچی و شاهلیق حؤکومتي نین ساخالناماسینا خرجه یه بیلمه دي. آذربایجان ميلي حؤکومتي ایلک گوندن ایران دؤولتي نین بانکلارینی- او جومله دن، ایران ميلي بانکي نین، صنایع و صنعت بانکي نین و کند تصروفاتي بانکي نین شؤعبه لرینی اؤز ایختییارینا کئچیردي. بئله لیکله ده ایران حؤکومتي نین آذربایجاندا ايقتیصادی تخریباتینا ایمکان وئرمه دي. بو مقصدله آذربایجان ميلي حؤکومتي نین خزینه سنه دي بوراخیلدي. ميلي حؤکومت اؤز بانکینی - آذربایجان بانکینی یاراتدی. ایران دؤولتي تاریخینده ایلک دفعه اولراق خالق حاکیمییتی دؤورونده آذربایجانین گلیرینی نین 75%-دن چوخ اونون ترقی سینه، آبدلیغینا، خالقین یاشاییش سوییه سي نین یوکسلدیلمه سینه و مودافیعه ایشلرینه صرف اولوندو. آذربایجان ميلي حؤکومتي گلیردن وئرگیلری آرتیردي، قئیری-موسقیم وئرگیلری آزلتدي؛ قند، چای، پارچا و دیگر ضروري احتیياج ماللارینین آزاد بازاردا 10-20% اوجوزونا ساتیشینی اؤز ایختییارینا آلدی. ميلي حؤکومتین ایللیک بودجه سي 64.060000 تومن اولدو. اونون دا چوخ بؤیوک حیصه سي صنایع نین، کند تصروفاتي نین اینکیشافینا، مدنی- معاریف، ايجتیماعی تامینات، صحییه و آبدلیق ایشلرینه خرچ اندیلدي. خالق حاکیمییتی نین دوزگون سییاستي نتیجه سینده 1946-جي ایلده آذربایجاندا خالقین چوخ ایشلندیگی صنایع و ارزاق ماللاری اهمیتلی درجه ده اوجوزلاشدی. خالقین، خصوصییله فهله و کندلیلرین آلیجیلیق قوره سي آرتدی و یاشاییشلاری یاخشیلشدی. آذربایجان ميلي حؤکومتي نین تدبیرلری نتیجه سینده صنایع و داخلی تیجارت اینکیشاف ائتمگه باشلادی. ایتح آذربایجان ميلي حؤکومتي نین صنایع، مالییه و تیجارت ساحه سینده گؤردویو ایشلری « آذربایجان خالقی قارشیسیندا موهوم خیدمتلر» کیمی قییمتلندیر میشدیر. [باخ: 74، 9].

آدف- نین رهبرلیگی ایله آذربایجان ميلي حؤکومتي نین معاریف و مدنیت ساحه سینده ائتدیگی ایصلاحات نتیجه سینده حقیقتن خالق معاریفی یارادیلدي ميلي و دموکراتیک مدنیت اینکیشاف ائتدیریلدي.

آذربایجاندا خالق حاکیمییتی نین مدنیت و معاریف ساحه سینده اساس غلبه سي آذربایجان دیلی نین رسمي دؤولت دیلی اعلان اندیلمه سي اولدو. و. ای. لئنین هله 1914-جو ایلده گؤستر میشدیر کی، دیل اینسانلارین ان موهوم اونسیت واسیطه سیدیر، بوتون آیری-آیری صینیفلر اوزره اهالی نین آزاد و گننیش صورتده قروپلاشدیریلماسی نین ان موهوم شرطلریندن بیریدیر [باخ: 108، 277]. ایران دؤولتي طرفیندن ظولم اندیلن، دؤولت ایداره لرینده، ايجتیماعی یئرلرده، مطبوعاتدا، مدنی-

معاريف ساحه سينده آنا ديلي نين قاداغان انديديگي بير دؤورده آذربايجان خالقي اوچون ديل آزادليغي اولدوقجا بؤيوك مساله ايدى. آف ميلى- آزادليق و خالق حاكيمييتى اوغروندا موباريزه ده آذربايجان ديلي نين دؤولت ديلي اولماسي شوعاري نين اينقيلابي اهميتيني قاباقجادان چوخ دوغرو گؤرموشدو. بو باره ده پارتيسان اورقاني « آذربايجان » قزنتي بئله يازيردي: «... بيزيم ميلى شوعاريميز : گرک آذربايجانين ميلى ديلي حيفظ اول، هاميني فير قه ميز اطرافينا توپلادي [باخ 46] :
7.1، 1946]. آذربايجان ميلى مجلسي ياراناندا (12.12-1945) ايكي- اوچ گون سونرا، « 21 آذر » گونو خالق بايرامي اعلان انديلمه سي، آذربايجان شهر و قصبه لر نين اوز قديم آدلارى ايله آدلانماسي بوتون قزنتلرين، قانون و رسمي كاغيز لارين، ايداره لر ين، موسيسه لر ين و ماغازالارين آدلارينين آذربايجان ديلينده يازيلماسي حاقيندا قانون و نردى. [باخ : 101، 04. 1946، 6]. بو ايش بوز مينرله خالقي حركته گنيردي، بؤيوك جانلنما ياراتدي. آذربايجاندا خالق حاكيمييتى ياراناندا 24 گون سونرا « ديل حاقيندا آذربايجان ميلى حؤكومتى نين قراري » چيخدي. همين قراردا دنشيليردي: « بو گوندا (6. 01. 1946-جي ايل-دن-م. چ.) اعتبارن آذربايجاندا آذربايجان ديلي رسمي دؤولت ديلي حساب اولونور » [98، 65].
قراردا گؤستريليردي كي، دؤولتين قرار و اعلانلاري، خالق قوشونلاريندا و نرين فرمانلار، قانون لايحه لري مطلق آذربايجان ديلينده يازيلماليدير. بوتون ايداره لر اوز ايشلريني آذربايجان ديلينده يازماغا- آيارماغا مجبور دورلار. محكمه لرده ايشلر آذربايجان ديلينده آياريلماليدير. گؤستريلن قراردا آذربايجاندا ياشايان باشقا ميلتلره اوز ايشلريني و خصوصى ميلى مکتبلرينده تدريس اوز آنا ديللرينده آيارماغا ايجازه و نريليردي. قراردا مکتبلرده تحصيلين آذربايجان ديلينده اولماسي و مکتبلرين آذربايجان ديلينه كنجمه سي بير وظيفه اولراق قارشيا قويولدو. آذربايجان هر يئر ينده بو قرار تاخيره سالينمادان حياتا كنجير بلدي. 1946-جي ايل يانوارين 6- دا آذربايجان ميلى حؤكومتى نين تيريزده آذربايجان دؤولت دارولفونونو تشكيل ائتمك حاقيندا قراري چيخدي. عومومي حاضيرليقدان سونرا اييونون 12-ده آذربايجان دؤولت دارولفونونو رسمي صورتده آچيلدي و ايشه باشلادي. (13) 1946-جي ايل يانوارين 19- دا يئنه تيريزده عالى اينجه صنعت و رسامليق مکتبي آچيلدي.
آف مركزي كوميته سي نين 1946-جي ايل يانوار و ماي پلنوملاري معاريف و مدنيت ايشلريني بنني پروقرام، اينقيلابي و دمكراتيك اساسلار اوزرينده قورماق باره ده گؤسترش و نردى. بونا اويغون اولراق آذربايجاندا خالق حاكيمييتى دؤورونده مدنيت و معاريف ساحه سينده انديلميش ايصلاحات فورماجا ميلى- آذربايجان ديلينده و مضمونجا آزادليق، دمكراتيا و بنئيلميلچيلىك روحوندا اولدو. ميلى حؤكومتين معاريف نازيرليگي قيسا مودته آذربايجانين اينتيدايى مکتبلري اوچون آذربايجان ديلينده درسليكلر حاضيرلاييب چاپ ائتديردي. ياشيلارين ساوادلانماسي اوچون بوراخيلان كيتابلار باره ده مشهور تاريخچي م. محمدلو عابباسي يازميشدير: « بو كيتاب خورافات و مؤهوماتدان كاميلن خاليدير، آزاد حيات، آزاد ياشايش و آزاد وطن نغمه لري كيتابين بير چوخ صحيفه لر ينده عكس ائتديريلميشدير. هله بو گونه قدر بوتون ايران مطبوعاتيندا بير دنه ده بونا بنزر كيتاب يازيلمالميشدير [46، 16، بئش. 1946].

ايناملا دنمك اولار كي، بير ايلده آذربايجاندا مدني اينقيلاب باش و نردى. بو آز مودته آذربايجاندا معاريف- مدنيتين اينكيشافي اوچون چوخ بؤيوك ايشلر گؤرولدو: تيريزده آذربايجان دؤولت تئاتري ياراندى (28. اوچ. 1946). آذربايجان راديو سو ايشه باشلادي (7. دؤرد. 1946)، بهزاد آدينا اينجه صنعت موزئىي آچيلدي. (5. يئددى. 1946)، آذربايجان ميلى اوركنستري (فيلارمونيا) ياراندى (3. دوققوز. 1946). شهر، قصبه و كندلرده چوخلو كيتابخانا و قيراعتخانلار ياراندى، خالق حؤكومتى حسابينا 7 شهرده بؤيوك تربيه انولري آچيلدي. اربيل، استارا، ماراغا و ديگر شهرلرده تئاتر بينالاري

تيكىلدي. آذربايجان رساملار و هنريكتر اشارلار جمعيتي تشكىل اولوندو و فعاليت گؤستردي. بير ايلده « آذربايجانين موختللف يئرلرينده اهالي اوز خرچلري ايله 2000- دن آرتيق مكتب دولندي» [46، 15. اون. 1946].

آدف آذربايجان ادبيياتي نين و مطبوعاتي نين دموراتيك پرينسيپلر اساسيندا اينكيشافينا چوخ بؤيوك اهميت وئيردي. ح. بير. بوللوري و ق. آ. كندلي- هنريسچي اوزلرينين علمي-ت دقيقات اثرلرينده چوخ حاقلي اولراق گؤستر ميشلر كي، آدف آذربايجاندا و ايراندا ادبييات اينجه صنعت و مطبوعات ساحه سينده دقيق علمي- پراكتيكي پروقراملا چيخيش ائدن ينگانه فيرقه اولموشدور [109، 31؛ 110، 10]. 1946-1945- جي ايللر آذربايجاندا بديعي ادبيياتين، پونزيانين و دموراتيك پوليسيستيكانين چيچكلنه دؤورو اولموشدور. همين ايللرده آذربايجان مطبوعاتيندا س. ج. پيشهوري باشدان اولماقلا خ. آذربايجان، س. بادقان، م. ويلايي، ا. قاديري، ز. قبيامي، ن. عليزاده، ف. ابراهيمي، ق. كندلي، ه. نصيرزاده، آ. پناهي، م. راوندي، م. تورابي، ه. خوشگنايي، ع. شميده، ا. شمس كيمي اونلارلا سياسي-اينقلابي خادimler و ژورناليستلر اوز مقاله لري ايله چيخيش ائديرديلر. آذربايجان مطبوعاتيندا ب. آدروغلو، ح. بيللوري، م. بيريا، ق. بورچالي، ق. قهرمانزاده، م. قؤوسي، م. ديرفشي، م. اعتماد، ا. زاكير، او. قوقاسيان، س. يوزبندي، ه. كاميل، ج. كاشيف، م. گولگون، م. هيلال ناصيري، م. نيكنام، م. بير، ك. صباحي، ه. صحاف، م. نجم تبريزي، ع. توده، ع. فيطرت، ب. حايلي، م. هنمين، ه. هزار، م. چاووشي، ح. جاوان و ديگرلرينين شعير، حكايه فنلنتونلاري، ادبي تنقيدي مقاله لري چاپ اولونموشدور. آذربايجاندا بير ايلده آذربايجان ديلينده اونلارلا كيتاب نشر ائدلميشدير: « قيزيل صحيفه لر»، « شهر يورين اون ايكي سي»، ف. ابراهيمي نين، « آذربايجانين قديم تاريخيندن» كيتابي، هوب هونامه»، « شاعيرلر مجلسي»، ه. هزارين « لاي- لاي»، م. اعتمادي « گلينلر بزگي» و « شانلي آذربايجان» شعير كيتابلاري، آذربايجان ميلي مارشلاري، خالق ماهنيلاري، م. بيرباينين شعير كيتابلاري و س. خالق حاكيمييتي دؤورونده آذربايجان ديلينده 20- دن چوخ آدا قزئت و ژورنال چيخيردي. ايران دولتي تاريخنده بير سيرا اينقلابي، دموراتيك ايصلاحاتلار ايلك دفعه آذربايجاندا حياتا كنجيريلديكي كيمي ميلي ظولم ائديلن ميلتلردن ايلك دفعه آذربايجان ميللتي نين ديلي رسمي دولت ديلي اعلان اولوندو، رضا شاهين هنكلي ده ايلك دفعه آذربايجاندا بيخيلدي و ايلك دفعه آذربايجاندا ايران اينقلابي نين باشچيلاريندان ستارخان (16. بش. 1946) و باغرخانا (5. يئددى- 1946) هنكل قويلدو. شئخ محمد خيياباني نين مقبره سي اولان يئر آباد ائيلدي و اورادا باغچا ساليندي، خالق مدنيتي ساحه سينده بير چوخ تدبيرلر ده ايلك دفعه آذربايجاندا حياتا كنجيريلدي.

آذربايجان ميلي حؤكومت نين عدليه ساحه سينده حياتا كنجيره جگي دموراتيك ايصلاحاتين اساسلاري آدف- نين مرامنامه سينده قنيد اولونموشدو. آدف آذربايجاندا ايران داخيلينده موختاريت وئريلمه سي پرينسيپينه ويغون اولراق ايرانين عومومي عدالتلي قانونلارينين آذربايجاندا گؤزله نيله جگيني رسمي صورتده اعلان ائتميشدي. آذربايجان ميلي حؤكومت بيرنجي نؤوبه ده ايران مجلسلرينين خالقين آزادليغيني بوغان، فهله لري، كندليلرين و ديگر زحمتكش طبقه لرين سياسي، ايقتيصادي و اجتماعي منافعيني تايدالايان بوتون ايرتجاعچي قانونلارينين آذربايجاندا حياتا كنجيريلمه سيني دايديردي. ميلي حؤكومتين عدليه ساحه سينده ايكنجي موهوم ايصلاحاتي موختاريت پرينسيپينه ويغون اولراق آذربايجاندا عالي محكمه يارتماقدان و ايران عدليه سي نين بير نجه نؤو محكمه سي عوضينه آذربايجاندا واحيد محكمه سيستمي يارتماقدان عيبارت اولموشدور. بنله ليكله، آذربايجان عدليه سي ايرانين ايرتجاعچي قانونلارينا تابعچيلىكدن قورتايردي. خالق

حاکیمیتی دؤورونده آذربایجان عدلییه سی اینقیلابی ایش اوصولونا و ایش قایداسینا کنجدی، ایشلرینی یئنیند قوردو و تامامیله سورعتلندیردی. آذربایجان میلی مجلسی نین و میلی حؤکومتی نین وئردیگی دموکراتیک قانونلار و قرارلار خالق حاکیمیتی نین عدلییه ساحه سینده فعلیتی نین و عملی ایشی نین اساسینی تشکیل اندیردی. آذربایجان میلی حؤکومتی خالقین ساغلاملیغینی قوروماق، شهرلری قصبه لری آباد ائتمک ساحه سینده ده بیر ایله ایران حؤکومتی نین آذربایجاندا 25 ایل مودتینده گؤردوگو ایشدن داها آرتیق و اهمیتلی تدبیرلر حیاتا کنجیر میشدیر.

آذربایجان خالق حاکیمیتی نین ماهیتی، ایرانین دموکراتیکلشدیریلمه سی اوغروندا موباریزه

1946-1945- جی ایللر آذربایجاندا آزادلیق حرکاتی-21 آذر حرکاتی میلی- آزادلیق، دموکراتیک و آنتی ایمپریالیست ماهیته مالیک ایدی. « 21 آذر حرکاتی نین اساس حرکت وئریجی قوه لری فهله لر و کندیلر ایدیلر» (باخ74: 6). صنعتکارلار و موترقی ضیالیلار دا حرکاتدا فعال ایشتیراک اندیردی. آذف دوزگون سیاست نتیجه سینده میلی بورژوازیانی، کیچیک و اورتا مولکدارلاری دا حرکاتا جلب ائتمیشدی. آذف او زامانکی داخلی و بیئخالق شرایطین چتینلیگینه باخمایراق، کومپرادور بورژوازییا و ایری فنودالاردان باشقا اهالی نین قالان صنیف و طبقه لرینی میلی آزادلیق و دموکراتییا شوعلاری اطرافیندا بیرلشدیرمگه مووفق اولموشدو. دموکراتییا و میلی آزادلیق اوغروندا موباریزه ده بیرلشمیش بو قوه لر آذربایجاندا خالق حاکیمیتی یاراتدی و ایراندا دموکراتیک حرکاتین گوجلنمه سینده بؤوک کؤمک ائتدی. آذربایجاندا موختلیف صنیفلری بیرلشدیرن میلی منافع بیرلیگی مووقتی ایدی. آیدین ایدی کی، آذربایجانا موختاریت الدهه اندیلندن و عوموم- دموکراتیک وظیفه لر حیاتا کنجیریلدیکن سونرا موختلیف صنیف و طبقه لر اؤز طلبلرینی داها قاباریق صورتده ایره لی سوره جکدیلر. بونولا دا اینقیلابی حرکاتین یئنی مرحله سی باشلاناجدی

21 آذر حرکاتی نین یاراتدیغی « آذربایجان میلی حؤکومتی نین خالق منافع اوغروندا گنجیش و گرگین فعالیتی ایران تاریخی نین پارلاق صحیفه لریندیر» (باخ74: 9). آذربایجان بوتون ایراندا دموکراتیک حرکات اوچون دایاق نؤقته سی اولماسی 21 آذر حرکاتی نین قارشیا قویدوغو وظیفه لردن بیر ایدی. آذربایجان خالق حاکیمیتی نین میلی مجلسینی و میلی حؤکومینی یارتماقلا اؤز موقدراتینی تعیین ائتمک ساحه سینده موهم آدیم آتمیش اولدو. اوندان سونرا موباریزه ایران داخلینده آذربایجانا رسمیتله موختاریت الدهه اولونماسی اوغروندا گنجیردی.

آذف- نین بوتون حرکات خطی لئنینیزمین میلترین اؤز موقدراتینی تعیین ائتمه سی طلبی پرولئتاریاتین صنیفی موباریزه سی نین منافعینه، اینقیلابین منافعینه تابع اندیلمه لیدیر مودعاسینا اساسلانمیشدیر. و. ای. لئنین 1913-جو ایله یازمیشدیر: «موختاریت بیزیم دموکراتیک دولت قورماق پلانیمیزدیر» [111، 268]. و. بیر. لئنین گؤستریردی کی، بیز یالنیز دموکراتیک مرکزیتی موذافیعه اندیریک. دموکراتیک مرکزیت ایسه ویلایتلرین یئرلی اؤزونو ایداره سینی و موختاریتینی حؤکم طلب اندیر [باخ112: 162].

آذربايجان ميلی مجلسی نين داخيلي نيزامنامه سي، آذربايجان ميلی حؤکومتی نين ايش پروگرامي، بو مجلس و حؤکومتين عملي فعاليتی قطعي اولاراق تصدیق اندیر کي، بو حاکمیت اورقانلاري ايران دؤولتي نين سرحدلاري داخيلينده مؤوجود اولموشدور. ايراندان آيري، سوئرئو و مستقل بير دؤولتين مجلسی و حؤکومتی اولماميشدير. 1945-جي ايلين دنکابریندا آذربايجاندا يارانميش خالق حاکمیتي موختار رنسپوبليکا سوييه سينه چاتدي.

دؤولته خاص اولان بير چوخ جهت آذربايجان خالق حاکمیتينده اولماميشدير. مارکسيزم بانيلري تبعه لرین اراضی اوزره آيريلماسيني دا دؤولتين اساس علامتلرين حساب انتميشلر. 1945-1946-جي ايلرده ايسه آذربايجان اهالیسي ايران دؤولتي نين تبعه ليگينده ایدی. آذربايجان ميلی مجلسی و آذربايجان ميلی حؤکومتی دنديکده ميلی سؤزو هم خالق، هم ده ميلت معناسيندا باشا دوشولمه ليدير. ميلی سؤزو مجلس و حؤکومتين آذربايجان ميلتي نين مجلسی و حؤکومتی اولدوغونو گؤسترملکه برابر، بو مجلسين و حؤکومتين موترقی خاراكتيريني، يعني خالق مجلسی و خالق حؤکومتی اولدوغونو دا گؤسترير. بونو آذربايجاندا ياشايان باشقا خالقلارين دا حاکمیتينده تمثيل انديلمه سي، خالق حاکمیتينده رهبرليک اندن آدف-نين، ميلی مجلسين، انجومنلرين و ايجتيماعی تشکيلاتلارين صينفی و بئینلميل ترکيبي و عملي فعاليتلاري ده تصدیق اندير. آذربايجان خالق حاکمیتي اوزونون ايجتيماعی-ايقتصادی خاراكتيرينه گؤره ايکينجي دونيا موحاربه سيندن سونرا شرقي آروپادا و آسييادا يارانميش دموکراتيک و خالق دموکراتيک حاکمیتلري سیراسيندا دوروردو. اونلاردا اولدوغو کيمي آذربايجان خالق حاکمیتينده ده اساس يئري فهله لر، کندلير، صنعتکارلار، موترقی ضيبالدلار-اينقيلابي قوه لر توتوردو. بوتون بو مولاحيظه لر گؤسترير کي، 1945-1946-جي ايلرده آذربايجاندا خالق دموکراتيک حاکمیتي نين ايلک پيله سي و موختاريت يارانميشدي.

21 آذر حرکتيني و آذربايجاندا خالق حاکمیتي يارانماسيني ايرانين ايرتجاعی حاکيم دايره لري، ايرتجاعی پارتيبالاري و اونلارا باغلي اولان مطبوعات تاماميله اساس سيز اولاراق سئپاراتيزم آدلانديريرديلر. اونلار بو ايتيهاملاري ايله 21 آذر حرکتی نين يارانماسي نين داخيلي سببيني اينکار اندير، بو حرکتی خاريجي قوه نين تاثيري کيمي قيمتلنديرير و آنتي سوونت سياست تبليغ انديرديلر. اونلار عئینی زماندا آذربايجاندا مو عين طبقه لري و دسته لري حرکتان اوزاقلاشديرماغا و آذربايجان دموکراتيک حرکتيني ايران خالقلارينين کؤمگيندن محروم ائتمگه چاليشيرديلر.

ايرانين آزاديخواه دايره لري و اونلارين مطبوعاتي ايسه آذربايجان دموکراتلارينين ايرانين ايستيقلايتي و اراضی بوتؤولوگونو گؤزله ديکلريني، 21 آذر حرکتی نين سئپاراتيک حرکات اولماديغيني فاکتار و منطیقي دليللرله ثبوت انديرديلر. 1958-جي ایلده ايتح مرکزي کوميته سي نين عوضو خوسروو روزبئه ايرانين ايرتجاعی حؤکومتی نين حربی محکمه سينده حتا اولوم حؤکو قارشيسيندا ايران خالقلارينين آزادليق حرکتيني قهرمانليقلا مودافيعه اندرکن دنميشدير: «1945-1946-جي ايلرده باش وئرميش آذربايجان و کوردوستان حرکتی نين اصلن سئپاراتيست ماهيتي اولماميشدير. حتا عکسینه، بيزيم ميلی- آزادليق و ايستيقلاييتيميزين ساخالناماسينا، قورونماسينا و مؤحکمنمه سينه سبب اولموشدور» [113]، 45].

1946-1945-جي ايللرده آذربايجاندا خالق حاكيمييتى نين بوتون فعاليتى ايران دؤولتى سرحدلري داخيلينده (آذربايجاندا) اولموشدور. آذربايجان مىلى حؤكومتى ايران حؤكومتى ايله دانيشيفلار آپارميش، موقاويله ايمضالاميش و اونو حياتا كنجيرميشدير. آذربايجان مىلى حؤكومتى نين مستقىل خاريجى ايشلر نازيرليگي، حربى نازيرليگي، انلجه ده خاريجى اولكه لرله ديپلوماتيك علاقه لري اولماميشدير. ايرانين بوتون ايالتلري ايله آذربايجان آراسيندا ايقتيصادى علاقه لر و وطنداشلارين آزاد صورتده گنديش- گليشى داوام ائتميشدير. ايرانين دؤولت بايراغى و دؤولت نيشانى آذربايجاندا دا دؤولت بايراغى و دؤولت نيشانى اولموشدور. لاکين آذربايجاندا شاهلىق رتريمي لغو ائدلميشدي. خالق حاكيمييتى دؤورونده ريضا شاهين و محمد ريضا شاهين هنيكللري و شكيللري آذربايجاندا هر يئردن بيغيشديريلميشدي. آذربايجاندا شاه سارايى نين الى تاماميله كسيلميشدي. آذربايجاندا ايران پولو ايشله ديلميشدير. ايرانين آزاديخاه دايره لري ايله آذربايجان دمؤكراتلاري و خالق حاكيمييتى آراسيندا سيخ و هر طرفلى علاقه اولموشدور. آذربايجاندا حياتا كنجيريلميش و ايران حؤكومتى طرفيندن رسمى تانينميش سياسي، ايقتيصادى و مدنى- ماعاريف ايصلاحتاتيني دا سنپاراتيزم آدلانديرماق اولماز. بونونلا علاقه دار ايران توده حيزبى نين 2-جي قورولتايي نين (اپرئل 1948) «آذربايجان مسالەسى» باره ده قطعنامه سي خصوصيله قئيده ائديلمه ليدير. بو قطعنامه ده دئييلير: «1) حيزبن 2-جي قورولتايي بير داها تصديق ائدير كي، آذربايجان كوتله لرينين: فهله لرين، كندليلرين و صنعتكارلارين قووه سيئه اساسلانان و مظلوملارين آزادليغيني اوزونون باشليجا مقصدي ائدن حرکات خالقا آرخالانميش، دمؤكراتيك و موترقى حرکات اولموشدور. فبرقه نين بو حرکات حاقيندا رايى و يئريئديگي تكتيكا دوزگون و منطيقى اولموشدور. 2) آذربايجان خالقي نين طلبلري كونستيتوتسيونين روحونا اويغون اولموشدور. فبرقه ميز واختيندا و حاقل اولاراق اونلارا طرفدارليق ائتميش؛ ايمپرياليزم و ايرتيجاع طرفيندن بو حرکاتا ايتلان سنپاراتيزم بوهنانيني رد ائتميشدير». [60، آلتى- بئددى. 1948، №1، 80]. بوتون بونلار بير داها ثوبوت ائدير كي، 1946-1945-جي ايللر آذربايجان دمؤكراتيك حرکاتي ايران دمؤكراتيك و اينقىلابى حرکاتي نين تركيب حيصه سي اولموشدور.

آذربايجان خالق حاكيمييتى نين بوتون سياسي، ايقتيصادى و ايجتيماعى ايصلاحتاتيندان آذربايجاندا ياشايان ديگر ميلتلر- ائرميلر، آيسوريلر و يهوديلر ده آذربايجان خالقي ايله تاماميله برابر حوقوق و ايختياراتلا ايبستيفاده ائديرديلر. بو خالقلارين قاباقجيل نوماينده لري ده آدف سيرالاريندا، ايجتيماعى تشكىلاتلاردا، فدايى و خالق قوشونلاريندا آذربايجانلارلا بير سيرادا فعال ايشتيراك ائتمكله؛ انجومنلره و مىلى مجلسه نوماينده سنجيلمكله آذربايجانين ايداره اولونماسيندا بيلواسيطه ايشتيراك ائديرديلر. آذربايجان مىلى مجلسينه 4 نفر ائرميني و 2 نفر آيسوري نوماينده سنجيلميشدي. آذربايجان مىلى حؤكومتى بو خالقلارين اوز آنا ديلينده تحصيل آلمالاري و دمؤكراتيك اساسلار اوزره مىلى- مدنى ترقيلري اوچون هر جور شرايط ياراتميشدي.

آذربايجانين خالق حاكيمييتى اوزونون ايقتيصادى اساسى و صينفى ماهيتي ايله ايران، توركييه، افغانىستان كيمي اولكه لرده كي ايستيمارچي صينيفلرين حاكيمييتيندن كؤكلو صورتده فرقلىيردي. آذربايجان خالق حاكيمييتى اولكه ايقتيصادياتيندا: صنايعده- مىلى حؤكومتين صنايع موسيسه لرينه، كند تصروفاتيندا- كندليلره بؤلونموش تورپاقلار اوزرينده عالى مولكييت حوقوقونا و ايجتيماعى فوندا، تيجارته- گئنيش پراكنده ساتيش شبكه سيئه اساسلانيردي. مىلى حؤكومت اوزونه مخصوص صنايع موسيسه لرينده فهله لري، مولكداري اولمايان تورپاقلاردا كندليلري ايستيماردان آزاد ائتميشدي. آذربايجاندا خالق

حاکمییتی دؤورونده ده صنایعهده و تورپاق اوزرینده خصوصی مولکییت قالماقدا ایدی. بونا گؤره ده اینسانین اینسان طرفیندن ایستیماری تامامیله لغو اندیلمه میشدی، لاکین اهمیتلی درجه ده محدودلاشدیریلیمیشدی. آذربایجان خالق حاکمییتی میلی آزادلیق و دموکراتییا اوغروندا ایرتیجاج و ایمپریالیزم علئیهینه موباریزه ائدن صنیف و طبقه لرین: فهله صنیفی نین، کندلیلرین و خیردا بورژوازییا طبقه لرینین اینتیفاقی نین حاکمییتی ایدی. آذربایجان خالق حاکمییتی خالق کوتله لرینه گنیش دموکراتیک آزادلیقلار وئر ره رک ضیباللارین، اورتا و خیردا مولکدارلارین دا حاکمیته بیلواسیطه ایشتیراکی نی تامین ائتمیشدی. عینی زاماندا خالق حاکمییتی دموکراتیک قورولوشون دوشمنلرینه قارشی دیکتاتورا تدبیرلری حیاتا کئچیریردی. آذربایجان خالق حاکمییتی اینقیلابی حاکمییتین بیر فورماسی ایدی. او اوز اینکیشافی نین اینتیدایی پبلله سینی کئچیریدی. و. ا. لئنین 1905-جی ایله یازدیغی « اینقیلابی اوردو و اینقیلابی حؤکومت» آدی اثرینده هر بیر اینقیلابی حؤکومتین ان یاخین مرانامه سی نین 6 ماده دن عیبارت اولدوغونو گؤستریمیشدیر [باخ: 114، 362-368]. همین ماده لر آذربایجاندا بنله حیاتا کئچیریلیمیشدیر: 1. عومومخالق مجلسی-موسیسان- آذربایجاندا بؤوک خالق کونقرئسی شکلینده تشکیل اولونموشدو. 2. خالقین سیلاحلاندریلماسی-آذربایجاندا خالق فداییلری و خالق قوشونو واسیطه سیله حیاتا کئچیریلیمیشدی، فیرقه عوضولری، فهله-کندلیلر ده سیلاحلانمیشدی. 3. سیاسی آزادلیق-آذربایجاندا خالق حاکمییتی خالق کوتله لرینه گنیش دموکراتیک آزادلیقلار وئریمه سی یولو ایله حل اندیلیمیشدی. 4. مظلوم خالقلارا و تام حوقوق اولمایان خالقلارا تام آزادلیق-ایراندا آذربایجان خالق اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقونو حیاتا کئچیریردی. ایران داخیلینده آزلیقدا قالان میلتره ده بو حوقوقو طلب ائدیردی. 5. 8 ساعاتلیق ایش گونو- آذربایجاندا خالق حاکمییتی طرفیندن قانون اولراق حیاتا کئچیریلیردی. 6. اینقیلابی کندلی کومیته لر-آذربایجان کندلرینده سیلاحلی فداییلر، آف- نین کند تشکیلاتلاری و کند انجمنلری اینقیلابی کندلی کومیته لرینین وظیفه لرینی حیاتا کئچیریردی. بوخاریدا گؤستریلنلردن بو نتیجه یه گلک اولار کی، آذربایجان خالق حاکمییتی خالقین اینقیلابی دموکراتیک دیکتاتوراسی اولموشدور.

آذربایجان دموکرات فیرقه سی دموکراتییا و خالق حاکمییتی اوغروندا موباریزه ده بعضن اوز مرانامه سیندن قاباغا گنتمیشدی. آف مرکزی کومیته سی نین 1946-جی ایل یانوار پلنومونون قراریندا و آذربایجان میلی مجلسی نین وئردیگی قانون لایحه سینده [16. 01. 1946] مجلسی-موسیسان چاغیریلماسینا و کونستیتوسییا یازیلماسینا گؤستریش وئریمیشدیر [باخ: 46، 31. 01. 1946، 75، 464]. بو قرار و قانون لایحه سینی آذربایجان خالق حاکمییتینه رسمی موختاریت فورماسی وئریمک اوچون و آذربایجان موختاریتی ایران دؤولتی طرفیندن رسمی صورتده تانینمادان قاباق گؤرولموش ایش کیمی قییمتلندیریمک اولار.

آف یاراندیغی گوندن خالقین اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقونا آذربایجاندا خالق حاکمییتی نین ساخلانماسی ایله یاناشی ایرانین دموکراتیکلشدیریلمه سی اوغروندا موباریزه یولو ایله نایل اولماق خطینی یئریدیردی. آف- نین اورقانی «آذربایجان» قزنتی 1946-جی ایل مابین 30-دا « بیزجه آذربایجان و ایران مسالہسی» آدی بؤوک باش مقاله سینده بنله یازمیشدیر: « میلی آزادلیق حرکاتیمیز آرتیق میلی چرچیوه دن چیخیب ایراندا دموکراتیک حرکاتین قاباقجیلی مقامینی توموشدور. آذربایجان هر نه ایسته میش اولسا ایرانین داخیلینده قالماق شرطی ایله ایسته بیر. بیز آذربایجان خالقینی ایراندان آیرماق فیکرینده دئییلیک» [46، 30. 05. 1946]. بو سیاسی حرکات خطینی آف- نین مرکزی کومیته سی نین 1946-

جي ايل ماي پلننومو بير داها تصديق انده رك اونون حياتا كنجيريلمه سي اوچون كونكرنت قرار قبول انتدي. آدف بو سياسي حركت خطيني آذربايجاندا خالق حاكيمييتي نين سون گونه قدر داوام انتدير ميشدير.

آذربايجان دموكرات فيرقه سي اوزونون ايلك موراجيعتنامه سينده (3. 09. 1945)، مراننامه سينده (3. 10. 1945)، آذربايجان خالق كونفرنسي قرارلاريندا (21. 11. 1945) و انلجه ده آذربايجان ميلي حوكومتي نين ايش پروگراميندا (12. 12. 1945) رسمي صورتده اعلان اولونوموش « ايرانين ايستقلال و اراضى بوتؤولوگونو ساخلاماقلا برابر آذربايجاندا ايران داخيلينده موختاريت وئريلمه سي...» شو عاري ايله موباريزه يه رهبرليك ائتميشدير. بو موباريزه عئينى زاماندا ايرانين دموكراتيكلشديريلمه سي اوغروندا موباريزه ايدى.

ايرانين ايرتجاعچي حاكيم دايره لري و خارجي ايمپرياليستلر آذربايجان دموكراتيک حركاتيني بؤيوك دؤولتار آراسينداكي ديپلوماتيك چكيشمه لر مجراسينا سالماغا چاليشيردي. ايمپرياليستلر بو يوللا عئينى زاماندا ايرانين داخيلي ايشلرينه قاريشماق ايسته بيرديلر. لاکين س.س.ر. دؤولتي آذربايجان خالقي نين دموكراتيک حركاتينا طرفدار چيخدي و ايمپرياليستلرين ايرانين داخيلي ايشلرينه قاريشماق پلانييني آلت-اوست انتدي. 1946-جي ايل آپرئلين 4-ده تهران شهرينده ايمضالانميش سوونت-ايران سازيشي نين 3-جو ماده سينده دئييليردي: « آذربايجان مسالهمى ايرانين داخيلي ايشي اولدوغوندا مؤوجود قانونلارا موطابق اولاراق حوكومت ايله (ايران حوكومتي ايله-م.چ.) آذربايجان اهاليسي آراسيندا و آذربايجان خالقينا خئييرخاه موناسبت روخوندا ايصلاحات كنجيرمگين دينج يولو تاپيلاجاقدير» [115، 113].

1946-جي ايل آپرئلين 22-ده (2 اورديبنهشت 1325) ايرانين قوام اولسلطنه حوكومتي آذربايجان باره ده 7 ماده دن عيبارت بياننامه وئردي [باخ: 16، 6، 17. بنش. 1946] كي، بو بياننامه آذربايجان ميلي حوكومتينه ايران حوكومتي ايله دانيشيقلارا باشلاماق ايمكاني ياراتدي.

ايران حوكومتي نين دعوتيني قبول انده رك 1946-جي ايل آپرئلين 28-ده آذربايجان ميلي حوكومتي نين باش وزيرى س.ج. پيشهورى نين باشچيلىغي ايله تهرانا بير نوماينده هئياتى گنتدي (13). آپرئلين 29-دا (9 اورديبنهشت 1325) آذربايجان نوماينده لري « آذربايجان مسالهمى سيني صولح يولو ايله حل انديب قارداش قاني توكولمه سي نين قارشيسيني آلماق اوچون» [46، 17. بنش. 1946] ايران حوكومتي نين نوماينده لري (14) ايله دانيشيقلارا باشلاديلار. مركزي حوكومتين نوماينده لري حوكومتين آذربايجان باره سينده 7 ماده دن عيبارت بياننامه سي نين دانيشيقلار اوچون اساس گؤتورولمه سيني ايره لي سوردولر. آذربايجان نوماينده هئياتى ايران حوكومتينه 33 ماده دن عيبارت تكليف وئردي. آذربايجان نوماينده هئياتى «آذربايجاندا اينديكي (خالق حاكيمييتى دؤورونده-كي-م.چ.) وضعيتين ساخلاناماسيني و دموكراتيا اساسلارينين بوتون ايراندا مؤحكملنه سيني و گنئيشلنه سيني طلب انتدي» [باخ: 104]. آذربايجان نوماينده هئياتى تكليف انديردى كي، 1945-جي ايل سنئتيابرين 3-دن آذربايجاندا يارانميش حركات موترقى، دموكراتيک و ايرانين حقيقي ايستيقلايتي نين ضاميني اولان بير حركات كيمي تانيسين. آذربايجان نوماينده لرينين تكليفلرينده دئييليردي: آذربايجان 3-جو و 4-جو ايلتلردن و خمسة (زنجان)

ویلايیتیندن عیبارت اولاراق مو عین بیر اراضی واحیدی صورتینده موختار (اوتونوم) حؤکومت آدی ایله ایرانین ترکیببندده دیر، مرکزی ایسه تبریز شهریدیر. ایلکین موداکیره لردن سونرا قوام اولسلطنه حؤکومتی اؤزونون 7 ماده دن عیبارت بیاننامه سیندن کنارا چیخماماگی قرارا آلدی. [باخ: 104]. ایران حؤکومتی نین بو بیاننامه سی اینقیلابی حرکات نتیجه سینده آذربایجاندا یارانمیش خالق حاکیمییتینی محدودلاشدیریر و دموکراتیک ایصلاحاتی احاطه ائتمیردی. بونا گوره ده آذربایجان نوماينده هئياتی اونو قبول ائتمه دي. بئله ليکله، موداکیره لر 1946-جی ایل مایین 11-ده بیر نتیجه وئرمه دن دایاندیریلدی. قوام اولسلطنه مایین 13-ده وئردیگی بیاناتدا گؤستریردی: آذربایجان نوماينده لری آذربایجان قوشونونو و فداییلرین کوماندانلارینین مرکزی حؤکومت طرفیندن تعیین اولونمالارینا موخالیفت ائتدیکلرینه، مولکدار کندلری نین کندلیلر آراسیندا بؤلونموش تورپاقلارینین ایرانین گله جک مجلسی طرفیندن تصدیق اولونماسینی طلب ائتدیکلرینه و سایر طلبلره گوره موداکیره لر نتیجه وئرمه دي [46، 16. بنش. 1946]. آذربایجان میلی حؤکومتی نین باش وزیري س. ج. پیشهوری ده تئهران موداکیره لریندن دانیشاراق دئمیشدیر: « مساله تک آذربایجان مسالہسی دئییلدیر. سؤز بوتون ایراندا آزادلیق، دموکراتلیق اوصولونون یاییلماسی اوستونده دیر. تئهرانین حاکیمه هئياتینی، تئهرانین بؤیوک فئوداللارینی و تورپاق صاحیبلرینی قورخویا سالان بوراسیدیر» [46، 15. بنش. 1946]. تئهران دانیشیقلا رینین نتیجه سیز قورتارماسینا بیرینجی نؤوبه ده ایمپریالیست دایره لر، دؤولت باشچیسی، حاکیم دایره لر و ایری مولکدارلار سبب اولموشلار.

آذربایجان میلی حؤکومتی ایله ایران حؤکومتی آراسیندا دانیشیقلا ر 1946-جی ایل اییونون 11-ده تبریز شهرینده یئنیند باشلانیدی. ایکی گون داوام ائدن موداکیره لردن سونرا 1946-جی ایل اییونون 13-ده (1325-جی ایل خورداد آبی نین 23-ده) تبریز شهرینده « دؤولت و آذربایجان نوماينده لری آراسیندا مووافیقت اولونموش قرارداد» [باخ: 117، 101، 16. 04. 1946] ایمضالانیدی. صباحی گونو آذربایجان میلی مجلسی نین ریاست هئياتی همین موقایلہ نی قبول و تصدیق ائتدی. اییونون 17-ده تئهراندان گؤندریلمیش رسمی تئلقرامدا ایران دؤولتی نین موقایلہ نی تصدیق ائتدیگی خبر وئریلیردی [باخ: 101، 18. 06. 1946].

« دؤولت و آذربایجان نوماينده لری آراسیندا مووافیقت اولونموش قرارداد» اوزره ایران حؤکومتی آذربایجاندا باش وئرمیش حرکاتی دموکراتیک حرکات، آذربایجانداکی سیاسی-ایجتیماعی تشکیلاتلاری دموکراتیک تشکیلاتلار و اونلارین ایشتیراکچیلارینی دموکراتیک ایشچیلر اولاراق تانییدی. ایران حؤکومتی آذربایجانین ایران دؤولتی نین اراضی-اینظیباطی بؤلگوسو اوزره 3-جو و 4-جو ایالتلردن یعنی شرقی و غربی آذربایجاندا عیبارت اولماسینی قبول ائتدی. ایران حؤکومتی آذربایجان میلی مجلسینی آذربایجان ایالت انجومي کیمی تانییدی. آذربایجان ایداره ائتمک اوچون ایداره ائدیجی شورا یاراناجاگی موقایلہ ده قئید اولونموشدو. ایران حؤکومتی آذربایجاندا بوتون ایداره لرده یازی و ایشلرین، ایبتیدایی اورتا و عالی مکتبلرده تحصیلین آذربایجان دیلینده اولماسینی قبول ائتدی. موقایلہ ده گؤستریلیردی کی، آذربایجان والیسی و ایداره رییسلری آذربایجان ایالت انجومي طرفیندن تکلیف اولوناجاق و مرکزی حؤکومت طرفیندن تصدیق و تعیین ائدیله جکدیر. آذربایجاندا دموکراتیک حرکات نتیجه سینده دؤولت تورپاقلاری کندلیلر آراسیندا بؤلونموشدو. ایران حؤکومتی بو ایشی تصدیق ائتدی. عئینی زاماندا آذربایجانین عمومی گلیرینین 75 فایزینین و آذربایجان گؤمروک گلیرینی نین 25 فایزینین آذربایجاندا اونون اؤز احتیاجلارینا خرچلنمه سینی ده ایران حؤکومتی قبول ائتدی. موقایلہ ده قئید ائدیلمیش کی،

آذربايجانداكى كوردلر ده موقاويله ده قئيد اولونان حوقوقلاردان ايستيفاده ائده بيله جكلر. اثرمني و آيسورلارين ايبتيدايي مکتبلرينده (5 صينيف) تحصيللري اوز انا ديللرينده اولاجاقدير.

ايران حؤكومي ايران مجلسينده آذربايجان نومائنده لرئين سايب نين آرتيريلماسي حاقيندا قانون لاييحه سي حاضيرلايلاق، ائلجه ده ايران مجلسينه، ايالت، ويلايت و شهر انجومئرينه دموراتيک سئچكي قانونونون لاييحه سيني حاضيرلايلاق 15- جي مجلسين تصديقينه وئرمگي موقاويله ده عؤده سينه گؤتوردو. بوتون ايراندا سئچكيلرين همين دموراتيک قانونلار اوزره كنجيريله جگي موقاويله ده قئيد ائيدلي.

ايران حؤكومي ايله آذربايجان آراسيندا باغلانميش موقاويله اوزره آذربايجان خالق قوشونلاري و فدايي دسته لري ايرانين سيلاحلى قوه لري تركيبينده سايبليدي. موقاويله ده قئيد اولونموشدو كي، ايران حؤكومي نين و آذربايجان ايالت انجومي نين نومائنده لرئين تشكيل اولوناجاق كوميسييا آذربايجان قوشونلارينين و فدايي قوه لرئين كومانديرلريني تعيين ائتمك حاقيندا تكليف حاضيرلاياجاقدير. تورپاقلاري كندليلر آراسيندا بولونموش مولكدارلارا ديميش ضررلري اؤدمك باره ده تكليف حاضيرلاماقدان اؤترو كوميسييا تشكيل اولوناجاقدير [باخ: 117، 101، 1946. 06. 16].

ايران حؤكومي ايله آذربايجان نومائنده لري آراسيندا موقاويله باغلانماسي موناسيبيتي ايله ايران خالقلاري ايسفاهان، مشهد، اهواز و اونلارلا ديگر شهرلردن تبريزه تئلقرام گؤندره رك آذربايجان خالقيني تبريك ائديرديلر موقاويله كيرمانشاهدان گؤندريلن تئلقرامدا « بوتون ايراندا دموراتييا و آزادليغي تامين ائتمكدن اؤترو ايختيلافلارين صلح يولو ايله حل اولونماسي»، قزويندن گؤندريلن تبريكده « ايران آزاديخاللاري اوچون بؤيوك موفقيت» آدلانديريليريدي [65، 25، 06. 1946]. « پراودا» قزنتي ايران حؤكومي ايله آذربايجان نومائنده لري آراسيندا باغلانميش موقاويله ني « ايرانين موترقي اينكيشافي يولوندا بؤيوك آدديم» آدلانديراراق، بو حاقدا موفصل خبر و شرح درج ائتميشدي [118، 1. 07. 1946].

ايران حؤكومي ايله آذربايجان نومائنده لري آراسيندا باغلانميش موقاويله آذربايجان و ايرانين دموراتيک قوه لرئين بؤيوك موفقيتي ايدى. بو موقاويله آذربايجاندا ائديلميش دموراتيک ايصلاحاتي بوتون اولكه ميقياسيندا قانون شكليه سالماغا و ايراندا دموراتيک حرکاتين مؤحکلنمه سينه خيدمت ائيديريدي. آدف ايران حؤكومي ايله باغلانان موقاويله ني تاريخي موفقيت آدلانديراراق قئيد ائيديريدي كي، « موقاويله خالقيميزين و ايران خالقلارينين احتياجي نين موهم حيصه سيني آرادان قالديران بير موقاويله دير» [46، 16، 11. 1946]. آدف- نين صديري س. ج. پيشمورى موقاويله نين اهميتي باره ده دانيشاراق دئيميشدير: آذربايجان خالقي 12 شهر يورده (3. 09. 1945- جي ايلده-م. چ.) وئردىگي بياننامه ده گؤستريئلري تاماميله تقريبن موخاربييه و داواسيز اولاراق الده ائتمگه موفوق اولموشدور [باخ: 46، 17. 01. 1946]. «آذربايجان» قزنتي موقاويله ده ايران حؤكومتينه آذربايجانين بير سيرا موهم گونشت ائديگيني گؤستره رك يازيريدي: «آذربايجان خالقي سون دفعه ده بؤيوك ايفتيخارلا ايران خالقي نين سعادت يولوندا اوز فداكارليغيني ايثبات ائتدي» [46، 16. 06. 1946]. آذربايجان ميلي مجلسي نين اوچونجو و سون سئسياسيندا (25 ايون 1946) ايران حؤكومي ايله باغلانميش موقاويله خالقين ايستكلرينين الده ائيلمه سي، آزادليغي نين تامين اولونماسي و حرکاتين بوتون ايرانا يول تاپماسي اوچون ان جيدي، ان اساسلي و ان فايدالي تدبير حساب ائديلميشدير [باخ: 218، آدف- نين ايران حؤكومي ايله دانيشيقلار آپارماق و

موقاويله باغلاماق سيبياستي ايراندا دمورکراتيک حرکاتين داها دا گوجلنمه سينه ايماکان يارادان و آذربايجاندا دمورکراتيک حرکاتين طلبرينه جاواب وئرن دوزگون سيبياست ايدى و ايران خالقلارينين آذربايجان دمورکراتيک حرکاتي ايله علاقه سي نين داها دا مؤحکمنمه سينه خيڊمت ائتميشدي. عئيني زاماندا بير داها گؤستميشدير كي، آذربايجان دمورکراتيک حرکاتي عوموم ايران دمورکراتيک و آنتي ايمپنرياليسټ حرکاتي نين ترکيب حيصه سيدير. بو موقاويله آذربايجاندا 1946-جي ايل ايبونون 14-دن اعتبارن حياتا کئچيريلدي. آذربايجان ميلی مجلسي عوضينه آذربايجان ايالت انجومي فعاليتها باشلادي. آذربايجان ميلی حؤکومتي عوضينه آذربايجاني ايداره ائدن شورا ياراندي. آذربايجاندا موقاويله نين قالان ماده لري ده حياتا کئچيريلمگه باشلادي. لاکين ايران حؤکومتي موزاکيره لرله ايشلري سوروندورور و آذربايجاندا دمورکراتيک ايصلاحات مانع اولراق موقاويله اوزره عؤده سينه گؤتوردوگو وظيفه لره عمل ائتميردي. ايران حؤکومتي نين باش نازيري قوام اولسلطنه آذربايجان ميلی حؤکومتي نين نومابنده لري ايله هانسي مقصدله دانيشيقلارا گيرديگي باره ده سونرالار، 1947-جي ايل اوکتيابر ين 21-ده ايرانين 15-جي مجلسينده كي نيطقينده بنله دئميشدير: «... ايران دؤولتي نين نييتي معلوم ايدى. آذربايجان خالقي نين حقوقوندان، اورادا دمورکراتييا و عدالت يارناماسيندان صؤحبت ائتديکلري اوچون دؤولت ده ظاهرده اونلارين (آذربايجان دمورکراتلارينين-م. چ.) داخيل اولدوگو قاپيدان داخيل اولدو» [379، 38]. بو سؤزلري ايله ايران حؤکومتي نين باشچيسي قوام اولسلطنه سيبياستي ايکي اوزلولوگونو بير داها اعتبار ائتميشدير.

آذربايجان خالقي 1906-1911-جي ايللرده ايران اينقىلابيندا و 1918-1922-جي ايللرده ميلی آزادليق حرکاتيندا اولدوگو کيمي، 1941 - 1946-جي ايللرده دمورکراتيک حرکاتين يئني يوکسليشي دؤورونده ده ايرانين دمورکراتيکلشمه سي اوغروندا موباريزه نين اؤن سيرا سينا گئتميش و آپاريجي قوه اولموشدور. آذربايجان دمورکراتيک حرکاتي ايراندا ايمپنرياليزمين دايقلاري اولان شاهليق اوصول-ايداره سي نين، ايرتيجاچي حاکيم دايره لرين، فنودالارين و کومپرادور بورژوازيانين علميهينه چئوريلميشدي. آذربايجاندا بو قوه لر اوزرينده تاريخي غلبه الدهه ائديله رک خالق حاکيمييتی ياراندي و بنله ليکله ده ايرانين ايرتيجاچي حاکيمييتی نين آذربايجاندا بوتون حربي، سيبياستي و ايقتيصادی دايقلاري سارسيلدي. آذربايجان خالقي بو واسيطه ايله ايران خالقلارينين ايرتيجاچ و ايمپنرياليزم علميهينه موباريزه سينه ياخيندان کؤمک ائتدي. ايرانين بير سيرا بورژوا تاريخچيلري کيمي س. ه. فدائي علوي ده آذربايجان دمورکراتيک حرکاتي نين ايران خالقلارينا تاثيريني اينکار ائنديردي. [باخ: 20، 46-1945، 23-جي ايللرين حاديه لري و فاکتلاري اونون ايديعاسيني تاماميله رد ائدير. همين دؤورده ايران توده حيزی ايراندا دمورکراتيک حرکاتين ان بؤيوک، آپاريجي، موباريز رهبر قوه سي ايدى. همين پارتيسانين مک-نين ايجرايه هئياتی آذربايجاندا 21 آذر (1945-1946) حرکاتي باره ده تئزيسلرينده بير داها تصديق ائتميشدير كي، آذربايجان اينقىلابي حرکاتي ايراندا «... ايرتيجاچين هوجومونون قارشيسيني آلماق، ايران توده حيزی نين فعاليتيني گئنیشلنديرمک، اونون نوفوذونو آرتيرماق اوچون الوئريشلي شرايط ياراتدي» [74، 9]. 1945-جي ايلين پاييزيندا ايرانين قاتي ايرتيجاچي م. صدر حؤکومتي (5. 06. 1945-21. 10. 1945) ايستعفا وئرمگه مجبور اولدو. داها سونرا اي. حکيمي حؤکومتي [24، 10. 1945-20. 01. 1946] او واختا قدر باغلانميش 49 قزئتین آزاد نشرينه، ايراندا ايالت و ويلايت انجومنلارينين سئچيلىب تشکيل اولونماسينا ايجازه وئرمگه مجبور اولدو. ايرانين جنوب شرقينده، کيرمان شهرينده چيخان «بيداري» قزنتي او زامان يازيردي: «آذربايجان حاديه لري نتيجه سينده داخيلي ايشلر نازيرليگي مملکتده ايالت و ويلايت انجومنلارينين تشکيلي باره ده گؤستريش وئرمه لي اولدو» [119، 31.01.1946]. نتيجه ده 1945-جي ايلين سون گونلريندن ايرانين بير سيرا بؤيوک

ایالت و ویلايتلرینده انجومنلر سنجيله رک ايشه باشلادی. 1946-چي ایل یانوارین 26-دا ایراندا حاکیمیت باشینا کئچن قوام اولسلطنه حؤکومتی ده او واختا قدر، بنش آیدان چوخ مودتده قوشون و ژاندارم قوه لری طرفیندن ایران توده حیزبی نین و فهله همکارلار ایتیفاقلارینین تئهراندا ایشغال ائدیلمیش مرکزی و رایون کلوبلارینی فنورالین 12-دن آزاد ائتمگه، بیغینجاق، نوماییش و تشکیلات آزادیغینا ایجازه و نرمگه مجبور اولدو. ایراندا آزادلیق حرکتی نین اوندان سونراکی گنیشینه ایشاره ایله « فروغ ایران» قزنتی یازمیشدیر: « شوبه یوخدور کی، آزادیخاهلارین سونراکی موباریزه لری آذربایجانین قوه سینه آرخالانیردی» [120، 5، 09، 1946]. ایرانین قوام اولسلطنه حؤکومتی ایران آزادیخاهلارینا، فهله و کندلیلرینه ظاهیری ده اولسا بیر سیرا گؤذشتلر ائتمه لی اولدو. ایرانین فهله، همکارلار و کومونیست حرکتی نین گؤرکملی سیمالاریندان اولان ریضا روستا 1965-چی ایله نشر اولونموش کیتابیندا یازیر کی، ایمپریالیزمین آغالیغی و ایرانین مرکزی دؤولتی نین ظولمو علنیهینه آذربایجان و کوردوستاندا باش وئرمیش سیلاحی عوصیانین و یارانمیش موختار حؤکومتلرین تاثیرینی نتیجه سینده « ایراندا فهله و دموکراتیک حرکات اؤز عظمتی نین ان یوکسک پیله سینه چاتدی» [121، 75]. آذربایجاندا خالق حاکیمیتی نین وارلیغی و فعالیتی ایرانین دموکراتیک قوه لرینین سیاسی نوفوذونو داها دا آرتیردی و حاکیم دایره لری اونلارلا حسابلاشماغا وادار ائتدی. او واخت تئهراندا نشر اولونان « ایران ما» قزنتی بو مساله دن بحث ائده رک یازیردی: « بو گون ایرانین سایر نوقطه لرینده آز-چوخ آزادلیق اولماسی،... بو گون بیر کوالیسیون حؤکومتین ایش باشیندا دورماسی و ایراندا ایصلاحات باشلانماسی، بونلارین هامیسی، آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین حرکتی نین مستقیم و قئیری-مستقیم نتیجه لریندیر» [56، 09، 3، 1946].

آدف ایرانین دموکراتیکلشمه سی او غروندا سییاستینی هر طرفلی و عملی صورتده حیاتا کئچیریردی. ایران حؤکومتی ایله دانیشیقلاردا آذربایجان میلی حؤکومتی نین نوماینده لری ایرانین سیاسی حیاتی نین دموکراتیکلشدیریلمه سینی، ایراندا دا مجلس و انجومن سئچکیلرینین دموکراتیک اوصوللار کئچیریلمه سینی و ایران حؤکومتی نین الینده واسیطه اولان، ان قدر قوه-ژاندارم تشکیلاتی نین ایصلاح ائتمه سینی طلب ائتدی [باخ: 104]. همین طلبلر « دؤولت ایله آذربایجان نوماینده لری آراسیندا مووافیقت اولونموش قرارداد» دا قئید ائدیلدی و ایران حؤکومتی اونلاری حیاتا کئچیرمگی عؤده سینه گؤتوردو [باخ: 117].

آدف ایرانین دموکراتیکلشدیریلمه سی او غروندا موباریزه ده بوتون آزادیخاه قوه لرین بیرلیگی نین یارانماسینا سی گؤستریردی. آدف مرکزی کومپته سی نین 1946-چی ایل مای پلننومو آذربایجان دموکراتیک حرکتی نین بوتون ایرانا تاثیر گؤستره رک گنیش آزادلیق حرکاتینا پایه و اساس اولدو غونو قئید ائتدی. پلننومون قراریندا دئییلیردی: آدف «... بوتون ایران آزادیخاهلاری و دموکراتیک عونصورلری ایله بیرلیکده واحید بیر جبهه تشکیل ائدیپ ایرتیجاج ایله شیدتلی موباریزه آپارماغی ایره لی سورور» [46، 2، 06، 1946]. بو قرار قبول اولوناندا اوچ گون سونرا، 1946-چی ایل اییونون 3-ده «رهبر» قزنتی باش مقاله سینده همین قراری درج ائده رک یازیردی: « بیز آچیق اورکله اونو (آدف-نین قرارینی-م. چ.) قارشیلاییب اعلان ائدیریک کی، ایران توده حیزبی بنله بیر واحید جبهه نین تشکیلینه بوتون قوه سی ایله حاضریدیر». آدف-نین قراری ایران آزادیخاهلارینین موباریزه سینی قوتلندیریردی. عئینی زاماندا گؤستریردی کی، آذربایجان دموکراتلاری ایران آزادیخاهلاری ایله بیردیرلر و بیر جبهه ده ووروشورلار.

ایران توده حیزبی ایراندا آزادیخواه‌لارین واحید جبهه سی نین تشکیلاتچیسسی اولدو. 1946-جی ایل اییونون 30-دا تئهراندا «رهبر» و «جبهه» قزئتلیزینده «آزادیخواه پارتنیالارین کوالیسیون جبهه سی نین بیاننامه سی» ایلک دفعه نشر اندیلدی [65، 30. 06. 1946]. بو بیاننامه ایتح و ایران پارتنیاسی طرفیندن ایضالانمیشدی. همین ایل اوکتیابرین سونوندا آدف، کوردوستان دموکرات فیرقه سی، سوسیالیست و جنگل پارتنیالاری «آزادیخواه پارتنیالاری کوالیسیون جبهه سین» بیرلشدیکلرینی رسمی صورتده اعلان ائتدیلر [46، 4. 11. 1946]. لاکین بیر طرفدن بوتون دموکراتیک قوه لرین آرخایینچیلیغی، دیگر طرفدن حادثه لرین چوخ سورعتله دگیشمه سی آزادیخواه پارتنیالارین واحید حرکت خطینی حاضیرلاماغا، ایرتیجاج و ایمپریالیزمین بیرگه هوجومو موقابیلینده آزدلیق قوه لرینین بیرگه موقایمینی تشکیل ائتمگه ایمكان وئرمه دی.

ایران دؤولتی نین آذربایجان خالق

حاکیمییتی اوزرینه هوجومو

دوینیا سوسیالیزم، فهله و میلی-آزدلیق حرکتی نین بیر حیصه سی اولان آذربایجان دموکراتیک حرکتی-21 آذر حرکتی ایرتیجاج و ایمپریالیزم علنیه اولموشدور. 21 آذر حرکتی نین بو ماهیتیندن بحث ائده رک «مردم» قزتی یازمیشدیر: «بو حرکت وطنیمیزین بیر حیصه سینده ایرتیجاج و ایمپریالیزمین حؤکمرانلیغینی آرادان قالدیردی» [96، 6. 12. 1974]. آذربایجاندا خالق حاکیمییتی مؤحکم‌لندیکجه ایراندا ایمپریالیست دؤولتلرین مؤوقعلری ضعیفله بیردی. 21 آذر حرکتی و آذربایجان میلی حؤکومتی اوزونون آنتی ایمپریالیست ماهیتی و دموکراتیک ایصلاحاتلاری ایله یاخین و اورتا شرق اولکلرینه اینقیلابی تاثیر گؤستریردی. بنیروتدا چیخان «صوت الشعب» قزتی 1946-جی ایل اییول آییندا «آذربایجاندا خالق کوتله لرینی اینقیلابی» آدلی مقاله سینده یازیردی: «... آذربایجاندا بیر سیرا ایصلاحات گؤردوم، بئنی صنایع، بئنی خسته‌خانالار، بینالار، گؤزل سرگیلر، آسفالت مئیدان، کوچ و یوللار. هامیسی دایالیز بیر-ایکی آیدا. آذربایجاندا یارانان بو شرایطه هر بیر شرق اولکه سی حسد آچار... [101، 31. 10. 1946]. آذربایجان دموکراتیک حرکتی یاخین و اورتا شرق خالق‌لارینین ایمپریالیزم علنیه موباریزه سی نین قوتلنمه سینده اهمیتلی رول اوینادی. فرانساین بورژوا قزئتلیزیندن اولان «لوموند» او، واخت بو باره ده بئله یازیردی: «ایران آذربایجانیندا اینقیلابی حرکتین باش وئرمه سی اورتا شرقه، خصوصن ایراقا چوخ درین تاثیر ائتمیشدیر. ایراقا چوخ شیدتلی سنزورا اولماسینا باخمایاراق بو خبر اورادا ایلدیریم سورعتی ایله یاییلمیشدیر. ظولم و تزییق آلتیندا یاشایان ایراق خالقی دا بوتون اورتا شرقین اهالیسی کیمی آذربایجان حرکتینی اورتا شرقه حرکت وئرن بیر حرکت آدلاندیرمیشدیر [35، 20. 09. 1946]. آذربایجان خالق حاکیمییتی نین آنتی ایمپریالیست ماهیتینی حتا ایرانین بیر سیرا قاتی ایرتیجاجچیلاری دا اعتراف ائدیردیلر. ایران تاریخچیسسی حوسنین کوهی کئرمانی 1946-جی ایله بئله یازمیشدی: «آذربایجان مختاریتی ایله ایمپریالیستلرین موخالیفتی تکجه آذربایجانا گوره اولمیشدیر. آذربایجان کؤمگی ایله ایراندا بیر زحمتکنشدر حؤکومتی نین ایش اوسته گله بئله جگی، بو حؤکومتین سایه سینده کوردوستان و ایرانین سایر یئرلری آیرلیقدن یاشامایاجی، بونلاردان علاوه یاخین شرقین بوخودان اویناجاگی مومکون اولما بئله جگی فیکری اینگیلیس ایمپریالیزمینی دهشته گتیرمیشدیر» [باخ: 122، 59].

آذربایجان خالق حاکمییتی اینقیلابی، دموکراتیک و آنتی ایمپریالیست ماهیته مالیک اولدوغونا گۆره ایرانین ایرتیجاعچی حۆکومتی و ایمپریالیست دایره لر اونی محو ائتمک اوچون بیرلیکده حاضرلیق گۆروردولر.

ایران دۆولتی نین و ایمپریالیست دایره لرین آذربایجان اوزرینه هوجوما سیاسی حاضیرلیغی. ایرانین 14-جو مجلسی 1945-جی ایل اکتیابرین 11-ده 1945-جی ایل دیکابرین 12-ده کنجیریلیمه لی اولان مجلس سنجکیلرینی تاخیره سالماق حاقیندا قرار چیخاردی. بو قرارا گۆره 15-جی مجلس سنجکیسینه واختیندا باشلانمادیغیندان 14-جو مجلسین مودتی قورتارانان (1946-جی ایل مارتین 12-دن) سونرا ایران مجلسیسز قالاچادی. بو ایش ایران کونستیتوسیاسی نین علنیهینده اولماقلا یاناشی، ایران و آذربایجان آزدلیق حرکتی اوچون جیدی تهلوکه ایدی. بو وضعیت حتا لیبرال بورژوازیانی دا چوخ ناراحات ائتدی.

ای. حکیمی حۆکومتی آذربایجان دموکراتیک حرکتینی سیلاحلا و دیپلوماتیک چکیشمه لرله آرادان قالدیرماغا موفق اولمادیقا 1946-جی ایل یانوارین 20-ده ایستعفا و نرملگه مجبور اولدو. یانوارین 26-دا (1324-جو ایل بهمنین 6-دا) ایرانین 14-جو مجلسی احمد قوامی (قوام اولسلطنه نی) (16) یئنی باش نازیر سئجیدی. (یالیز بیر سس اوستونلوگو ایله)

ایرانین بورژوا تاریخچیلریندن م. موختهدی و ایرتیجاعچی عدالت پارتیاسی، هر ایکسی هنج بیر اساس اولمادان ایدیعا اندیردیگر کی، قوام اولسلطنه باش نازیرلیگه « روسیا سیاسی نین طرفدار لاری» طرفیندن سنجیلمیشدیر [باخ 13: 47]. فاکتلا بو ایدیعالارین تامامیله اساسسز اولدوغونو ثبوت اندیر. ایرتیجاع و ایمپریالیست دایره لر قوام اولسلطنه نی حۆکومت باشینا گتیرمک اوچون 2 آیدان چوخ ایدی کی، حاضرلیق گۆروردولر. ایکی آی قاباق ای. حکیمی باش نازیر اولدوغو واخت « ایران ما» قرنتی یازمیشدی: « آغایی حکیمی اوزو قوام اولسلطنه نی حاکمیته دعوت ائتمگه حاضیردیر. آغایی حکیمی اوزو و موستشاروالدؤوله ده حۆکومنده باش نازیرین مشورتچی نازیری اولارلار» [56، 29.11. 1945]. آذربایجاندا خالق حۆکومتی قورولاندان 6 گون قاباق ایسه « نجات ایران» قرنتی روتیرر آگنتلیگی موخیری نین تئهراندان لوندونا گؤندریدیگی خبری درج ائتمیشدی. بو خبرده دئییلیردی: « باش نازیرلیگه یئنی نامیزد اولان قوام اولسلطنه حاکمییتی اله آلاچادیر [84، 6. 12. 1945]. بو خبر 14-جو مجلسده یئنی باش نازیر سئجیسیندن 50 گون قاباق، هله ای. حکیمی باش نازیر اولدوغو واخت یاییلمیشدی. ایرتیجاعچی و اینگیلیست-پرست عدالت پارتیاسی قوام اولسلطنه نین حاکمیت باشینا کئچمه سینه چالیشیردی [باخ 58: 16، 1. 1946]. حقیقتده « قوامین آرخاسیندا اونون باش نازیر وظیفه سینه کئچمک یولونو موعین قدر تمیزله میش آمریکا-اینگیلس ایمپریالیستلری دورودولار» [123، 86].

1946-جی ایل مارتین 12-ده (1324-جو ایل ایسفندین 21-د) 14-جو مجلسین مودتی قورتاردی. بئله لیکله ده ایرانین مجلسسز، بیرباشا حاکیم صینیفلر و شاه سارایی طرفیندن قوام اولسلطنه واسیطه سیله ایداره اولونماق دؤورو باشلانیدی. قوام اولسلطنه س.س.ر. ایله ایرانین علاقه لرینی یاخشیلشدیراجاغینی، آذربایجان مساله سنی صولح یولو ایله حل انده جگینی و ایراندا بیر سیرا ایجتیماعی-ایقتیصادی ایصلاحات انده جگینی اعلان ائتدی. 1946-جی ایلین مای آییندن باشلایاراق او بیر سیرا ایصلاحات کنجیریلیمه سی باره ده گؤستریش وئردی. لاکین اونلارین هنج بیر حیاتا کنجیریلیمیردی. قوام اولسلطنه آزدیخاه قوه لر پارچالاماق و ایران ایرتیجاعچیلارینی مونشکیل ائتمک اوچون اوزونون ایران دموکرات

پارتياسيني (29، 04. 1946-جي ايل)؛ صنعتکار، فهله و کندلي همکار لار ايتيفاقني و ميلي نيجات قواردياسيني يار اتدي. داها سونرا ايران توده حيزبني و ايران پارتياسيني امکداشليغا چاغيردي. ايرتيجاچيلارين و ايمپنرياليسترين موختليف حيله لري نين قارشيسيني آماق، دموکراتيک و آنتي ايمپنرياليسټ جبهه ني قوتلنديرمک اوچون بو ايکي پارتيانين 4 نفر عضو 1946-جي ايل آوقوستون 1-دن (10 مورداد 1325) حؤکومتده نازير وظيفه سي ايله ايشنيراک انتمگه باشلادي [124، 4. 08. 1946]. اوکتابرين 16-دا ايسه قوام اولسلطنه حؤکومتي نين فاتي ايرتيجاچي و ايمپنرياليسټپرست سيياستينه اعتيراض علامتي اولراق حؤکومتين ترکيبيندن چيخيديلار [65، 19. 10. 1946].

قوام اولسلطنه حؤکومت باشينا کنجديگي تاريخدن سيياستده ايکي اوزلولوک انتميشدي. قوام اولسلطنه بير طرفدن دموکراتيک و آزاديخواه پارتيالارين نوماینده لريني حؤکومه داخيل اندير، ديگر طرفدن ايتح-نين، فهله و زحمتکش همکار لار ايتيفاقی نين کولبارنين يانديريلماسيني تشکيل اندير، تشکيلاتلاريني داغيدير، فعاللاري حبس و سورگون انتديريردي. او، بير طرفدن آزاديخواهليق ايديعاسي اندير، او بير طرفدن ايسه ايرانين جنوب خانلاري نين عکس ايتقلاب قيباملاريني تشکيل انديردي. [17، 10]. قوام اولسلطنه بير طرفدن س.س.ر. دؤولتي ايله دوستلوق سيياستي يئرئنديگيني ايديعا اندير، س.س.ر. ايله ايتيصادی امکداشليق اوچون سازيش ايمضالايير، او بير طرفدن تهلوکه سيزليک شوراسيندا س.س.ر. نين علنيهينه ايتيهامدان عيبارت اولان « ايران مساله سي» آدلي شيكايي گونده ليکده ساخلاييردي. او، سوونت- ايران سازيشيني حياتا کچيرتمک اوچون بير آدديم دا آتميردي. قوام اولسلطنه بير طرفدن آذربايجان ميلي حؤکومتي ايله موقاويله باغلايير ديگر طرفدن آذربايجانا عومومي سيلاحي هوجوما کچمک اوچون قزوينه، گيلانا، کوردوستان سرحدينه قوشون و ژاندارم قووه لري توپلاييردي. ايمپنرياليسټ دايره لر و ايران حؤکومتي 1946-جي ايل ايبولون 14-ده عومومي تعطيل انتميش اينگيليس-ايران نفت شيرکتي فهله لرينه قانلي ديوان توتدولار. بو حاديه ده 47 نفر فهله اولدورولدو و 170 نفر يارالاندي [125، 191]. بوندان سونرا دا 5 مين نفردن چوخ فهله ايشدن چيخاريلدي، فهله کولباري باغلاندي، همکار لار ايتيفاقی رهبرلري حبس اولوندو و يوزلرله فهله آبادان سورگون انديلدي [126، 61-62]. قوام اولسلطنه 1946-جي ايل اوکتابرين 17-ده فاتي ايرتيجاچيلاردان عيبارت يئني حؤکومت کابينتي تشکيل اتندي و ايراندا دموکراتيک پارتييا، تشکيلات و مطبوعاتي داغيتماغا باشلادي. بئله ليکله و آذربايجان اوزرينه عومومي سيلاحي هوجوما کچمک اوچون سيياسي حاضيرليغي ان يوکسک مرحله يه چاتدي.

ايران دؤولتي نين و ايمپنرياليسټ دايره لرین آذربايجان اوزرينه هوجوما ديپلوماتيک حاضيرليغي آذربايجان ميلي آزادليق و دموکراتيک حرکاتيني يارادان داخيلي سبيلري اينکار اتمکله باشلاندي. ايرتيجاچي عدالت، ميليون ايران، ايراده ميلي و ديگر پارتيالار، مجلسين ايرتيجاچي نوماینده لر و حؤکومت آذربايجان دموکراتيک حرکاتيني قصدن « سووتلرين ايشي» کيمي قلمه وئيريردي. بو پارتيالار ايراندا خالقين عوصيان انتمه سي اوچون هئچ بير داخيلي سبب اولماديغي گؤسترمله، سوونت دؤولتي نين ايرانلا دوستلوق سيياستيني بيله رکدن تحريف اتمگه و بونولا دا ايمپنرياليسټرين ايرانين داخيلي ايشلرينده گوبودجاسينا و آچيق صورتده قارشيماسينا ايمکان يار اتماغا چاليشيردي. بو مقصدله ده 1946-جي ايله بمت-ده و تهلوکه سيزليک شوراسيندا ايران حؤکومتي نين اساسيز شيكايي اوزره « ايران مساله سي» آدلي مساله موذاکيره انديلميشدي. تهلوکه سيزليک شوراسي نين گونده ليگينده « ايران مساله سي» ساخلانديغي مودتده آتش آذربايجان دموکراتيک

حرکاتي عليھيڻه اولان بوتون تدبيرلرہ باشچيلىق انديردى. آيش-اين ايرانداكي سفيري ژورژ آلتن 1946-جي ايلين مابيندا ايران شاهيني و قوام اولسلطنه ني امين انتدي كي، آمريکا دؤولتي اولارين کومگينه چاتاجاق و نه قدر مومکوندور کومک انده جکدير [باخ48، : 1955، № 58، 18]. آيش سفيري ايران حوکومتيني آذربايجان اوزرينه هوجوما کئچمه يه تلسديردي. اينگيلتره ديپلوماتلاري دا دمکراتيک حرکات عليھيڻه آيش-اين ايرانداكي ديپلوماتلاري ايله البير حرکت انديرديلر. او زمان آيش-اين ايرانداكي سفيري ايران حوکومتينه بيلديردى كي، ايران دؤولتي ايراندا اينگيلتره و سووت نوفونون قارشيسيني آلاجاغي صورتده آيش ايرانا کومک اندر و بوج وئرر. ايران حوکومتي ده واشينقتونا نوماينده گوندره رک بيلديردى كي، آيش-دان بوج آلديقان سونرا شيمال و جنوب حرکاتيني ياتيرماق اوچون آذربايجانا و فارس ايالتينه قوشون گوندره جکدير [باخ70، : 1946، 31، 10].

ايران دؤولتي نين و ايمپرياليست دايره لرین آذربايجان اوزرينه هوجوما حربي حاضيرليغي. 1942-جي ايلين سونوندا ايرانين بوتون سيلاھلى قوه لري نين ايختيياريني اوز اللرينه آلميش آيش حربي هنياتلري 21 آذر حرکاتي نين باشلانديغي ايلک گونلردن ايرانين سيلاھلى قوه لريني آذربايجان اوزرينه هوجوما حاضيرلاييرديلار. بو هوجوم عرفه سينده ايران حوکومتي آيش-دان 20 ميليون دوللرليق سيلاھ و حربي سورسات آلدی [باخ48، : 1955، № 60، 25]. آذربايجان اوزرينه هوجوما گوندريله جک و تنهران، کيرمانشاه، بيجار، همدان، سردشت، ساققيز، قزوین و رشت شهرلرينده توپلانميش قوه لر بو سيلاھلارلا تجهيز انديلدیلر. اينگيلتره دؤولتي ده 1946-جي ايلين آوقوستوندا ايران سرحددينه، بصره شهرينه 5 ديويزيا گتيردي، اينگيلتره حربي گميلي ايرانين خورمشهر و آبادان ليمانلارينا يان آلدی.

1946-جي ايل سننتيابرين 1-ده (1325-جي ايل شهريورين 10-دا) ايران دؤولتي آذربايجان اوزرينه عومومي سيلاھلى هوجوما باشلادی. همين تاريخه قدر قزوین شهرينده مرکز لشميش شاه قوشونو حيصه لري قزوین-رشت ايستيقامتينده يوزباشي چابينا طرف حرکت انتميش، 24 ساعاتدان سونرا بير سيرا يئرلري ايشغال انده رک نيکويئده، يوزباشي چابي منطقه سينده و تاکيستاندا قاباق دويوش خطرلينده مؤقع توتولار. ايرانين ايرتياچي حاکيم دايره لري نين هر جور بهانه سي نين قارشيسيني آلماق اوچون ايران حوکومتي ايله آذربايجان نوماينده لري آراسيندا باغلانميش موقاويله يه اويغون اولاراق آذربايجان ايالت انجومي 1946-جي ايل نويابرين 12-دن (1325-جي ايل آبانين 21-دن) باشلاياراق آذربايجان خالق قوشونلاري نين و فدايي قوه لري نين زنجان ويلايتيندن چيخماسينا گؤستريش وئردي [باخ127، : 10، 14، 11، 1946]. آذربايجان خالق قوشونو حيصه لري نويابرين 13-ده زنجان ويلايتيني ترک انتدي. نويابرين 22-ده (1324-جو ايل آذر آيي نين 1-ده) ايسه آذربايجان فداييلري نين سون حيصه لري زنجان شهريندن و ويلايتيندن چيخديلار (باخ46، : 11، 25، 1946). ايران دؤولتي نين سيلاھلى قوه لري زنجان شهريني و ويلايتيني ايشغال انتديلر. لاکين ايران حوکومتي گؤستريلن موقاويله نين نيکانتپه ني آذربايجانا وئرک حاقينداكي قنيديني حياتا کئچيرمه دي. ايران حوکومتي وئرديگي تعهودون عکسينه اولاراق ايرتياچي مولکدارلارين سيلاھلى قولدور دسته لريني زنجان شهرينه گتيردي. ايران حوکومتي نين سيلاھلى قوه لري و بو دسته لر زنجان ويلايتينده و شهرينده بويوک جيناييت، قيرغين و تالان تورتديلر [باخ46، : 11، 29، 1946].

1946-جی ایل نوایبرین 21-دە ایران حۆكۆمەتی نین باشچیسە قوام اولسلطنە ایرانین 15-جی مجلسینە سئچکیلرین گویا آزادلیغینی تامین ائتمک اوچون بوتون سئچکی منطقە لرینە حۆكۆمەت طرفیندن « نظارت قووه لری » آدی ایله قوشون گۆندره جگینی اعلان ائتدی. آیش-این ایرانداکی سفیری ژورژ آللن او گونلرە مطبوعات کونفرانسیندا رسمی صورتدە بیلدیردی کی، « ایران حۆكۆمەتی نین ایرانین بوتون حیصه لرینە (نظارت اندیلمه یین منطقە لر دە داخیل اولماقلا) «نظارت قووه لری» گۆندریلمه سی حاقیندا اعلان اولونموش نیتی قطعی، نورمال و موناسیب بیر قرار دیر» [40، 28، 11. 1946]. آیش سفیری بو سۆزلری ایله ایران دۆولتینی « نظارت اندیلمه یین» منطقە لرە-آذربایجانا و کوردوستانا هوجوم ائتمگە داها دا تحریک اندیردی.

آذربایجان ایالت انجومنی و کورد خالقی نین رهبری قاضی محمد ایران حۆكۆمەتی نین آذربایجانا و کوردوستانا سیلاحلی قووه گۆندرمک قرارینا قطعی صورتدە اعتراض ائتدیلر. قاضی محمد 1946-جی ایل نوایبرین 27-دە تئهرانا قوام اولسلطنە حۆكۆمەتینە گۆندریلگە تئلفر امدایا یازمیشدی: «... دۆولتین سئچکیلرە نظارت ائتمه سینی سئچکی قانونون ماده لری مو عین ائتمیشدیر. کوردلر منطقە سی نین سئچکیلرینە « نظارت قووه لرینین» قاریشماسینا ایجازه وئرمیه جکسیز. یئرلی رسمی فرماندار (حاکیم-م. چ) قانون حودودوندا سئچکیلر زامانی اینتیظامی ساخلاماغا قادیر دیر» [46، 29. اون بیر. 1946]. آذربایجان ایالت انجومنی نین قوام اولسلطنە حۆكۆمەتینە گۆندریلگە تئلفر امدایا ایسه دنییلیردی: «... بو موقعدە آذربایجانا قووه گۆندرمک، بورانین دمۆکراتیک حرکاتینا مو حاریبه اعلان ائتمک دئمکدیر. ایالت انجومنی و آذربایجان خالقی هر بهانه ایله قووه گۆندریلمه سین 23 خورداد (13 اییون 1946) مووافیقنامه سی ایله مو خالیف ساییب اونا جیدی صورتدە اعتراض اندیر» [101، 01. 12، 1946].

ایران حۆكۆمەتی آذربایجان نوماینده لری ایله 1946-جی ایل اییونون 13-دە ایمضالادیغی موقاویلە نی خاینجە سینە پوزاراق آذربایجان و کوردوستان اوزرینە هوجومو داها دا گئنیشلندیردی. آیش گئنرال و پولکونیکلری نین باشچیلیق ائتدیگی ایران قوشونلاری و ژاندارم قووه لری زنجان-میپانا، انزه لی-آستارا، تالیش-اردبیل، تیکانتپه-میپاناداب و ساققیز-ماهاباد-ماراغا خطلری اوزره هوجومو داوام ائتدیردیلر. ایران حۆكۆمەتی سیلاحلی قووه لری هولاسو، سایینقالا، باخچا منشه، سانجو، تزه کند، هنروو اباد جبهه لرینده آمئریکادان آدیغی سیلاحلاری: توپلاری، تانکلاری، مینا آتانلاری و بومبارمانچی طیاره لری ایشه سالدی. رشت و کیرمانشاه دیویزییالاری ایرتیجاعچی مولکدارلارین سیلاحلی دسته لری نین آذربایجان اوزرینە هوجوملارینا باشچیلیق اندیردی. آذربایجان اوزرینە هوجوم گونلرینده آمئریکالیلار ایران قوشونونا 40 عدد بومبارمانچی طیاره وئردیلر. همین طیاره لر آذربایجان و کوردوستان اوزرینە هوجومدا ایشتیراک اندیردیلر.

1946-جی ایل دئکابری 1-دن ایران دۆولتی نین سیلاحلی قووه لری بوتون جبهه لرده هوجومو داها دا شیدتندیردی. آذربایجان و کوردوستان خالق قوشونلاری و فدایی قووه لری ایران حۆكۆمەتی نین تجاوزونه بیرلیکده و قهرمانلیقلا مو قواویمت گۆستیردیلر. بو باره ده خبرلرین بیرینده دنییلیردی: « اوچ گون داوام ائدن شیدتلی ووروشمادان سونرا فداییلریمیز طرفیندن خالخال ویلایتینده آسایشی پوزان و هنروو شهرینی مو حاصیره ائدن دوشمن دسته لری تارمار اندیلیمیش و بؤیوک تلفاتلا گئری اوتوردولموشلار» [46، 29. اون بیر. 1946]. کوردوستان خالق سیلاحلی قووه لری ده ایران حۆكۆمەتی قووه لرینی جبهه لرده دفعه لرله گئری اوتورماغا مجبور ائتمیشدی. دوشمن قووه لرین ان شیدتلی هوجومو

شرایطینده، دئکابرین 8-ده آذربایجان خالق قوشونلاری و فدایی دسته لری زنجان-میانا جبهه سینده عکس هوجوما کچه رک مرکزی حؤکومتین قوه لرینی یوخاری و آشاغی رمزیار کندلریندن چیخماغا مجبور ائتدیلر. [باخ 71.، : 244]. زنجان-میانا خطینده و کوردوستان منطقه سینده آغیر ووروشمالار باشلاندي. هولاسو-ماراغا خطینده شیدتلی ووروشلار گئیدیدی. بو جبهه یه بوتوو بیر اوردو، ان چوخ تییاره، توپ، بیر سوواری آلائی، اوچ مین نفره یاخین فنودال سوواریلری توپلانمیشدی. کوردوستاندا، ساققیز-میانداب جبهه سینده ایران قوشونونون باشقا بیر اوردوسو 30 تانکلا ایشتیراک اندیردی. مرکزی حؤکومتین آذربایجان و کوردوستانا تجاوزو خالقین بویوک هیجانینا سبب اولدو. خالقین موختلیف طبقه لریندن مینرله آدام آزادلیغی و وطنی مودافیعه ائتمک اوچون سیلاحلاراق جبهه لره گؤندریلمه لرینی طلب اندیردی.

بنله بیر شرایطده ده آف و طنداش موحاریبه سی نین گئیشلمه سی نین قاباغینی آماغا و عینی زاماندا آذربایجان خالقینی نین آزادلیغینی ساخلاماغا چالیشیردی. آذربایجان ایالت انجومي ایران حؤکومتیندن 13 اییون 1946-جی ایل تاریخی موقایله یه صادیق قالمای طلب اندیردی. لاکین ایران دؤولتی موحاریبه اودونو هر گون داها دا آلوواندیریردی. ایران دؤولتی آذربایجان خالقینی هامیلیقلا موحاریبه مئیدانینا چکمک و طنداش موحاریبه سینی ایمپریالیستلره بنیخالق کونفلیکت یاراتماق بهانه سی وئر جک بیر شکله سالماق ایسته بیردی.

آذربایجان ایالت انجومي آذربایجان ایمپریالیزمین آوانتوراسی آلتینا دوشمه مه سی و ایران داخیلینده قارداش قیرغینی نین قارشیسینی آلماق اوچون 1946-جی ایل دئکابر آیی نین 11-ده آذربایجان خالق قوشونلارینا و فدایی قوه لرینه ایران دؤولتی نین سیلاحلی قوه لرینه موقاییمت گؤسترمه مک و دویوش مئیدانلارینی ترک ائتمک گؤستریشی وئردی. بو گؤستریشله علاقه دار اولاراق سونرالار ایتح- نین اورقانی « مردم » قزنتی یازیردی: « آذربایجان آزادلیق خاطرینه، بشریتین خاطرینه عوصیان ائتمیشدی و یئنه ده آزادلیق و بشریتین گله جگی نامینه گئری چکیلمگه، ایشکنجه و محرومیتلره دؤزمگه راضی اولدو » [96، 9. 12. 1950].

1946-جی ایل دئکابرین 11-دن ایران قوشونلاری و ژاندارم قوه لرینی مانعه سیز اولاراق آذربایجان تورپاقلاریندا سورعتله ایره لیه مگه باشلادیلار. ایران قوشونلاری نین قافلانکوهان کنچن بیرنجی حیصه سی 50 نفر کندلینی گوللیه رک قیزیل اوزن چاپینا آتدی. اردبیل ویلایتینده تئهراندان گلن شاه قوشونلاری تانک و توپلار واسیطه سی ایله کنیزه، تزه قیشلاق، جعفرلی و بیر سیرا باشقا کندلری ویران قویدولار. تبریز شهرینده « خالقین بیر ایل عرضینده یاراتدیغی موزئی، کیتابخانا، میلی تئاتر، دؤولت اونیورسیتتی داغیدیلدی؛ خالق قهرمانلاری اولان ستارخانین و باغیرخانین هئیکللی سیندیریلدی » [96، 9. 9. 1950]. ایران قوشونلاری، ژاندارملار و قولدور دسته لری میانا، ساراب، اردبیل، تبریز، ماراغا، مرند، خوی، ماک، اورمو و دیگر شهرلرده مینرله آدامی آف عوضوو، موهاجیر (واختی ایله س.س.ر.ده اولموش شخص) اولدوغو اوچون محکمه سیز، سورغو-سوالسیز کوچه لرده اولدوردولر. ایران حؤکومتی آذربایجان و کوردوستان دمورکراتیک حرکاتی نین رهبرلریندن، خالق قوشونلاری ضابطلریندن، فدایی باشچیلاریندان، سیراوی پارتییا عوضولریندن، عسکر و فداییلردن یوزلرله آدامی حربی محکمه لرین حؤکمو ایله اعدام ائتدی [باخ 1946-1945. 128] :- جی ایلرده آتش-ین تبریزده کی کونسولو روبرت روسوو ایران دؤولتی نین بو جینایتلری باره ده سونرالار یازمیشدی: «سونراکی بیر نئچه آیی عرضینده (آذربایجان ایران شاه قوشونلاری طرفیندن 1946-جی ایل دئکابر آییندا ایشغال اولونان

سونراکي دؤور نظرده توتولور-م. چ.) آذربايجان و شيمالي کوردوستانين دنمک اولار کي، هر بير ايجتيماعي منيدانچاسي جرگه لرله دوزولن دار آغاجلاريندان آسيلميش عوصيانچي منيتلري ايله دولو ايدى» [باخ 27: ، 1956، № 1، 31].
تئهراندا نشر اولونان «شوجاعت» قزنتي ايسه 1953-جو ايل آقوستون 5-ده يازيردي: «1325-جي ايلين آذر آييندان سونرا آمريکا-اينگيلتره ايمپنرياليستلري نين گؤسترشيسي ايله شاه قوشونلاري آذربايجانين 20 مين قوجا، جاوان، آرواد و کيشيسي اؤز حوقوقلاريني طلب ائتديکلرينه گؤره قيلينجدا کنجيرديلر. ائولر يانديريلدي، عابله لر سرگردان اولدو؛ مشروطه اينقيلابي نين قئيرتلي و جانيندان کئچميش موجهيدلر نسلي دسته-دسته دارا چکيلدي و دسته-دسته بدرآباد و باشقا دوشرگه لره سورگون اولوندولار». لاکين آذربايجاندا محو انديئلرين سايب داها چوخ اولموشدور. چونکي، ايران حؤکومتی نين سيلاحلى قوه لري و قولدور دسته لري طرفيندن تکجه 1946-جي ايل دنکابرین ايکينجي يارييسندا آذربايجاندا 20-95 مين نفر اولدورولموشدو [باخ 129: ، 96، 78، 1946، 08، 1950، 5-جي ايل دنکابرین 20-دن سونرا آذربايجاندا خالق حاکيميتی لغو انديلدي. آذربايجاندا ايران شاهليق قورولوشونون، ايرتجاعچي-ايسنتيمارچي صينيفلرين حؤکمرانليغي يئنيدين برپا اولوندو. آذربايجان خالقي يئنه ده سياسي-ايجتيماعي حوقوقلاردان، اؤز آنا ديلينده تحصيل الماقدان، علم و مدنيتيني اينکيشاف ائتديرمک ايمکانلاريندان محروم انديلدي. يئنه ده فارس حاکيم ميلتچي دايره لري آذربايجان خالقينا شيدتلي ميلي ظولم ائتمگه باشلاديلار.

لاکين خالقين آزادليق عشقي بير گون بئله سؤنمه دي. آذربايجانلilar ايران دؤولتي نين ياراتديغي شيدتلي تئررور، حبس، سورگون شرايطينده يئنه ده بوتون ايران خالقلاري ايله بيرليکده بؤيوک آزادليق موباريزه سيني داوام ائتديرير.

نتيجه

ايکينجي دونيا موحاربيبه سي گنديشي نين 1941-جي ايل آقوستون 25-دن ايراندا ياراتديغي موهم سياسي دييشيکليک-ريضا شاه ديکتاتوراسي نين داغيلماسي ايران خالقلاري نين آزادليق حرکاتي نين اينکيشافي اوچون موناسيب شرايط ياراتدي. دموکراتيک سياسي-ايجتيماعي تشکيلاتلار و مطبوعات خالقين آزادليغي و سوسيال-ايقتيصادى حوقوقلاري اوغروندا آچيق موباريزه يه باشلاديلار.

لاکين ريزا شاه ديکتاتوراسي داغيلاندان سونرا دا ايراندا شاهليق اوصول-ايداره سي داوام ائتدي. سياسي حاکيميت ايري مولکدارلارين و کومپرادور بورژوازيانين الينده قالدي. 1941-1945-جي ايللرده ده حاکيم فارس ميلتچي دايره لري آذربايجان خالقي نين ميلي وارليغيني اينکار ائتديرديلر. ايران دؤولتي طرفيندن آذربايجان خالقي سياسي-سوسيال و ميلي حوقوقلاردان محروم انديلميشدي. اونون اؤز آنا ديلينده-آذربايجان ديلينده ماعاريف و مدنيتيني اينکيشاف ائتديرمه سينه ايمکان وئريلميردي. آذربايجانين اراضيسي اينظيياطي جهتن دؤرد-بئش بئره پارچالانميش و ايقتيصادى حيات بيرليگي پوزولموش حالدا ساخلانيردي.

ایکینجی دونیا موچاربییه سی نین قورتارماسی ایله ایراندا سیاسی موباریزه نین یئنی مرحله سی باشلانندی. ایرانین حاکیم صنیفلری اولکه ده ایرتیجاعچی دیکتاتور یاراتماق اوچون آزادلیق قوه لری اوزرینه هوجوما کئچدیلر. بو هوجومون قارشیسینی آماق و اولکه ده دموکراتیک قورولوش یاراتماق اوچون آزادلیق اوغروندا موباریزه ده داها چوخ صنیف و طبقه لرین فعال ایشتیراک انتمه سی، موباریزه نین یوکسک فورمالارینا کئچیلمه سی و اولکه داخیلینده دموکراتیک و آنتی ایمپریالیست حرکات دایق نوقطه سی یارادیلماسی بیر تاریخی ضرورت اولدو. عئینی زاماندا آذربایجان اینقیلابی قوه لری قارشیسیندا آذربایجان خالقینا اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقو اده ائتمک کیمی چوخ موهوم مساله دورموشدو. بو ضرورتدن ده آذربایجان دموکرات فیرقهسی یارانندی [3، 09. 1945].

آدف-نین یارانماسی موترقی و اینقیلابی حادیثه اولموشدور. بو پارتییا اوز مراننامه سینده و اینقیلابی فعالیتینده ایرانین و آذربایجانین ایقتیصادی-ایجتیماعی خصوصتلیرینی و تاریخی شرایطینی دوزگون نظره آلمیشدی. آدف ان یاخین وظیفه اولراق آذربایجانا ایران داخیلینده موخاریت اده اندیلمه سینی و آذربایجاندا دموکراتیک ایجتیماعی قورولوش یارادیلماسینی قارشیبیا قویموشدو.

آدف-نین تاکتیکاسی میلی-آزادلیق و دموکراتیک قورولوشو اوغروندا موباریزه ده داها چوخ صنیف و طبقه لرین قوه لرینی بیرلشدیرمکن و قارشیدا دوران وظیفه لره خالقین قوه سیله نایل اولماقدان عیبارت اولموشدور. بونا گوره ده بو پارتییا آذربایجاندا ایرانین ایرتیجاعچی حوکومتینی تامامیله تجرید ائتمک اوچون کندیلرله مولکدارلار و فهله لرله فابریک-زاوود صاحبیلری آراسیندا اولان ایختیلافی قانون وئرگیلیک بولو ایله قایدایا سالماق شو عارینی ایره لی سورموشدور.

آدف آذربایجاندا خالق آزادلیق حرکاتی نین اؤنونده گئتمیش، آذربایجان خالقی نین اوز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقو اوغروندا موباریزه سینه بؤیوک اهمیت وئریش، اینقیلابی شرایطی دوزگون گؤرموش، تاریخی شرایطین یاراتدیغی ایمکاندان واختیندا ایستیفاده ائتمیش و بو حرکاتدا کوتله لرین اوزنون فعال و یاخیندان ایشتیراکی نایل اولموشدور. خالق حاکیمییتی یارادیلماسی اوغروندا سیاسی و سیلاحلی موباریزه یه مووفقیته رهبرلیک ائتمیشدیر. بنله لیکله آذربایجان میلی مجلسی و آذربایجان میلی حوکومتی یارانمیشدی (12. 12. 1945)، خالق اوز موقدراتی نین صاحبی اولدو.

آدف- نین رهبرلیگی آلتیندا آذربایجان میلی حوکومتی نین حیاتا کئچیردیگی ایصلاحاتلار حرکاتین دموکراتیک خاراكتئرینه اویغون اولموشدور. آذربایجان میلی حوکومتی آقرار مونسبیئلری و صنایع ساحه لرینده دموکراتیک ایصلاحات حیاتا کئچیرمکه قئیری- کابینالیست اینکیشافا اساسلانماغا باشلادی. خالق حاکیمییتی آذربایجان دیلینی رسمی دؤلت دیلی اعلان ائندی، آذربایجان خالقی نین معاریف و مدنیتی دموکراتیک پرینسیپلر اساسیندا اینکیشاف ائتدیرن موترقی ایصلاحات حیاتا کئچیردی. خالق حاکیمییتی نین دموکراتیک ایصلاحاتلاری آذربایجان سوسیال- ایقتیصادی ترقی سینه یول آچدی، میلی ظولمون نتیجه لرینی لغو ائتمگه باشلادی. خالق حاکیمییتی آذربایجانلیلارین میلی وارلیغینی بیر داها تثبیت ائندی، ایران داخیلینده آذربایجانین اینظیباطی اراضی بیرلیغینی، ایقتیصادی و میلی-مدنی بیرلیغینی برپا ائتمگه باشلادی.

آذربايجاندا حياتا كنجيريلن دموكراتيك ايصلاحاتلار عيىنى زاماندا ايران خالقلارينا دا اينقىلابىي تاثير گؤستره رك،
اجتيماعى اينكىشافا، آنتى فئودال و آنتى ايمپىريالىست حركاتا كؤمك ائتدي. آذربايجان مىلى حؤكومتى نين كوردوستان مىلى
حؤكومتى ايله ياخيندان امكداشلىغي ده هر ايكي خالقين منافعينه اويغون اولماقلا، عيىنى زاماندا ايرانين دموكراتيكلاشمه سينه
خيد-مت ائتميشدير.

آذربايجان مىلى آزادلىق و دموكراتيك حركاتى اوزونون موترقى و آنتى ايمپىريالىست ماهيىتى ايله ايراندا ايرتجاعين و
ايمپىريالىزمين حؤكمرانلىغيني و مؤوقعلريني اساسلى صورتده ضعيفلندي، ياخين و اورتا شرق اولكه لري خالقلارينا
اينقىلابىي تاثير گؤستردي. بونا گؤره ده ايرانين ايرتجاعچي دايره لري آمريكا و اينگىلس ايمپىريالىستلري نين كؤمگي ايله نه
واسيطه ايله اولورسا-اولسون آذربايجاندا خالق حاكيميىتىني بيخماغا چاليشيرديلار. آتش دؤولتي آذربايجان و كوردوستان
دموكراتيك حركاتى علئيهينه اولان بوتون سىياسى، ديپلوماتيك و حربى تدبيرلره باشچىلىق ائديدي. آتش گننر اللاري و
ضابطلاريندن تعليم آلان و سيلاخلانديريلان شاه قوشونلاري و ديگر قوه لر آذربايجان و كوردوستان خالق حاكيميىتلري
اوزرينه عومومى سيلاحلى هوجوم ائتديلر (1946-جي ايل سنئتيايرين 1-دن). بو هوجومدا ايران شاه قوشونلاري نين حربى
عمليياتينا آمريكالى گننرال و ضابطلر مستقيم صورتده باشچىلىق ائديديلر. ايران دؤولتي نين آذربايجان اوزرينه هوجوم
اندىن ژاندارم قوه لرينه باشچىلىق اندىن آمريكا گننرالى نورمان شووآرتسكوف « ايران ما » قزنتى نين موخبيرى ايله
موصاحيبه سينده دئميشدير: « منيم خيدمتيمين (1945-1946-جي ايللرده ايرانين ژاندارم قوه لرينه باشچىلىق ائتمكده-م. ج.)
نئجه اولماسينا عايد گؤستريش و تعليمات منه واشينقتوندان وئريلدي » [56، 18، 08. 1949]. شوبهه سيز كي، آمريكانين
ايران قوشونوندا و پوليس قوه لرينده كي گننرال و ضابطلري ده واشينقتوندان گؤستريش آليرديلار.

1946-جي ايل دئكابرين ايكنجي يارييسندا ايران دؤولتي آتش و اينگىلتيره ايمپىريالىزمى نين كؤمگي ايله آذربايجاندا خالق
حاكيميىتىني بيخدي. بير سيرا داخيلي سببلري ايرتجاع و ايمپىريالىزم قوه لري اوچون الوئريشلي شرايط ياراتميشدي:

آذربايجاندا خالق حاكيميىتى دؤورونده (12. 11. 1945-20. 12. 1946) آد-نن و خالق حاكيميىتى نين اينقىلابىي ماهيىتى
نين درينلشمه سينه لازيمينجا فيكىر وئريلمه دي. خالق حاكيميىتى نين يئرلي اورقانلاري اولان ويلايت و ماحال انجوملر نين
ايختياراتي مو عين درجه ده محدود ساخلانميشدي. كندليلره بؤلونموش دؤولت و قيسمن مولكدار تورپاقلاريندا 1946-جي
ايلين پاييزيندا تورپاق رننتاسى (بهره) توپلانماسى خالق حاكيميىتىني كندليلرين كؤمگيندن محروم ائتمك تهلوكه سيني
ياراتدي. ايران دؤولتي نين آذربايجان اوزرينه عومومى سيلاحلى هوجومو زاماني آد و آذربايجان ايالت انجومنى اينقىلابىي
ساييقلغي ضعيفلتميش، سىياسى گنري چكىلمه ايسه تشكىلاتي جهتن قنيرى-موتشكيل اولموشدو.

آذربايجاندا خالق حاكيميىتى قورولماسى بوتون ايراندا خالق حاكيميىتى يارانماسى ايله موشايىعت اولونمادي. 1946-جي ايلده
آزادياخه قوه لرين ايراندا واحيد جبهه سي نين يارانماسى گنجيكدي. همين جبهه عملي صورتده فعاليت گؤستره بيلمه دي.
بونا گؤره ده ايرتجاع و ايمپىريالىزمين هوجومونا واحيد جبهه ده موقاويمت گؤستريله بيلمه دي. آذربايجان ايالت انجومنى
حاكيميىتى اله آلاراق آذربايجاني ايداره ائنديگي حالدا ايراندا ايالت انجوملري يئرلي حاكيميىت اورقانلاري سوييه سينه قالخا
بيلمه دي.

1946-جی ایل دئکابری 20-دن سونرا آذربایجاندا یئنیین شاهلیق اوصولی-ایداره سی نین، ایری مولکدارلارین و کومپرادور بورژوازییانین حؤکمرانلیغی برپا اندیلدی. اوندان سونرا ایران حؤکومتی بوتون ایراندا دموکراتیک قوه لری داغیتماغا باشلادی.

1945-1946-جی ایللر آذربایجان دموکراتیک حرکتی ایراندا درین ایزلر بوراخمیش، خالق کوتله لرینین شوعورونو داها دا اینقیلابی لشدیرمیش، دموکراتیک تشکیلاتلار اوچون اینقیلابی تجربیه و درس اولموش، 1951-1953-جو ایللرده ایراندا نفت صنایعی نین میلی لشدیریلمه سی اوغروندا آنتی ایمپریالیست حرکتین یوکسلیشینیه و 1978-1979-جو ایللر ایران اینقیلابی نین حاضر-لانماسینا دا بؤیوک تاثیر گؤسترمیشدیر.

1945-1946-جی ایللرده آذربایجان خالقینی اینقیلابی مباریزه یه سؤوق ائدن پروبلنملر یئنه ده قوه ده قالیر. لاکین ایرانین معاصر داخلی و بئینلخالق شرایطی 40 ایل بوندان اولکیندن کؤکو صورتده فرقنیر. ایراندا آذربایجانلیلارین سیاسی و میلی حوققلارینین تامین اولونماسی صینفی و ایجتیماعی قوه لرین یئنی قروپلاشماسینی، یئنی مباریزه فورمالارینی و اوصوللارینی طلب ائدیر.

معاصر بئینلخالق عالمده س.س.ر. باشدا اولماقلا دنیا سوسیالیزم جبهه سی، کومونیست، فهله و میلی آزادلیق حرکتلاری ایلدن-ایله یئنی-یئنی غلبه لر ائدیر.

سون 40 ایله یاخین و اورتا شرق اولکه لری نین اکثریتینده شاهلیق رژیمی لغو اندیلمیشدیر. 1978-1979-جو ایللر اینقیلابینداک شاه دیکتاتوراسی ایراندا خالق چبخیشلاری نین قارشیسینی کوتلوی حبسلر، سورگونلر و اعداملار واسیطه سیله آماغا چالیشیردی. ایران خالقلاری نین 1978-1979-جو ایللر اینقیلابی شاهین دیکتاتوراسینی کؤوندن داغیتدی، شاه اولکه دن قاجدی (16. 01. 1979)، شاهلیق علنیه آنتییمپریالیست خالق اینقیلابی غلبه چالیدی (11. 02. 1979). بو اینقیلابدا دا آذربایجانلیلار قاباقجیل و آپاریجی اولموشلار. تبریز اهالیسی نین کوتلوی شوجاعت و قهرمانلیق نومونه سی اولان 1978-جی ایلین فورال عوصیانیه ایله آذربایجان خالقی شاهین فاشیست دیکتاتوراسی نین اونورغا سوتونونو سیندیردی و ایراندا خالق اینقیلابینا بول آجدی.

اینقیلابدان و یارانمیش رنسپوبلیکادان خالق چوخ شئی گؤزله بیردی. لاکین آز سونرا حاکیمیت ایفراط ساغ روحانیلرین الینه کئچدی. رنسپوبلیکا قارشیسیندا دوران چوخ موهوم سوسیال-ایقتیصادی پروبلنملرین حلی ایسه تامامیله اونودولدو. میلنلره اؤز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوقو وئريلمه دی، اونلارین سوسیال-ایقتیصادی حیاتلاری نین اینکیشافی اوچون هنج بیر ایمكان یارادیلما دی. خالقین حاکیمیتده و اولکه نی ایداره ائتمکده ایشتیراکی تامین اولونما دی، خالقا وئريلمیش بعضی دموکراتیک آزادلیقلار تدریج لغو اندیلدی. بوتون اینقیلابچی و دموکراتیک پارتییا و تشکیلاتلار، اونلارین مطبوعاتی قاداغان اولوندو. کومپرادور بورژوازییانین و ایری مولکدارلارین الی اولکه نین ایقتیصادی و سیاسی حیاتیندا کسيلمه دی. رنسپوبلیکا حؤکومتی و مجلسی هنج بیر اساسلی و پروفرئسیو سوسیال-ایقتیصادی تدبیرلر گؤرمه دی. خارجی سیاست ساحه سینده ده رنسپوبلیکا میلی آزادلیق، صلح و دموکراتییا ایشی اوچون هنج بیر تدبیر گؤرمه دی، عکسینه قونشو

دوئلترین داخلی ایشلرینه موداخیله ائتدی، ایرانی بؤیوک قیرغینلارا و داغینتی یا معروض قویان موحاریبه یه چکدی. ایفرط ساغ روحانیلرین حاکیمیته خالقین آرزولارینی پوچا چیخارتدی، آز سونرا ایسه اینقیلابی غلبه یه چاتدیرمیش سول قوره لره دیوان توتماغا باشلادی. میلی موختاریت ایسته ین خاقلارا اودلو سیلاحلارلا جاواب وئریلدی.

ایران خاقلاری نین قارشیسیندا دوران اساس پروبلملرین حلی اینقیلابی موباریزه ایله مومکون اولای بیلر. ایراندا و آذربایجاندا سون 85 ایلهده باش وئرن اینقیلابی حرکتلارین و فعالیت گؤسترمیش اینقیلابی پارتیبالارین، او جمله دن آذربایجان دموکرات فیرقه سی نین تجروبه و درسلی نین ایندیکی شرایطده اینقیلابی موباریزه لر اوچون بؤیوک اهمیتی و فایداسی اولای بیلر.

1960-جی ایلهده ایران توده حیزبنه بیرلشدیرلمیش آذربایجان دموکرات فیرقه سی ایران خاقلاری نین آزادلیغی و آذربایجان خالقی نین سیاسی، ایتقتصادی و میلی حوققلاری اوغروندا موباریزه سینی داوام ائتدیریر.

ایضاحات:

اوچونجو فصیل

1- آدپ مک-نین 1946-جی ایل یانوار پلننوموندا حسن نونهال؛ میرقاسیم چئشم آذر و ایسماعیل شمس مرکزی تفتیش کومیسسیا-سینا عضو سئچیلدیلر! [باخ:، 46، 1. 1. 1946].

2- آدپ- نین تبریز شهر کومیته سی نین عضولری: سنید جعفر پیشهوری، عادیل عادیلان، خلیل آذربادقان، صادیق بادقان، باد-کوبه چی (صدر)، محمد بیریا، نجف بشاورد، میررحیم ویلایی، صوغرا خانیم قادیری. قهرمان قهرمانزاده، علیعسکر دیباییان، جفر کاویان، تاغی کریمی، ورام میراکیان، جاوید مهتاش، رسام موزع زاده، رضا رسولی، صوبحی بورهان الدین، کاظم هاشیم نییا، میرمهدی چاوشی، میرقاسیم چئشم آذر، حوسنین جیدی، میرزه علی شبوستری.

3- آدپ: نین مرکزی کومیته سی و آذربایجان ایالت انجومنی طرفیندن پارتیبا عضولریندن 10 نفری: او جمله دن س. بادقان، م. بیریا، م. ویلایی، ز. قییامی، ق. دانشیان، م. دهقانی، ج. کاویان، ر. کبیری و م. چئشم آذر، آدپ- نین و آذربایجاندا خالق حاکیمیته نین یارانماسی اوغروندا گؤستردیکلری فعالیتلرینه گؤره ستارخان اوردننی ایله تطفیف اولوندولار [باخ:، 46، 5. 9. 1946].

4- س. چ. پیشه‌وری، س. بادقان. م. بیریا، س. جاوید و م. ع. شبوستری آدپ مک-نین ایجرائیه هئیاتی عوضو ایدیلر. 1946-جی ایلین اوکتابر آییندان ز. قیامی، م. ویلایی، م. نوکرانی و ت. شاهین ده مک-نین ایجرائیه هئیاتی ایجلاساریندا عوضو کیمی ایشتیراک اندیردنلر.

5- آفرهی-نین مرکزی شوراسی نین پرئزیدیوم عوضولری: صادیق بادقان، محمد بیریا (صدر)، محمد ایبراهیم علیزاده، ایبراهیم زرنگی، عابباسعلی زونوزی (صدر موعاوینی)، محمد حوسئین مظلومی، علیمحمد ناتوان، نوری، سعادت حئیر، سئید جفر پیشه‌وری، حوسئین صدیقپور، صدیقه ستاری، طباطبایی، موصئیب فنیض اوللازاده، کاظم هاشیم نیبا، هشترودیان، جاوید سالاموللا، میرزه علی شبوستری، بؤیوک آغا شوتوربانی.

6- آدجت- نین مرکزی کومیتة سی نین پرئزیدیوم عوضولری: محمد باغیر زهتابی، اقدس خانیم ممیزاده، حمید محمدزاده، روبن موختاریان، حمید صفری، ایسلام صرافی، بورهان الدین صوبحی، تاغیزاده (صدر)، میرقاسیم چئشم آذر، نوصرت جاهانشاهلی، علی شمیده.

7- 1946-جی ایلده آذربایجان قادینلار تشکیلاتی قادینلار (وه یا بعضی یئرلرده خانیملار) کلوبو آدلانیردی. 1946-جی ایل مارتین 6-دا آذربایجان قادینلار کلوبونون 11 نفردن عیبارت هئیاتی سئجیلدی:

هاسمیق خ. ووسکانیان، صوغرا خ. قادیری، روبابه خ. دانش، بتول خ. علم آموز، شوکت خ. علمدوست، صدیقه خ. صلیزاده، زری خ. اینصافی، معصومه خ. مغربی، پوسته خ. محمدزاده، مونیره خ. هاشیمی، امینه خ. جمشیدی [باخ 46]، 8. اوچ. 1946].

8- آذربایجان شاعیرلر و یازچیلار جمعیتی نین ایداره هئیاتی نین عوضولری: محمد بیریا، میرمه‌دی اعتیما، ابولقاسیم کامیل (صدر)، جفر کاشیف، فیطرت علی، محمدعلی هیلال ناصیری.

9- آذربایجان میلی حؤکومتی ایران قوشونوندا اولموش و ا.ت.ح.- نین عوضولوگونه قبول ائدیله رک اینقیلابی حرکاتا قوشولان ضابطلردن بیر قیسمی نین حربی خیدمتلرینه، شوجاعت و فداکارلیقلارینا گؤره حربی روتبه سینی آرتیردی. بنش نفره گئنرال، بیر نئچه نفره پولکونیک، مایور، کاپیتان و باش لئیتنانت روتبه سی وئریلدی. او جومله دن گئنرال آذر عبدالرضانی، عظیمی ابولقاسیمی، میلانیان مؤحسونو، نوایی عابدینی و پناهیان ماحمودو؛ پولکونیکلردن آگهی محمدی، اسدوللاهی ماحمود قاضینی، مورتضوی یوسفی، نوایی علینی، پیرزاده محمدعلینی، حاتمی هیدایتی، شفایی احمدی و باشقالارینی گؤستریمک اولار.

10- آذربایجان میلی حؤکومتی فدایی باشچیلاریندان اوچ نفرینه گئنرال، دؤرد نفرینه پولکونیک و بیر نئچه نفرینه مایور، کاپیتان روتبه سی وئریدی. او جومله دن آذربایجان خالق قوشونلاری وزیر و وظیفه سینه یوکسلمیش فدایی باشچیلاریندان گئنرال کاویان جعفری، گنراللاردان دانشیان قولامی، کبیری میرزه-ربیعینی؛ پولکونیکلردن زادیکیان آرامی، محمودن

عبدول-مجيدى، صوبحي نوري قولونو، جاويدان قولامرضاني، مايورلاردان راميتين محمدعليني، صادقي مميني و باشقالاريني گؤسترمك اولار.

11- مولكدار بهره سي-مولكدارين كندلييه ايجاره يه وئردىگي تورپاغين محصولوندان گؤتوردويو پاي.

12- 1946-جي ايلده تهران اونيورسيتتتندن سونرا تبريز دارولفونونو ايراندا ينگانه اونيورسيتتت ايدى. ايران حؤكومتى آنجاق 10 ايلدن سونرا مشهد و شيراز شهرلرينده دارولفونون آچا بيلدي

13- آذربايجان نومائنده هئياتينه سئييد جعفر پيشهورى. صادقي بادقان، صادقي ديلمقاني، فيريدون ايراهيمي و محمدحوسئين خان صئيف قاضى (كور دوستان مىلى حؤكومتى نين نومائنده سي) داخيل ايديلر:

14- ايران حؤكومتى نين نومائنده هئياتينه موظف فيروز (باش نازيرين سىياسى موعاوينى) مورىخ اولدۇوله سپهر، موستشار اولدۇوله صادقي، صادقي، فرمان فرمايان محمدعلي و فتحعلي ابيكچيان داخيل ايديلر.

15- احمد قوام (قوام اولسلطنه، 1877-1955) ايرانين شاهليق رئزىمي نين قاتي ايرتيجاچى سىياسى خادىمي، ايرى مولكدار: 1921-1922، 1942-1943، 1946-1947 و 1952-جي ايللرده قوام ايران حؤكومتينه باشچىلىق ائتميشدير. قوام 1921-جي ايلده حؤكومت باشچىسى اولدوغو و اخت گيلان و خوراسان ايلتلرينده مىلى آزادلىق حركاتي نين ياتيريلماسينا باشچىلىق ائتميشدير. قوامين ايستر نازير و ايستر سه ده باش نازير اولدوغو و اختلاردا اونون بوتون سىياسى فعالىيىت خالقين آزادلىق حركاتيني بوغماغا يۇنلميش و ايرانين اىقتىصادى، سىياسى و حربى ايشلريني ايمپئريالىستلره، و ايلك نؤوبه ده آبش-آ تابع ائتديرمكدن عيبارت اولموشدور

موندريجات

اؤن سؤز

موقدديمه

1-جي فصيل

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين يارانديغي سيباسي، ايقتيصادى و سوسىيال شرايط

1941-جي ايل آوقوست آبي نين 25-دن سونرا اولكه نين سيباسي وضعيتي

اولكه نين اساس ايقتيصادى و سوسىيال پروبلئلري.

آزادلىق اوغروندا موباريزه نين يئني مرحله سي و آذربايجاندا يئني سيباسي پارتىيانين يارانماسي ضرورتي

2-جي فصيل

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين يارانماسي و خالق آزادلىق حرڪاتي نين غلبه سي اوغروندا موباريزه

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين (آدف) يارانماسي

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين رهبر سيباسي قوه يه چئوريلمه سي

آدف-نين خالق حاكيمييتى اوغروندا سيباسي و سىلاخلى موباريزه به رهبرليگي

3-جو فصيل

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين خالق حاكيمييتى تدبيرلري نين حياتا كنجيريلمه سي اوغروندا موباريزه سي

آذربايجان دموكرات فيرقه سي نين خالق حاكيمييتى نين مودافيعه سينه و مؤحكملنه سينه رهبرليگي

آذربايجان مىلى حؤكومتى نين دموكراتىك اىصلاحاتلار پروقرامى نين حياتا كنجيريلمه سينده آدف- نين رولو

آذربايجان خالق حاكيمييتى نين ماهيتى، ايرانين دموكراتىكلشديريلمه سي اوغروندا موباريز

ايران دؤولتي نين آذربايجان خالق حاكيمييتى اوزرينه هوجومو

نتيجه

1. کومونیست و فلهه پارٹیالاری نومیانده لری موشاویره سی نین سندلری. باکی، 1980.
2. دوکومنتی مژدوناروندنوق سووئشانایا کومونیستیچنسکیخ ای رابوچیخ پارٹی. - م، 1969.
3. ایوانوو م. س. اوچنرکی ایستوری ایرانا. - م، 1952.
4. ایوانوو م. س. نووئشایا ایستوری ایرانا. - م، 1965.
5. قولیئو الووسط. جنوبی آذربایجاندا میلی آزادلیق و دموکراتیک حرکات تاریخیندن (1941-1946-جی ایلر). تاریخ و فلسفه اینستیتوتونون اثرلری. 1 بوراخیلیش. باکی، 1951.
6. ایبراقیموو م. او دموکراتیچنسکوم دوپژنئی و یوژنوم آزئر بابایجانئ و 1945-1946 قق. - باکو، 1948.
7. مامندوو ک. سوزدانیئ یوژنو-آزربایدژانسکوقو ناروندو-دموکراتیچنسکوقو قوسودارستوا (1945-1946 قق. (نام. دیس. - م، 1950.
8. آبدوللایئو (ویلائی) م. ه. ایران آذربایجانیندا میلی آزادلیق حرکاتیندا دموکراتیک مطبوعاتین رولو (1941-1946) (نام. دیس. - باکی، 1975.
9. دغوللی-مدمد ه. ه. جنوبی آذربایجاندا میلی حؤکومتین تشکیلی و فعالیتی (1945-1946-جی ایلر). (نام. دیس. - باکی، 1967.
10. دغستگوشاده ف. م. ایران آذربایجانیندا میلی حؤکومتین ایتقتصادی تدبیرلری (1945-1946-جی ایلر). (نام. دیس. - باکی، 1964.
11. میرزاده س. ق. ایران آذربایجانئ نین میلی مجلسی و اونون قانوننریجیلیک فعالیتی (1945-1946-جی ایلر). (نام. دیس. - باکی، 1971.
12. دهقان ه. سرزمین زردشت. تهرآن، 1348.
13. موجتهدی م. رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. تهرآن، 1327.
14. موجتهدی م. ایران و انگلیس. تهرآن، 1326.
15. موجتهدی م. خاطرات. مجله راهنمای کتاب. تهرآن، خرداد-تیر 1349.
16. جوادئ ش. تبریز و پیرامون. تبریز، 1350.
17. نورزاده بوشهری ای. اسرار نهضت جنوب. تهرآن، 1325.
18. عمیدی نوری ه. آذربایجان دموکرات. تهرآن، 1325.
19. اومید ه. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز، 1332.
20. فدایی-علوی س. ه. شکست احزاب سیاسی در انتخابات دوره چهاردهم... تهرآن، 1325.
21. سپیده دن. مقدمه بر تاریخ روابط ایران و اروپا در اوایل قرن معاصر. 1330.
22. دووگلاس و. ایسترانگئ لاندس اوف فریندلی پئولی. - ن. ی. 1951.
23. دووگلاس و. تهئ کوردیسه رئوبلیج اوف 1946. - لوندون، 1963.
24. لئنجزووجکی گ. تهئ میددلی اناست این وورید آفایرس. - ن. ی. 1962.
25. لئنجزووجکی گ. روسیا آند وشت این ایران - ن. ی. 1949.
26. لامبتون آ. ک. لاندلورد آند پناسانت این پئرسیا. - لوندون، 1969.
27. روسسوو ر. ژ. تهئ باتتلی اوف آزربایژان، 1946. - تهئ " میددلی اناست " ژورنال، واسهینگتون، 1956، № 1.
28. فریئ ر. ن. پئرسیا. - لوندون، 1968.
29. سپهر ذبیح. تهئ جومونیست مومنت این ایران. - لوس آنجلس، 1966.
30. ستاره سرخ-ویانا، 1309.
31. مهر ایران. تهرآن، 1321.
32. آذربایجان-تبریز، 1320-1321 (1941-1942).
33. سوونتسکو-ایرانسکیئ اوتنوشننیا و دوقوراخ، کونونتنسیاخ ای سولاشننسیاخ. - م، 1946.
34. قرنچکو آ. آ. بیتوازا کاوکاز. - م، 1969.
35. جبهه. تهرآن، 1323-1325.
36. خاور نو. تبریز، 1324.
37. رضوانی ه. ماجرای آذربایجان. - اراک، 1325.
38. فاتح م. پنجاه سال نفتی ایران. تهرآن، 1335.
39. شهباز. تهرآن، 1323.
40. اطلاعات. تهرآن، 1344.
41. سیاست. تهرآن، 1321.
42. موظف. تهرآن، 1324.
43. آذربایجان سسر ع آ تاریخ اینستیتوتونون علمی آرخیوی، فوند 5، ایش 12.
44. بانک ملی ایران. تهرآن، 1331.

45. تهنران، يالئا، پوتسدالم. - م.، 1971.
46. آذربايجان-تبريز، 1324-1325..
47. ايران آلماناج، 1961. - تنهنقاپ. 1961.
48. خواندنيها.تنهران، 1346.
49. آژير.تنهران، 1324.
50. انتيچئسكيئ پروسئسسي اي سوستاو ناسئلئنيا و ستراناخ پئرنئدني آزيي. - م.، 1963.
51. هومئن ه. اقتصاد كشاورزي، زمين، 1 جيلد، تنهران، 1341.
52. دونيا.شئناسفورت، 1339-1353.
53. بازارگاني و اقتصاد. تنهران، 1331.
54. رها.تنهران، 131.
55. اوميد ه. تاريخئ فرهنگئ آذربايجان.تبريز، 1332.
56. ايران ما، تنهران، 1323.
57. مرد امروز.تنهران، 1324.
58. ندائ عدالت.تنهران، 1324.
59. مرانماه، برنامہ و نظامنامہ حزب تودہ ايران. تنهران، 1323.
60. مسائل حزبي.تنهران، 1327.
61. ميلوو پ. ايران.م.، 1953.
62. مجموعئيه قوانين و مسائل موصوبه سيزدهمين دورہ قانون گذاري.تنهران، 1324.
63. زاهدي ه. صنايع ايران بعد از جنگ، تنهران، 1324.
64. وظيفه.تنهران، 1324.
65. رهبر.تنهران، 1324.
66. ظفر.تنهران، 1324.
67. داوودي م. قوام اولسلطنه.تنهران، 1326.
68. دهقان ه. سرزمين زردشت.تنهران، 134،.
69. مرانماه، برنامہ و نظنامہ حزب تودہ ايران. تنهران، 1327.
70. پرورش.تنهران، 1324.
71. پسيان ن. تاريخچه فرقه دموكرات آذربايجان و حزبي كوملهيي كوردستان.تنهران، 1327.
72. بياننامہ حزبي دموكرات كوردستان.مهاباد، 1324.
73. مرانماه جبهه آزادي ايران. 1324. باخ:خاور نو. تبريز، 11. 1324.
74. تنزهاي هئيئت اجرايي كوميته مركزي حزب تودہ ايران در باره جنبش 21 آذر (1324-1325). آذربايجان، 1352.
75. قيزيل صحيفه لر.تبريز، 1325.
76. پيشهوري س. ج. شهيورين اون ايگيسي. 1324-1325.تبريز، 1325.
77. آذربايجان دموكرات فيرقة سي نين موراجيعتنامه سي. تبريز، 12 شهريور 1324.
78. نوروژ ايران.تنهران، 1324.
79. آزدگان.تنهران، 1324.
80. ارس.تنهران، 1324.
81. داريا. تنهران، 1324.
82. اطلاعات.تنهران، اونميننجي نؤمره سي.
83. كي اوستوان ه. سياست مواز منفهي در مجلس چهاردهم قانونگذاري. 2 ج.تنهران، 1329.
84. نجات ايران.تنهران، 1324-1325.
85. زبان.تنهران، 1324.
86. پيشهوري س. ج. ايران آذربايجانين دموكراتيک حرکات تاريخي. 1 ج، 1947.
87. آذربايجان دموكرات فيرقة سي نين مرانماه سي و نيظامنامہ سي.تبريز، 1324.
88. لنئين بنش. اي. اينفيلاجي پروئلئاريات و ميلئلرين اوز موقدراتيني تعيين انتمه سي حوقوقو. اثرلري نين تام كوللبيباتي، 27-جي جيلد.باكي، 1981.
89. داد.تنهران، 1324.
90. سبيدو سياه.تنهران، 1346.
91. آذربايجان دموكرات فيرقة سي مركزي كوميته سي نين 6-9 بهمن 1324-جو ايل (26-29 يانوار 1946-جي ايل) تاريخي پلئنومونون سنئلري. آذربايجان.تبريز، 1946.

92. لنین بنش. بیر. ایکینجی اینترناسیونالین ایفلاسی. اسرلری نین تام کوللیبیاتی. 26 ج. باکی، 1981.
93. لنین بنش. ای. مارکسیزم و عوصبان. اثرلری نین تام کوللیبیاتی، 34 ج. باکی، 1982.
94. پیشهوری س. ج. ایران آذربایجانی نین دموکراتیک حرکات تاریخی، 2 ج.، 1947.
95. چنشم آذر م. آذربایجان دموکرات فیرقه سی آذربایجان خالقی نین سیلاحلی موباریزه سی نین تشکیلاتچیسای اولموشدور. آذربایجان، 7 دنگابر، 1955.
96. مردم، تهرآن، 1324، 1334.
97. 21- آذر نهضتی (1324-1325) باره ده تنزیسلر. 1349-جو ایل.
98. سندلر مجموعه سی 1324-1325، 1359.
99. مجموعه موصوبیات ادوار اول و دوم قانون گذاری مجلس شورای ملی. تهرآن، 1318.
100. سوونت اینیفاقی کومونیست پارتیاسی نین پروقرامی. باکی، 1961.
101. آزاد ملت. تبریز، 1324-1325.
102. لنین بنش. ای. پرولتاریات دیکتاتوراسی انپوخاسیندا ایقتیصادییات و سییاست. اثرلری نین تام کوللیبیاتی، 39 ج. باکی، 1983، س. 304.
103. آذربایجان دموکرات فیرقه سینین مرکزی کومیته سی نین 9-11 خرداد 1325-جی ایل تاریخلی پلنومون سندلری. آذربایجان تبریز، 2 اییون، 1946.
104. آذربایجان نوماینده لری نین تهرآن حؤکومتی ابله آپاردیقلاری موداکیره لر (29 آپریل-10 مای 1946) باره ده اعلامیه. آذربایجان. تبریز، 17 مای، 1946.
105. صدای مردم. تهرآن، 1325.
106. ایش قانونو. تبریز، 22 فروردین 1325.
107. مجموعه قانون کار. تهرآن، 1341.
108. لنین بنش. ای. میلترین اوز موقدراتینی تعیین ائتمه سی حقوقو حاقیندا. اثرلرینین تام کوللیبیاتی، 25 ج. باکی، 1981.
109. بیللوری آ. بیر. رازوبیتی رئالیستیچنسکوی دموکراتیچنسکوی پوزری و ایرانسکوم آزرباعیدزانی. - باکو، 1972.
110. کندلی-خنریسچی ق. آ. رازوبیتی یوزنو-آزرباعیدزانسکوی لیتراتورری و 1941-1946 قق، باکو، 1956.
111. لنین بنش. ای. س. گ. شامیانا. اثرلری نین تام کوللیبیاتی. 48 ج. باکی، 1984.
112. لنین بنش. ای. میلی مساله یه دایر تنقیدی قنیدلر. اثرلری نین تام کوللیبیاتی. 24 ج. باکی، 1980.
113. خسرو روزبه در دادگاه نظامی. 1340.
114. لنین بنش. ای. اینقیلابی اوردو و اینقیلابی حؤکومت. اثرلری نین تام کوللیبیاتی، 10 ج. باکی، 1977.
115. ونشینیایا پولیتیکا سووتسکوقو سوپوزا. - م.، 1946.
116. دؤلتین آذربایجان باره ده ایلاغیه سی. ب آخ: آذربایجان. تبریز، 17 مای، 1946.
117. دؤلت و آذربایجان نوماینده لری آراسیندا موافیقت اولونموش قرارداد. ب آخ: آزاد میلت. تبریز، 16 اییون، 1946.
118. پروادا، 1 اییول 1946.
119. بیداری. کرمان، 1325.
120. فروغ ایران. تهرآن، 1325.
121. روستار. تاریخچه پیدایش سندیکاهاای ایران و وظایف اجتماعی اتحادیه های کارگری. 1344.
122. کوهی کرمانی ه. سوسیالیزم و ایران. تهرآن، 1325.
123. مؤذونارودنی اوئتوشننی نا بیلیرنم ای سرئندنم ووستوکی پوسلی فتوروی میرووی وینی. - م.، 1974.
124. نامه رهبر. تهرآن، 1325.
125. سالنامه توده. شتاسفورت، 1349.
126. شامیدی آ. ای. رابوچی ای پروفیسورنوی دویرننی و ایرانی 1946-1953 قق. - باکو، 1955.
127. آذربایجان ایالت انجومنی ریاست هنیاتی نین قراری. ب آخ: آزاد میلت. تبریز، 14 نوایر، 1946.
128. آزادلیق یولونون موباریزلری 1-جی و 2-جی جیلد. 1341؛ 1348.
129. نامور ر. یادنامه شهیدان: 1343.
130. مردم آدینه. (هفته لیک قرئت). تهرآن، 1328.